

KORUNK

KORSZERŰBB NEMZETISÉGI ÖN-
ISMERET JEGYÉBEN • HOGYAN
OLVASOTT VIRGINIA WOOLF? •
„PARTTALAN” FOLKLÓR? • EL-
MÉLET ÉS GYAKORLAT A MEZŐ-
GAZDASÁGBAN • ERŐSZAKRÓL,
SZABADSÁGRÓL — PÁRIZSBAN •
KULTÚRA — KULTÚRÁK • HÍR-
VIVŐK, NEM HALINÁBAN • IN-
DULÓ KÖLTŐK: KOVÁCS AND-
RÁS FERENC, BÍRÓ FERENC • A
KOLOZSVÁRI BRASSAI SÁMUEL
KÖZÉPISKOLA MÚLTJÁBÓL • •

1982 • 5

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

* * * Kultúra — kultúrák 321

SZTRANYICZKI GÁBOR • Korszerűbb nemzetiségi önismeret jegyében 324

MEGELEVENÍTETT FOLYTONOSSÁG

HOPPÁL MIHÁLY • „Parttalan“ folklór? (A „rejtett tudás“ antropológiája) 330

SALAMON ANIKÓ—VASAS SAMU • Kalotaszegi ünnepek — európai népszokások (Ünnepkörök változása és szekularizációja) 336

KÁNTOR LAJOS • Nagy Enikő évszakai 336/337

NAGY OLGA • A halál az élet rendjében I. (Szempontok egy népi thanatológiához) 343

GÁLL ERNŐ • Az újraolvasandó Otto Bauer II. 350

BODOR ANDRÁS • A kolozsvári Brassai Sámuel Középiskola múltjából 356

SZEGŐ KATALIN • Rendhagyó recenzió 360

KÁNTOR LAJOS • Elmélkedés, köszöntő helyett 364

KOVÁCS ANDRÁS FERENC • Mikor Assandro megfutott a városból, Kantiléna a keserű Arkádiából, Guido kisemmizése (versek) 364

LASZLÓFFY ALADÁR • Amikor egy költő elindul 365

BÍRÓ FERENC • Az összeszorított tenyér szétfeszítése, Majd más személy, A felejtés útjain (versek) 366

KÁNTOR LAJOS • Hírvivők, nem halinában 367

EUGEN SIMION • Erőszakról, szabadságról — Párizsban (Utak, eszmék, viták — Kántor Erzsébet fordításában és bevezető soraival) 371

JEGYZETEK

KOVÁCS NEMERE • Magad uram...! 377

LACZKA JÓZSEF • Egy örmény könyv kapcsán 379

HERÉDI GUSZTÁV • Véleményem szerint... 381

FÓRUM

SZ. CSÁTI ÉVA • Mit adhat ma az iskola? (Reflexiók Lázár Irén írására) 384

HAZAI TÜKÖR

KENEZ FERENC • „A művirág is virág“ (Tárgymegelevenítés egy munkáscsalád otthonában) 386

DOKUMENTUMOK

DÁNIELISZ ENDRE • Zilahy Lajos — Szalontán 390

HASZMANN PÁL • Adalékok a csernátoni szövés múltjához 395

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

KOVÁCS JÓZSEF • Egy régi bánsági magyar lap 397

(Folytatása a III. borítón)

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — **SZERKESZTETTE** Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Ráczy Győző

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3. — Telefon: 2 18 36.

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Kultúra — kultúrák

Az új *Korunk* huszonhatodik évében, a kultúra kongresszusának küszöbén gondolataink, gondjaink a művelődésre összpontosulnak.

Kultúra szavunk — a legrégebbi időktől — egybefogja a nyelvben, ami összetartozik a tapasztalat szerint: a szellemit és az anyagit, az értékeremtés folyamatát és eredményét. Mint folyamat és eredmény a műveltség, a művelődés emberi kéz és fej munkája, *Műveljük* a földet és az elmét, s nem véletlen, hogy a „Ki mint vet, úgy arat” ősi bölcsességét igazolja a gondos munka nyomán bőséggel termő talaj csakúgy, mint a kiművelt koponyákban finomodó értelem. Nemcsak a *parlagon* heverő föld, de a *parlagias* gondolkodás is vétkes mulasztásban marasztalja el azt, aki megcsúfolja az embert társadalmi lényé, a társadalmat kultúrközösséggé forrasztó célirányos tevékenységet.

Boldogságot álmódó utópiák és valóságot átalakító forradalmak örököséként a szocializmus per definitionem arra vállalkozott, hogy megszegett, elárult és elavult „társadalmi szerződéseket” helyébe újat állítson: minden ember anyagi és szellemi szükségletei kielégítését minden ember tevékeny közreműködésével, az elosztás-részesedés alapelvevé téve a szellemi és anyagi javak teremtésének mértékét és értékét. Példátlanul merész vállalkozásuk nehézségeivel számolva, illetve részint menet közben felmérve őket, e történelmi kihívás vállalóinak fel kellett ismerniük: stratégiájukban a kultúra egyszerre tölti be a cél és az eszköz szerepét. Mint az emberi lényeg elidegeníthetetlen része, a tényleges demokrácia működőképességének feltétele, az összetartozástudat és a különbözőzéshez való jog hagyományoktól kimunkált formája, a kultúra a legkevésbé alkalmas arra, hogy diszítőelemként palástoljon hamis látszatokat. Nem kevésbé alkalmatlan a természetével és funkciójával összeegyeztethetetlen emberellenes, értéktagadó — az eltérőt mint idegent, az idegent pedig mint ellenséget megsemmisíteni kész — indulatok álarcául szolgálni.

A szocializmus híveinek régi tapasztalata, hogy ellenségei azonosak a kultúra ellenségeivel. Azok a kivándó jogok, amelyeket alapítói a szocializmus zászlajára irtak, az örökölt műveltség áthagyományozásának és továbbépítésének biztosítékait is minden korlátozás nélkül összekapcsolták a társadalmi igazság gondolatával; a hazaszeretet ebben az értelmezésben pedig a jogaira büszke, művelt és öntudatos ember természetes ragaszkodása a helyhez, ahol erkölcsi és érzelmi kultúrája szabad összhangban fejlődhet politikai kultúrájával.

A kultúra központi kategóriája az érték. Kultúrkincsének sokfélesége jelenti térben és időben az emberiség számára az értékek cseréje — s ezáltal a kölcsönös gazdagodás — kimeríthetetlen tartalékait. Mint értékorientált kommunikáció, a kultúra kiemelt fontosságúvá vált napjainkban, amikor az emberiségméretű összetartozásra minden egyének és minden etnikumnak fokozottabban szüksége van éppen sajátos identitástudata megőrzése végett. A huszadik század végére emberek inkább érzi, hogy miközben műemlékek, természeti kincsek, könyvek megmaradásáért aggódik és küzd, valójában a saját létét, biztonságát óvja minden anyagi és szellemi szennyezéstől, az összefogásban keresi és találhatja meg az utódok számára is lakható világ, a jó gazda feleltet eszközeivel megművelt és kiművelt Föld magasrendű létfeltételeit.

Értékközpontségéből következik, hogy a kultúra ideológiákat, ideológiai tartalmakat hordoz. Ha azt mondjuk, hogy a szocialista művelődés az embert vallja értékrendje központi kategóriájának, ezzel az állítással azt a viszonyt akarjuk kifejezni, amely társadalmilag meghatározott magatartásként működő erkölcsi és esztétikai értékek között kimutatható. Azt, hogy a kultúra a maga sajátos szféráján belül értékek, indítékok, normák, célképzetek dinamikája, vagy alárendeltségi viszonyban közvetlenül kapcsolódik a társadalmi cselekvés adott érdekeihez mint egy általános politikai és gazdasági stratégia része, azt az uralkodó ideológia természetű, a társadalom szerveztségének fejlettségi foka, magának a vezetésnek az elméleti és gyakorlati minősége határozza meg.

Románia Szocialista Köztársaságban a párt vezető és irányító szerepe következetesen érvényesül a művelődés minden szintjén, A Haza Sólými hazafias nevelésének formáitól a művészi alkotás ideológiai tartalmáig. Nicolae Ceaușescu elvtárs üzenete a *Tribuna* című hetilaphoz, megjelenésének 25. évfordulóján világosan kimondja: „Az új fejlődési szakasz, amelybe az ország lépett, feltételezi, hogy a társadalom műszaki-anyagi alapjának kiszélesítésével és korszerűsítésével egyidőben biztosítsák a tudomány, a művészet és a kultúra egyre erőteljesebb fejlődését,

a dolgozók általános ismereteinek és szakmai színvonalának növelését; — mindez rendkívüli fontosságú objektív követelménye az egész szocialista építés sikeres kibontakozásának, Románia anyagi és szellemi haladás útján való előremenetelének. Mindezekből kiindulva pártunk megkülönböztetett figyelmet fordít a politikai nevelőtevékenység szüntelen tökéletesítésére, a szocialista tudat alakítására és fejlesztésére, a nép műszaki-tudományos és kulturális látókörének szélesítésére.“

Ez a félreérthetetlenül megfogalmazott program kijelöli és konkrét célrendszer összefüggésébe helyezi mindazt, ami az országban folyó kulturális tevékenységre jellemző: megszabja ennek a tevékenységnek az alaptenenciáját, az oktatás — mint ismeretek átadásának és elsajátításának — követelményeit, szerkezetét, tehát szükségképpen a színvonalát is; leszögezi a sajtó, ezen belül pedig a művelődési profilú időszak kiadványok feladatait; messzemenően kihat az alkotótevékenységre, előírja a művelődési intézmények működésének szempontjait a könyvkiadástól az alkotási szövetségekig. A párt művelődési politikája a kultúra minden területére kiterjedő totális program. Méltó kifejezése a legmagasabb kezdeményezésre kibontakozott tömegmozgalom, a *Megéneklünk, Románia!*, amely mind tartalmában, mind színvonalában hiven tükrözi a pártvezetés művelődéskoncepcióját, méreteiben pedig megfelel azoknak a törekvéseknek, amelyek sugallták.

A kultúra kongresszusa, amelyre nagy érdeklődéssel tekint az ország műveltségére éhes népe, elsősorban pedig a művelődési életben tevékenykedők, minden bizonnyal megfelel majd a hozzá fűzött várakozásoknak. Az eddigi tanulságok összegezésével és újabb becses útmutatásokkal fog szolgálni mindazoknak, akik egy az ország történelmében emlékezetes korszak szükségleteihez mért kultúrpolitika fő-umát üdvözlük benne.

Mintegy hónappal a Román Kommunista Párt megalakulásának hatvanegyedik évfordulója után a kultúra kongresszusa jelképesen mutatja fel azokat az elveket és gyakorlati követelményeket, amelyek a párt több mint fél évszázados kultúrpolitikai tapasztalatait is összegezik, különös tekintettel a közelmúlt — a szocializmus döntő évtizedei — során felhalmozódott művelődési értékek tudatosítására. A tájékozódás ebben az irányban, a kultúrszociológia vonatkozásában sem lehet más, mint az, amelyet a párt vezető szerepe, ennek a szerepnek a történelmi legitimitása kijelöl. Mint olyan történelmi erő, amely elméletileg megalapozott gyakorlati cselekvésben vívta ki és konszolidálja nap mint nap ezt a szerepet, ezt a legitimitást, a párt képes megoldásokat nyújtani, a körülmények alakítására alkalmas stratégiát kidolgozni és következetesen végigvinni Románia szocialista haladása érdekében. Márpedig a haladás — úgy, ahogyan a legéletképesebbnek bizonyult klasszikus értelmezéseket hasznosítva és továbbfejlesztve a párt programatikusan megnyilatkozásaiban, dokumentumaiban érvényesül — magában foglalja a kultúrát mint az új, magasabb rendű életminőségű elválaszthatatlan személyiségfejlesztés döntő mozzanatát. Az ember mint az egész társadalmi tevékenység célja, azonos azzal a magas szakmai képzettséggel, sokoldalúan művelt, minden képességét szabadon kifejlesztő, önmagát szakadatlanul tökéletesítő személyiséggel, aki elsajátítja, gyarapítja és továbbadja mindazokat az értékeket, amelyek a társadalom alapvető értékei, és a párt a magáénak vallja őket.

Magáénak vallja és szavatolja azzal, hogy az egyén jogait nem ellentétei a társadalom érdekeivel, hanem megeremti annak a feltételeit, hogy a két szféra kölcsönösen feltételezze és kiegészítse egymást; azzal, hogy az értékkritériumok objektív valóságába beépíti a normatív értékek létrehozásában részes, tiszteletben tartásában érdekelt és azokat életvitelében megtestesítő egyén valóságát.

Tévedés volna lineáris menetben elképzelni azt a folyamatot, amelynek során mindig az adott történelmi szakasz döntő tendenciájára figyelve a párt fennállásának hatvanegy esztendeje alatt kimunkálta és érvényesítette a kultúrával mint sajátos társadalmi tudatformával, és az értelmiséggel mint meghatározott társadalmi szerepet betöltő, ám nem mindenkor azonos súlyú és funkciójú réteggel kapcsolatos elvárásait. Forradalmi múltja és a szocializmusban betöltött vezető szerepe a pártot arra kötelezi, hogy számot vetve a haladás ügyének elkötelezett értelmiség számszerű növekedésével és azzal, hogy ez az értelmiség a tudományos-műszaki forradalom megvalósításának egyik döntő tényezője, ahogyan azt a pártfőtítkári ismételt és nyomatékosan hangsúlyozta, nevelje, mind gyümölcsözőbb erőfeszítésekre sarkallja, nem utolsósorban pedig nélkülözhetetlensége mértékében megbecsülje, kiérdemelt bizalmáról biztosítsa, messzemenően gondoskodjék számára az eredményes tevékenységhez, a civilizált életkörülményekhez szükséges feltételekről.

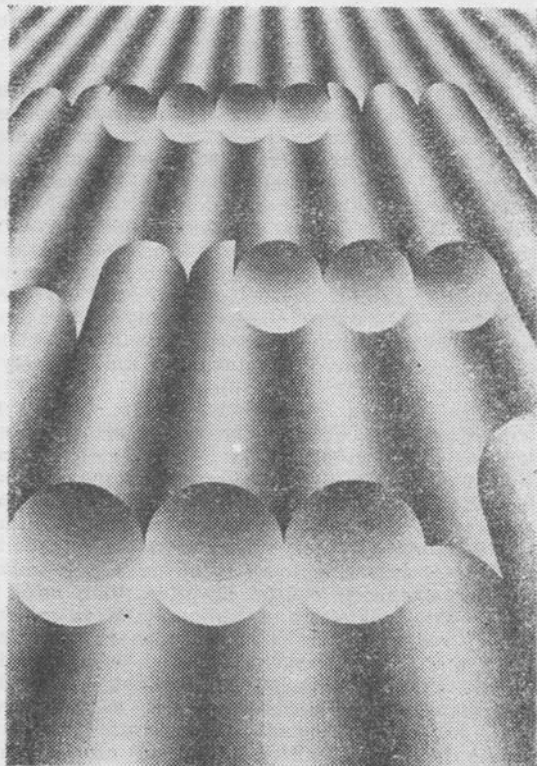
A forradalmi pártra jellemző kritikai és önkritikai szellem, az alkotó marxizmusnak az a szelleme, amely alkalmassá teszi a valóság tudományos elemzésére, a lehetőségek és kívánalmak józan felmérésére, a társadalmi mozgástendenciák fel-

ismerésére, az emberi viszonylatok vonatkozásában is azokat a hatásokat erősíti fel, amelyekre az eszmények gyakorlati alkalmazásában mint előbbre mutató célképzetekre támaszkodhat. Ezt a gondolatot fogalmazta meg Nicolae Ceaușescu elvtárs az RKP megalakulása hatvanadik évfordulójának tiszteletére tartott ünnepi gyűlésen, amikor rámutatott arra, hogy a párt „abban a mértékben tartja fenn és szilárdítja meg a nép bizalmát, amilyen mértékben megfelel a munkásosztály, az egész nemzet törekvéseinek, abban a mértékben, ahogyan mint egységes, demokratikus szervezet fog cselekedni a tömegeknek a társadalom vezetésében való részvétele demokratikus, átfogó keretének megteremtéséért“.

A Kommunista Ifjúsági Szövetség 60., és a romániai Kommunista Diákegységek Szövetsége létrehozásának 25. évfordulója alkalmából tartott ünnepi gyűlésen a párt főtitkára részletesen kitért az ifjúság cselekvő hozzájárulásának méltatására „a román népnek a Román Kommunista Párt vezetésével elért nagyszerű eredményeihez“, és hangsúlyozta: „E nagy megvalósításokról vallanak a mai virágzó városok és falvak, az oktatásnak, a tudománynak, a kultúrának — a szocialista építés, a haza általános felemelkedése rendkívül jelentős tényezőinek — az erőteljes fejlődése.“

Az a Nicolae Ceaușescu elvtárs által kifejtett demokráciakoncepció, amely a munkások, parasztok, értelmiségiek, hazánk összes honpolgára számára „tekintet nélkül nemzetiségükre, munkahelyükre, vallásukra“ az alkotó erőfeszítésekben való részvételt s egyben az egyenlőségben, a társadalmi méltányosságban és igazságosságban való részesedést jelenti, a forradalmi ifjúság legjobb hagyományait tudatosítja, fejleszti állampolgári öntudatát, a legmagasabb erkölcsi mércét szabja meg a jövőépítés céltudatos távlatában.

KORUNK

Fazakas Tibor: Csövek II.
(a Korunk Galéria anyagából)

Korszerűbb nemzetiségi önismeret jegyében

A leltárkészítés rendszerint valamely tevékenységi időszak lezárulását, illetve valamino új kezdetét megalapozó, általános helyzetfelmérés. De mit jelentessen az a nemzetiségi lét és tevékenység viszonylatában? Egyáltalán helyénvaló-e a Kriterion Könyvkiadó gondozásában készült, az elmúlt év végén napvilágot látott *A romániai magyar nemzetiség* című terjedelmes kötet megjelentetéséhez valamiféle változás gondolatát társítani? Mindenesetre bizonyos, hogy az effajta asszociációra indító készítés nem alaptalan, hiszen az RKP IX. kongresszusa után a nemzetiségi kérdés kutatásában is jelentős fejlődés ment végbe. A korábbi szemléleti dermedtség felengedett, sőt már meg is indult egy olyan megújító szellemi erjedés, amelyet egy szemléletileg kritikaibb, elméletileg tudatosabb, gyakorlatilag hitelesebb, eszközeiben és módszereiben korszerűbb nemzetiségi önismerés reális igénye fűt és táplál. A folyamat kibontakozásának nyomjelzői közül olyan munkák emelkednek ki, mint Gáll Ernő 1975-ben közzétett tanulmánykötete¹, a Politikai Tudományok és a Nemzeti Kérdés Tanulmányozásának Intézete gondozásában 1976-ban közreadott munka², Fazekas János 1980-ban megjelent tanulmánykötete³, valamint *A Hét* 1978-as évkönyve. Mindezek arról az egészséges szemléletváltást szorgalmazó és ígérő kibontakozásról tanúskodnak, amelyhez az objektív társadalmi helyzet már megérett, de amelynek szubjektív feltételeit e folyamatnak magának kell tudatosan megteremtenie.

Ennélfogva nem az a kérdés, hogy beilleszkedik-e vagy sem ebbe a vonulatba a nemzetiségi létet rögzítő leltár, hiszen a számbavétel maga, akarva-akaratlan, a szemléleti megújítást előkészítő feltételeken való munkálkodás. Túl ezen, magára a vállalkozás indítékára kell mindenekelőtt rákérdezni, még pontosabban arra, mennyiben hordozza ez az indíték, illetve miképpen közvetítheti a nemzetiségi önismeret magasabb szintű követelményének tudatát. A Koppándi Sándor szerkesztői irányításával készült munkának, az előző tanúsága szerint, éppen az a célja, hogy „szintézistanulmányok révén” összképet adjon „a romániai magyarság létének alapvető mozzanatairól, gyarapítva az olyan kiadványok számát, amelyek nemzetiségünk megismerését és önismeretét célozzák”. (5.) Nos, ez a gyarapítás alighanem jóval többet jelent az öncélú mennyiségi halmozásnál, már csak azért is, mivel a nemzetiségi önismerés folyamatát óhajtja tovább vinni és nyilván elmélyíteni. Erre vall egyébként a rangos szerzői gárda, akik között ott találjuk nemzetiségi múltunk és jelenünk olyan avatott ismerőit, kutatóit, mint Balogh Edgár, Demény Lajos, Fazekas János, Jakó Zsigmond meg a néhai Bányai László és Mikó Imre. A felsorolást voltaképpen tovább kellene folytatni, talán nem is csupán azért, mivel a többi 23 szerző is országosan ismert, jeles szakember, író, illetve publicista, hanem azért is, hogy ezzel is érzékeltessük a vállalkozás komolyságát, már-már teljességre törekvő igényét. Mindenesetre tény az, hogy a nemzetiségi létnyilvánítás szinte valamennyi vetületét felölelő 27 tanulmány összességében olyan gazdag és sokrétű ismeretanyagot kínál, amely mennyiségénél, de főleg minőségénél fogva (gondolunk itt többek közt a közölt tények értékére, értelmére, jelentéstartalmi súlyára, újszerűségére stb.), minden korábbinál hitelesebb kiinduló alapul szolgálhat „hic et nunc” mibenlétünk kritikai újragondolásához, egy valóban szocialista nemzetiségi öntudat felelősségteljes kimunkálásához.

Nem vitás, a tanulmánygyűjtemény jobbára a tények, adatok rögzítésére, összegezésére szorítkozik, aminek azonban az adott esetben külön jelentőséget kölcsönöz az a körülmény, hogy a saját kultúrát, tudományt megalapozó, fejlesztő múltbéli és mai teljesítményeink önmagukért beszélhetnek, méghozzá tárgyilagosan, hitelesen. Hogy van is bőven mit felmutatni, azt, jól-rosszul, nyilván eddig is tudtuk. Csakhogy ezúttal egyetlen, több mint 25 év terjedelmű, bőséges könyvészeti jegyzékkel ellátott, akár dokumentációs munkának is beillő kötet kínál olyan átfogó szembesülést a romániai magyar történetírással, természettudományi és társadalomtudományi szakirodalommal, a nyelvtudományi és néprajzkutatással, az irodalmi, színházi és sajtóviszonyokkal, képzőművészeti és zenei életünk fejlődésével, a hazai magyar közművelődéssel, a könyvkiadás és a könyvtári élet fejlődésével stb., amelyre új társadalmat teremtő gyakorlatunk három és fél évtizedében mindaddig még nem volt példa. Ami azonban még ennél is figyelemre méltóbb: az

egyidejűleg román és magyar nyelven megjelent kötet nemzetiségi kultúráknak mindezt a sokszínű gazdagságát azzal az igénnyel veszi számba, hogy tudatosítsa annak becseit, súlyát, jelentőségét szocialista kultúránk egészében.

A romániai magyar nemzetiség tehát vitathatatlanul a kritikai szemléletváltás, a szemléleti megújulás jegyében fogant és íródott, még akkor is, ha gyakorlati rendeltetése folytán ennek az igénynek csupán közvetett hordozója, áttételes közvetítője lehetett. Nos, ha így áll a dolog, úgy reális felbecsülése nemcsak feljogosít, de egyenesen kötelez arra, hogy nyíltan szembenézzünk a hagyományos szemlélet korlátaival, rászós buktatóival, és megpróbáljuk kihámozni, kiolvasni a kötet egészéből, belső szerkezetéből, adósságtörlesztéseiből és további tartozásai-ból a magasabb igényű, hitelesebb és korszerűbb nemzetiségszemlélet időszerű követelményeit, problémáit. Nagyon is aktuális feladat ez, már csak azért is, mivel egyesek számára még ma sem eléggé világos és egyértelmű az elhatárolás a nemzetiségi öntudat formálására, fejlesztésére, a nemzetiségi lét tudatos önnnyilvánítására irányuló igény és a nacionalizmus között. Aligha véletlen, hogy a kötet egyetlen elméletkritikai igényű tanulmányán⁴ mintegy vörös fonálként vonul végig a nemzeti öntudat és a nacionalista ideológia határozott, félreérthetetlen megkülönböztetésének a gondolata. A nemzetiségi öntudat viszonylatában egy ilyen elhatárolás nemcsak hogy több nehézséget, kényesebb, bonyolultabb követelményeket támaszt, de egyenesen a nemzeti kérdés hagyományos szemléletének kritikai felülvizsgálatát tételezi fel. A dogmatikus gyakorlat közvetlen, történelmileg behatárolt és természetesen apologetikus szükségleteihez igazodó, hagyományos értelmezés ugyanis a nemzeti kérdéshez egyfajta sajátos szűk és alapvetően negatív jelentéstartalmat társított, többek közt éppen azért, hogy egész lényegét a tőkés magántulajdon, az osztályelnyomás és osztálykizsákmányolás viszonyaira vezette vissza, méghozzá közvetlenül, kizárólagosan és egyértelműen. Ez a mérhetetlenül leegyszerűsítő értelmezés jellemző módon olyan ideológiai képletben, pontosabban egyenletben sűrítette szocializmus és nemzeti kérdés viszonyát, amelynek értelmében az előbbi győzelme egyet kellett hogy jelentsen az utóbbi zéróra redukálásával. Nos, ha meggondoljuk, hogy ez a szemlélet jórészt ma is tartja magát, még csak nem is csupán a köztudatban, de egyes közkezen forgó munkákban, propagandaanyagokban is, akkor aligha becsülhetjük túl Koppándi Sándor és Lőrincz László ama vállalkozásának a jelentőségét, hogy kötetnyitó közös tanulmányukban⁵ nyíltan szembenézzenek ezzel az értelmezéssel, és tisztázzák a kérdést. Miután megállapítják, hogy hazánkban a nemzeti kérdés megoldása mélyreható szocialista átalakulást fejez ki, a két szerző a következőkben summázza álláspontját: „Ebből azonban nem vonható le az a következtetés, hogy a nemzeti kérdés megoldása egyszer s mindenkorra befejezett történelmi-társadalmi folyamat volna, hiszen a következtetés elfogadása a nemzeti kérdés politikai jelentőségének hibás értelmezéséhez vezetne: figyelmen kívül hagyná azt a különbséget, amely a nemzeti kérdés megoldása és a nemzeti viszonyok sajátos léte, valamint ezek történelmileg meghatározott jellege között van.” (13.) Ez az árnyalt, önmagában is sokatmondó különbségtétel „a nemzeti kérdés megoldása” egyfelől, és „a nemzeti viszonyok sajátos léte”-nek”, illetve „jellegének” kérdése között másfelől, méltán megérdemelte volna az elmélyülést, a gondolat önálló kibontását, a belőle kinálkozó következtetések továbbgondolását a szocialista nemzetiségi lét értelmének, nemzetiségi önismeretünk mai imperatívuszainak tisztázása irányában. Igaz, mindez külön tanulmányt igényelt volna, hiszen Koppándi Sándor és Lőrincz László dolgozata, tárgyánál fogva, nem vállalkozhatott többre a nemzeti kérdés szocialista megoldását nyugtázó gazdasági, társadalmi, politikai-jogi, kulturális vívmányok, illetve lehetőségek értékelő számbavételénél. Az olyan történelmi áttekintések pedig, mint a Demény Lajosé⁶ vagy akár a Bányai Lászlóé⁷, illetve a Fazekas Jánosé⁸, nem pótolhatják az önálló elméleti megközelítést, még akkor sem, ha nemcsak gazdag, korábbi ismereteinket nem egy tekintetben helyreigazító, pontosító, helytel-közzel hézagpótló értékű, konkrét történelmi tényanyagok révén segítik elő nemzetiségi önismeretünk fejlesztését, de ama másodlagos információik révén is, amelyeket magáról a nemzetiségi létről, az évezred óta itt élő magyarságról mint közösségről, mint létformáról, annak társadalmi-történelmi sajátosságairól közvetítenek. Persze az is meglehet, hogy indokolatlan túlzás egy ilyen önálló elméleti próbálkozást éppen a romániai magyar nemzetiség sajátos létnyilvánításainak feltérképezésére összpontosító kötetből kérni számon; ámbr Damian Hurezeanu a román nemzet történelmi és társadalmi-politikai sajátosságaira — a klasszikus fogalmi keretek meghaladásának igényével — rákérdező tanulmánya feljogosíthatna hasonló elvárásra a nemzetiségi lét és tudat sajátos fogalmát illetően is. Legalábbis egy olyan kísérlet erejéig, amintőre immár volt nagyon is sokat ígérő példa éppen Fazekas János 1980-ban megjelent kötetének egyik-másik tanulmányában.

Mi tagadás, a szocialista nemzetiségi lét mint elméleti kérdés felvetése ma is problematikusnak tűnő feladat. Pedig hát mi mást jelenthetne a Koppándi és Lőrincz tanulmányából idézett disztingválás, ha nem annak az igazságnak a fel- és elismerését, hogy a nemzeti kérdés szocialista megoldásával a nemzetiségi lét, a nemzetiségi sajátosságok problémája nemhogy elvesztette volna jelentőségét, hanem éppenséggel fordítva, az igazán csak most nyeri el valódi súlyát, értelmét. A forradalmi változás meghatározó jellemzője egyebek közt éppen az, hogy a szocialista rendszer talaján a nemzeti-nemzetiségi viszony pozitív tartalmat, önálló pozitív jelentést hordoz. A nemzetiségi lét, a nemzetiségi viszonyok tudatos ápolása, ösztönzése, fejlesztése a szocialista rend tökéletesítésének, igazi lényege sokoldalú kibontakoztatásának szerves tartozéka, a szocialista előrehaladás egyik elengedhetetlen feltétele. Sajátos nemzetiségi létünk igenlése, tudatos szorgalmazása nemhogy ellentmondana a forradalmi szemléletnek és gyakorlatnak, de éppenséggel fordítva: a nemzetiségi kiállástól való tartózkodás, a nemzetiségi önnnyilvánítás szándékos visszafogása, a problémáktól való elfordulás, azok elhanyagolása, háttérbe szorítása — nos, éppen ez áll ellentétben a szocializmust fejlesztő gyakorlat igazi természetével, valós, objektív érdekeivel. Mint ahogy a szocializmus győzelme után a forradalmi gondolkodás és cselekvés ahelyett, hogy anakronizmusná válna, egyenesen átfogóbb, időszerűbb és minőségileg magasabb fokú követelménnyé általánosan, ugyanúgy az elhallgatások nélküli, torzításoktól mentes nemzetiségi önismeret igénye, a nemzeti-nemzetiségi viszonyok felelősségteljes tudatosítására, fejlődésük, kiteljesedésük előmozdítására irányuló törekvés nélkülözhetetlen eleme, összetevője mindazoknak az új társadalmi, politikai, ideológiai követelményeknek, amelyeket a szocializmus humanista lényegének következetes gyakorlati kibontakoztatása állít pártunk és népünk elé. Még többet mond ez az analógia, ha tovább visszük, elsősorban éppen a szocializmus elvei és a társadalmilag céltudatos gyakorlat összefüggésében. Hiszen csakúgy, mint a forradalmi folyamat esetében, általában, a nemzetiségi lét- és tudatfejlődés síkján is — itt alighanem különösen — a történelmi parancs pusztá felismerése távolról sem elegendő. Annál kevésbé, mivel a hagyományos szemlélet és gyakorlat korántsem tűnhet el csak úgy magától. Azzal a szó legszorosabb értelmében lépésről lépésre meg kell küzdeni. Márpedig ehhez szilárd elvi támpontokra, világos fogalmi irányjelzőkre van szükség, olyan tudományosan megalapozott, korszerű nemzetiségiszemléletre, amely pozitív választ kínálhat a múltbeli, kisebbségi ideológiák által eltorzított, illetve végső, tragikus sorsdilemmákká misztifikált, de lényegében létező problémákra.

A nemzetiségi kérdésben meggyökeresedett hagyományos, dogmatikus szemlélet akarva-akaratlan kitermelt egyfajta sajátos óvakodási reflexet az önálló tudományos igényektől, különösen pedig a nemzetiségi probléma önálló elméleti felvetésétől, kezelésétől, amennyiben bármely ilyen szerű próbálkozás egyes esetekben óhatatlanul a nemzetiségi bezárkózás, elszigetelődés, egyszóval a szeparatizmus veszedelmes gyanúját vonta maga után. Hogy ennek a különös társadalomlélektani komplexusnak, amely a hazai magyar elméleti és tudományos gondolkodás, kutatás elsorvadásának a veszélyét hordozta magában, mégsem sikerült általánosan elhárapozódnia és eluralkodnia — nos, a legkézenfekvőbb bizonyosság erre éppen a jelen kötet, a maga egészében, de egyes, kivált a szaktudományos fejlődést bemutató dolgozatai külön-külön is. Már csak az a körülmény, hogy a hazai magyar természettudományos szakirodalom jóformán pusztá felleltározása, három külön tanulmány keretében⁹, közel 60 oldalnyi terjedelmet igényelt, méreteiben is sokatmondóan érzékelteti azt a gyümölcsöző erőfeszítést, amelyet természettudományokkal foglalkozó szakembereink, kutatóink — e munka létjogosultságának, értelmének és társadalmi-politikai jelentőségének elvi meggyőződéséé szilárduló tudatában — az utóbbi évtizedekben kifejtettek és kifejtének. Önálló eredményeikben a romániai magyar természettudományos élet pozitív értelmű önigazolását kell mindenekelőtt látnunk.

A társadalomtudományi kutatásról szándékosan nem szóltunk eddig, mert a jelek szerint az külön lapra tartozik. No, nem azért, mintha itt nem lenne mit a mérlegre tenni. Van bőséggel. Ha csupán a nyelvtudományi, illetve a néprajzi, népművészeti kutatásokról szóló, jórészt kényszerűen vázlatos összefoglalásokat¹⁰ vesszük is szemügyre, nemcsak országos jelentőségű, de figyelemreméltó eredményeivel az országhatárokon túl is elismerést szerző, gazdag tevékenység tárul elénk. Másként áll a helyzet azonban a kifejezetten filozófiai, illetve ideológiai jellegű társadalomtudományok esetében, és éppen ez indokolja — legalábbis részben — a probléma elkülönítését, külön kezelését. Már első pillantásra szembetűnő ugyanis, hogy a szóban forgó terület számára aránylag kevés hely jutott e terjedelmes kötetben. Jelzi ezt nemcsak a viszonylag szerény oldalszám a többi szaktudományoknak szánt terjedelemehez képest, hanem maga az a körülmény is, hogy egyetlen

tanulmány¹¹ próbálja felmérni e terület teljesítményeit. Ha mindehhez azt is hozzávesszük, hogy ebből a hozzávetőlegesen 22 oldalnyi terjedelmű dolgozathoz mindössze szűk 9 vonatkozik a tulajdonképpeni társadalomtudományi gondolkodásra, miután a fennmaradó 13-ba a hazai magyar történelemkutatás és történetírás mintegy három évtizedének mérlegét kellett, úgy-ahogy, beleszűríteni, nos, akkor minden alapunk meglehet arra, hogy felébredjen bennünk a gyanakvás: vajon nem kell-e mindebben valamiféle értéktelet vagy sajátos szemléleti korlát megnyilvánulását látni? Akárhogyan volna is, egy dolog bizonyos: a jelen kötetben ez a terület óhatatlanul mostohagyermeknek tűnik. A kérdés persze az, hogy mi rejtezik a látszat mögött. Végére is, akárcsak a többi szaktudományi területen, a hazai magyar filozófiai, illetve társadalomtudományi gondolkodásban is jelentős neveket és műveket tartunk számon. Való igaz, viszonylag kevés a könyv alakjában megjelentetett termés, ahhoz a tényleges kutatói, alkotói tevékenységhez képest, amelyről — immár két és fél évtizede — a *Korunk* számaiban, valamint a *Korunk-évkönyvek* hasábjain között tanulmányok, cikkek mennyisége tanusodik. (Egyébként nagy kár, hogy az a mindenképpen figyelemreméltó műhelymunka, amelyre a *Korunk*, és az utóbbi évtizedben *A Hét* ideológiái rovata kínál lehetőséget, a sok „bába“, illetve tanulmány között valahogy elveszett. Balázs Sándor nem nyugtázhatta, mivel kizárólag a könyvkiadványokra kellett szorítkoznia, Szász János¹², illetve Bodor Pál¹³ nem térhetett ki rá, mivel egyszerűen nem ez volt a feladata.) Ha jól belegondolunk, el kell fogadnunk, hogy a kötetből kirajzolódó kép mégsem éppen minden alapot nélkülöző látszat. Mégpedig két különböző értelemben nem az. Egyrészt nem abban az értelemben, hogy a viszonylag szűkre méretezett hely a kötet probléma-házartásában akarva-akaratlan, bizonyosfajta értékteletről is árulkodik a hazai magyar filozófiai és társadalomtudományi gondolkodás értelmét vagy inkább fajsúlyát, jelentőségét illetően. Másrészt abban az értelemben sem pusztán látszat ez a mostohaság, hogy a filozófiai és társadalomtudományi gondolkodás, illetve kutatás háza táján mindennél erőteljesebben ott kísértett — és kísért máig is — az az elidegenítő szemlélet, amely egyfajta viszolygást vagy legalábbis hallgatóságos tartózkodást szül a mai gyakorlat kifejezetten filozófiai-ideológiai problémáival, kivált pedig azok nemzetiségi vetületeivel szemben. Igaz, Balázs Sándor a hazai magyar bölcséleti, illetve társadalomelméleti gondolkodás fejlődését, különösen a hatvanas évek második felétől kezdve, az „itt és most“ problematikájának összefüggésében kíséri meg számba venni és értékelni. Csakhogy az eredeti szándékkal ellentétben, ez a próbálkozás közvetve éppen azt az igazságot teszi még nyilvánvalóbbá, hogy mindazon problémák zöme, amelyeket a „hic et nunc“ sajátos követelményének megfelelően a nemzetiségi önazonosítás, tudatos önmeghatározás, önértékelés jegyében kibontakozó törekvés vetett és vet fel, jobbra vagy történelmi irányultságú, vagy pedig tipikusan művészet-filozófiai, illetve művelődéspolitikai természetű kérdés. A kötet anyagának tanúsága szerint olyannyira, hogy már-már azt a látszatot kelti, mintha az „itt és most“ követelménye, a nemzetiségi önismeret egész problematikája ebben merülne ki. Vajon nem kísért-e vissza ebben a jelenségben annak a szemléleti beszükülésnek a veszélye, amely a nemzeti-nemzetiségi különbséget — és ezzel magát a nemzetiségi problémát — az elsekélyesített értelmű „külső forma“ kérdésévé egyszerűsítette, azaz fokozta le? Kétségkívül igaza van Kovács Jánosnak¹⁴ abban, hogy „a nemzetiséget, így a romániai magyarságot is főleg nyelve, kultúrája és az ebben megnyilatkozó nemzetiségi tudata különbözteti meg a vele együttélő többségi román nemzetől és a többi nemzetiségektől“. (357.) Csakhogy ez a különbség, tetszik, nem tetszik, konkrét történelmi-társadalmi feltételezettséget, meghatározottságot hordoz, amiből kézenfekvően következik, hogy hiba lenne a nemzetiségi lét, a nemzetiségi öntudat fejlesztését a szigorúan vett közművelődés keretei közé beilleszthető feladattá szűkíteni. A nemzetiségi önmeghatározás, önismeret olyan társadalmi-politikai problémákat tűz jelen történelmünk napirendjére, amelyek megközelítése, tisztázása társadalomtudományi megalapozást, elméletkritikai hozzáállást igényel. A társadalmi tevékenység különböző területeinek fénytörésében ezek a problémák sajátos szükségletek, gondok, teendők alakjában jelentkeznek, ám mihelyt megoldásuk akadályokba, nehézségekbe ütközik, előbb vagy utóbb a felszínre bukkann általánosabb érvényű és mélyebbre mutató társadalmi tartalmuk, meghatározottságuk. Résztint ez a magyarázata annak, hogy a társadalomtudományi gondolkodás által elhanyagolt vagy elodázott problémák — hogy úgy mondjuk — „pragmatikus“ módon bukkannak fel és adnak jelt létükről, mégpedig elsősorban ott, ahol a nemzetiségi sajátosságok közvetlenül tudatos, természetszerű igénye mindennapos gyakorlati létkérdés: az irodalom, általában a közművelődés frontján. A kötet egyes tanulmányainak olvastán lehetetlen fel nem figyelni e tipikus jelenségre, tudniillik arra, hogy az általánosabb elméleti megközelítést, kritikai tiszt-

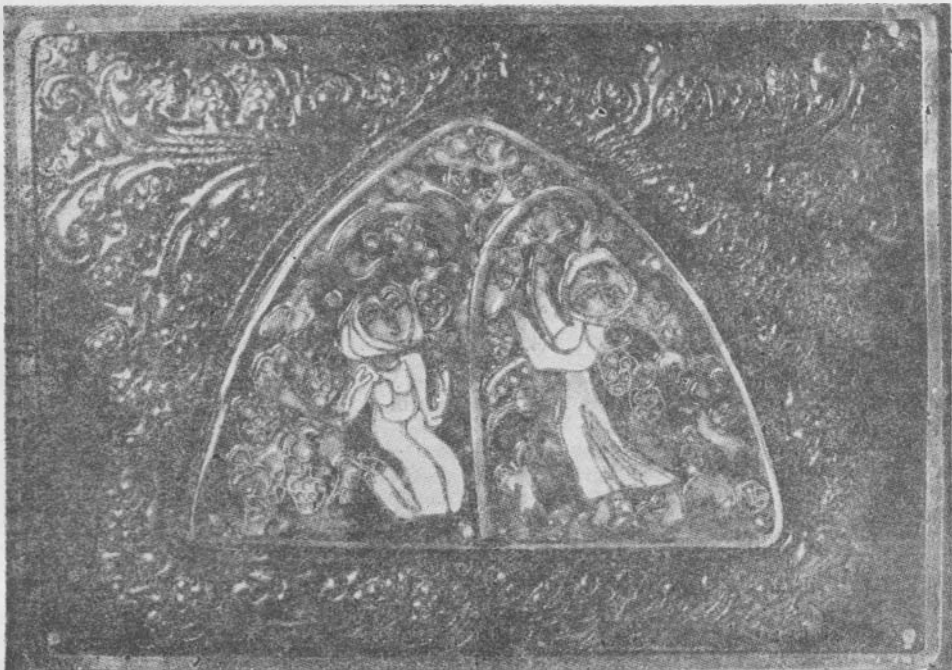
tázást igénylő problémák — a kifejezetten filozófiai-társadalomtudományi gondolkodás határain túl — a sajátos szakterületi teljesítmények és feladatok feltérképezése kapcsán saját szerű tartalommal és vetületben a felszínre törnek. Mindennél többet mondóan példázta ezt Gálfalvi Zsolt tanulmánya¹⁵, amelynek bevezetőjében a szerző — a vizsgált terület teljesítményeinek, jelentőségének helyes értékelése érdekében — arra vállalkozik, hogy a „romániai magyar nyelvű irodalom” terminussal szemben „a romániai magyar irodalom” fogalmának történelmi és társadalmi jelentéstartalmát kibontsa, illetve létjogosultságát tudományos-elméleti szempontból megindokolja. Nos, az okfejtését summázó ama következtetés, amely szerint a romániai magyar irodalom „ennek a nemzetiségnek a történelmileg-társadalmilag meghatározott létfeltételeit és létformáját, szellemiségét és lelki alkatát tükrözi, tehát sajátos vonások kifejezésével gazdagítja az egész hazai alkotásnak a romániai irodalomból kirajzolódó képét, beleértve az együttélés és a testvériség mindennapjainak a tartalmait” (427.), szükségképpen túlmutat önmagán, egy további, általánosabb értelmű, elméleti konklúzió követelményét sugallja. Hiszen a magyar nemzetiség léte, létformája, sajátos tevékenysége, az általa létrehozott értékek a társadalmi élet valamennyi területén a szocialista Románia valóságát minden vonatkozásban, tehát gazdasági, társadalmi, politikai összefüggésben is gazdagítják. Egyszóval a romániai magyar nemzetiség fogalom olyan reális közösséget jelöl, amely nyelvében, kultúrájában és az ebben kifejeződő sajátos lelki alkatában különbözik a román nemzetétől, valamint a többi itt élő nemzetiségtől, de amely — mint a mai Románia szocialista valóságának egyik cselekvő alanya — a gazdasági, társadalmi, politikai létben is szükségképpen jelenvaló sajátosságokat tetelezz fel és hordoz.

A nemzetiség — akárcsak a nemzet — sajátos etnikumát valóságos közösség, tehát társadalmi szubjektum mivoltában nyilvánítja ki, tudatosítja, ápolja, fejleszti. Ennélfogva hiteles, korszerű önismerete természetszerűen megköveteli azoknak a társadalmi tendenciáknak, folyamatoknak az ismeretét, amelyek létfeltételeit, létformáját, közösségi fejlődését közvetlenül vagy közvetve érintik, befolyásolják. Más szóval nemcsak történelmi, illetve kulturális, de — egyebek közt — szociológiai önismerést is feltételez. Ez utóbbi jelentőségét, időszerűségét aligha kell külön hangsúlyozni, hiszen igazában csak a szociológiai vizsgálat kínálhat hiteles információkat arról, miként hatnak ki a nemzetiségi létre a társadalmi modernizálódás olyan jelenségei, mint az iparosítás, a városiasodás, a hagyományos közösségi formák fellazulása, metamorfózisa. Örvendetes tény, hogy Kovászna megye tapasztalatai¹⁶ nem igazolják azokat az aggodalmakat, amelyek szerint „az ipar fejlődése etnikai szempontból veszélyezteti a lakosságot”. (181.) De nem lenne megalapozatlan önmegnyugtató ezzel elintézettnek vélni a dolgot, és lemondani arról, hogy a modern szociológiai önvizsgálat eszközeivel idejében és konkrétan felderítsük mindazokat a problémákat, netán feszültségeket, amelyeket a mélyreható társadalmi átalakulások esetleges spontán következményei előidézhetnek? Akárcsak szocialista valóságunk a maga egészében, a nemzeti-nemzetiségi viszonyok fejlődése is olyan történelmi szakaszba jutott, amelyben a folyamat tudatos ellenőrzése, irányítása nem nélkülözheti sem a szociológia, sem pedig a politológia közvetlen, cselekvő közreműködését. A hatalmi struktúra demokratizálása, az öngazgatás, az önzetetés rendszerének meghonosítása, általánosítása — mind, mind a nemzeti, nemzetiségi lét feltételeiben is magasabb szintű lehetőségeket teremti, új követelményeket támaszt, egyszóval olyan új problémákat vet fel, amelyek megoldásából magától értetődően a hazai magyar társadalomtudományi gondolkodásnak is cselekvően ki kell vennie részét.

A sokoldalú, szilárd tudományos szintre emelt, mai nemzetiségi önismeret tudatos forradalmi gyakorlatunk időszerű kérdése. Ma, amikor az objektív társadalmi mozgás tudatos, ésszerű emberi uralása további előrehaladásunk egyre sürgetőbb parancsa, a nemzeti, illetve nemzetiségi lét problémáinak, lehetőségeinek és feladatainak hitelesebb, magasabb igényű ismerete elengedhetetlen annak a felelősségnek tudatos vállalásában, amely egész dolgozó népünkre, tehát az itt élő nemzetiségekre is hárul a szocialista demokrácia elmélyítésében, a társadalmi lét tudatos szervezésének és vezetésének kimunkálásában, illetve valóra váltásában. Ebben az értelemben a szocialista nemzetiségi tudat korigényű fejlesztése, és ezzel a román nemzettel való mind szorosabb, testvéri együttműködés új feltételeinek, formáinak felismerése, életre hívása, hasznosítása a közös haladás, a kölcsönös, sokoldalú felvirágzás érdekében — szocialista demokráciánk további életerős kibontakoztatásának, tökéletesítésének hatékony tényezője. *A romániai magyar nemzetiség* című kötet időszerű jelentőségét mindenekelőtt az adja meg, hogy új, messzeemenően figyelemreméltó mozzanatot fémjelez nemzetiségi önismeretünk ilyen irányú fejlődésében.

JEGYZETEK

1. Gáll Ernő: *Tegnap és mai önismeret*. Buk., 1975.
2. *Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel I. A magyar nemzetiség*. Buk., 1976.
3. Fazekas János: *A Román Kommunista Párt — a haza fiai testvériségének és barátságának, társadalmi és nemzeti egyenlőségének következetes harcosa*. Buk., 1980.
4. Damian Hurezeanu: *A román nemzet (Támpontok kialakulásának és fejlődésének történetéhez)*. 93—130.
5. Koppándi Sándor—Lőrincz László: *A nemzetiségi kérdés megoldása*, 7—29.
6. Demény Lajos: *Rövid történelmi áttekintés az 1848—1849-es forradalomig*, 30—61.
7. Bányai László: *A Habsburg elnyomástól a hitleri iga lerázásáig*, 62—92.
8. Fazekas János: *A román nép és az együttlakó nemzetiségek egysége és testvérisége — a mai Románia haladásának hajtóereje*, 147—174.
9. Vincze Mária: *Természettudományos irodalom (Matematika, fizika, kémia, határtudományok)*, 199—219.; Szabó Attila: *Természettudományos irodalom (Biológia, mezőgazdaság, földtudományok)*, 220—238.; Spielmann József: *Orvostudomány és gyógyszerészet*, 239—255.
10. Péntek János: *A romániai magyar nyelvtudományi kutatások*, 286—313.; Dr. Kós Károly: *A romániai magyarság néprajzáról*, 313—330.; Faragó József: *A folklórgyűjtés vázlata*, 331—345.
11. Balázs Sándor—Bodor András: *A társadalomtudományi gondolkodás a népi hatalom évtizedeiben*, 256—285.
12. Szász János: *Hat lap és ami mögöttük van*, 445—448.
13. Bodor Pál: *A romániai magyar sajtóélet*, 449—461.
14. Kovács János: *Alkotó közönség*, 346—357.
15. Gálfalvi Zsolt: *A mai romániai magyar irodalom*, 422—435.
16. Nagy Ferdinánd: *Kovácszna megye — ma*, 175—189.

Nagy Enikő: Lírai kompozíció

HOPPÁL MIHÁLY

„Parttalan” folklór?

A „rejtett tudás” antropológiája

Egy legutóbb megjelent folklór-kézikönyv „az ősi és primitív társadalmak, valamint az osztálytársadalmak tömegeinek teljes társadalmi tudatát” nevezi folklórnak. Noha ez a meghatározás adós marad a *társadalmi tudat* kategóriájának értelmezésével, mégis nagy jelentőségű abból a szempontból, hogy nem köti a folklórt egyértelműen az „alsóbb” néposztályok vagy az alávetett rétegek életéhez. Mégis el kell gondolkoznunk a következő megállapításokon: „a folklór [...] világtörténeti szerepe jórészt befejeződött”, „az emberiség normális gyermekkorának [volt] a szellemi produktuma”, ma már csak „árnyéka önmagának”, és „a hivatásos művészetek által üresen hagyott területekre vonult vissza”, a mai átmeneti formák csak arra jók, hogy „lépcsőházat nyissanak a hivatásos művészetek emeleteire”. (Katona Imre: *A folklór és a folklorisztika általános problémái*. In: *A magyar folklór*. Ortutay Gyula szerk. Bp., 1979. 11., 25.) A kézikönyv e megállapítások szellemében ezután kizárólag a folklór művészi megnyilvánulási formáit tárgyalja. Mint ahogy Voigt Vilmos felfogásában is „a folklór mint művészet a közösségi valóságelsajátítás művészi termékeinek összessége, történelmi és társadalmi képződmény”. (*A folklór alkotások elemzése*, Bp., 1972. 18.) Voigt Vilmos kiemeli ugyan a folklór közösségi jellegét, hagyományörző voltát, de elsősorban mégis művészi jellegzetességeit, „a folklór esztétikáját” tartja vizsgálatra érdemesnek. (*A folklór esztétikájához*, Bp., 1972.)

Folklór a mindennapi életben

Az újabb folklórelméleti elgondolások — pontosabban a régi definíciók tartalmának újragondolása — során kiderült, hogy azok a meghatározások, amelyek a *folklore*-t a hagyományörző parasztság népi tudásaként értelmezték, túlonúltszűkeblűek. (B. Alver: *Folkloristics — The Science about Tradition and Society*. 1978. 58—60.) Hiszen nemcsak az őskortól örökölt hagyományok (szavak, táncok, játékok, hiedelmek, rítusok, szokások, normák, értékek, attitűdök) és nemcsak a népköltészet-népművészet tartoznak a folklór-kutatás körébe, hanem újabban a tömegkommunikáció közvetítette-kultiválta, ún. *masslore*- és *booklore*-is. És ez a tudás nemcsak nemzedékről nemzedékre (idősebbektől a fiatalabbakra) hagyományozódhat, hanem a gyermekek is átadhatják egymásnak. Mint ahogy az is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a „köztudat” egyáltalán nem valamiféle egységes tudás. Minden közösségben vannak „szakértők”, akik jobbak a többinél — tehát nem közös tudásról van szó, hanem nagyon is egyéniről.

Ugyanígy átértékelésre szorul az az értelmezés, amely a folklórt művészi megnyilatkozásnak tartja. A skandináv folklorisztikában mindinkább teret hódít az a nézet, mely a folklórt „a kulturális kommunikáció részének” — egyfajta társadalmi eseménynek fogja fel. (I. m. 63—64.) E szemlélet szerint a folklór a kultúra szerves része — a kultúrát éppúgy nem lehet elképzelni folklór nélkül, mint ahogy nem lehet kommunikáció nélkül sem.

Valójában a folklór meglehetősen köznapí jelenség — a kultúra mindennapijainak fontos része. Ezt sokáig nehéz volt tudomásul venni. A régi folklór-meghatározások értelmében „az alávetett osztályok művésze” (vagyis a folklór) a társadalmi (és technikai) haladással előbb vagy utóbb elhal, megszűnik. Ez viszont nem következett be. Szemünk láttára halványulnak a társadalmi osztályok — sőt népek — közötti különbségek, ugyanakkor mégsem tűnnek el egészen: őrzik többek között sajátos folklórukat, etnikai tudatukat, ételeiket, gesztusaikat, őseik sírjeleit.

Az elmúlt évtizedekben Keleten és Nyugaton egyaránt az volt a „hivatalos” nézet, hogy lényegében nincs helye, szerepe, funkciója a folklórnak a mai életben. A közelmúlt világpolitikai eseményei azt mutatják, hogy korai volt az ítélet.

Ki a nép?

Alen Dundes igen találó meghatározása szerint egyre több csoportot nevezhetünk „folk”-nak. Vagyis szerinte „nép” minden olyan embercsoport, amely legalább egy közös összekötő tényezővel rendelkezik. (*Who are the Folk? In: Essays in Folkloristics*. New Delhi, 1978. 128—158.) Így „folk” egy nemzet, egy terület, egy állam, egy város, egy foglalkozási, vallási vagy etnikai csoport, de egy család is. Az amerikai kutató szellemes és meggyőző érveléssel mutat rá arra, hogy nem a „kiváltságos parasztság” (egyben a társadalom alávetett osztálya) az egyedüli örökös és birtokosa a folklórnak. Vagyis nemcsak a paraszti ünnepek — a lakodalmak, a jeles napok, a locsolkodás, a tojáspatkolás, a szépen formált tárgyak, a népviselet — a folklór, hanem sok minden más azon kívül is: a mindennapok olyan egyszerű, nem feltűnő tényei, mint például az esküformulák, a káromkodások, a falfeliratok (graffitik), a latrináriák (budiversek), a kiszámolók, a mutogatások, a sírfeliratok, a bőfőgés utáni szabadkozó mondások, az altatók, az állathívogatók és sok más efféle. (Alen Dundes: *The American Concept of Folklore*. Journal of the Folklore Institute, 1966. 3:238.)

A folklór tehát nem bokréta Isten (és a kultúra) kalapján, hanem a mindennapok tartozéka; egyike azon felhasználható napi rutinmechanizmusoknak, amelyek egyfelől a fogyasztói társadalom üzleti, másfelől az ideológiai manipuláció szimbolikus eszközeként szolgálhatnak.

Köztudat, mindennapiság

Vannak szakkifejezések, amelyek régtől benne vannak egy-egy tudomány szakmai légkörében. Nem lehet azt mondani, hogy Bronislaw Malinowski vagy Marcel Mauss ne foglalkoztak volna a mindennapok kulturális technikáival. (A magyar kutatók közül Fél Edit nevét említhetnők a negyvenes évekből.) Mégis a hatvanas évek második felében — nem kis mértékben Alfred Schutz munkáinak hatására (*Collected Papers I. The Problem of Social Reality*. The Hague, 1967) — kezdtek a szociológusok a mindennapok térben és időben strukturált világát realitásként figyelembe venni. (P. L. Berger—Th. Luckman: *The Social Construction of Reality*. Harmondsworth, 1967. 37.) Ezzel kapcsolatosan fogalmazódott meg a vélemény, hogy az, „amit az emberek tudnak a mindennapok valóságáról, az egy olyan köztudat (= közös tudás), amely mindent jelentéssel lát el, és amely nélkül egyetlen társadalom sem létezhet”. (I. m. 27.) Vagyis a valóság társadalmi létrehozásáról van szó, arról, hogy mindennapjaink megszervezésében egyfajta „kulturális tudásra” van szükség. (A. Cicourel: *Culture Knowledge and the Analysis of Literature and Discourse*. A „Szóbeliség és kultúra” témájú urbinói nemzetközi konferencián elhangzott előadás, 1980.) A megértés, az élethelyzetek feldolgozása (és kezelése) során múltbeli tapasztalatainkra és a minket körülvevő világ tényeire vonatkozó tudásunkra hagyatkozunk, egyfajta rejtett tudásanyagra, amelynek forrása mindennapjaink világa, s amelyet éppen ezért meglehetősen elvontan érzékelünk, nehezen tudjuk azonosítani.

Kitűnő olvasmányokkal szolgál a mindennapi tudás antropológiájához, területeihez, elméleti megalapozásához Mary Douglas válogatása az angolszász szakirodalomból (*Rules and Meanings. The Anthropology of Everyday Knowledge*. Harmondsworth, 1973). Az itt közölt eredményekből feltárolnak mindazok a hallgatólagos konvenciók, amelyek a kultúra mozgatórugói lehetnek: szabályok, jelentések, szimbólumok vagy jelképes cselekvések.

Felvetődhet a kérdés: miért kell a mindennapok folklór-tényeivel foglalkozni? Úgy gondolom, azért, mert a néprajz — a folklórkutatás, a kultúrantropológia — csak így léphet a társadalmi hasznosság útjára. Természetesen nem lehet azt mondani, hogy csak az alkalmazott tudomány a fontos, hiszen szükség van az elméleti munkára is, ami hosszú távon szintén hasznossá válik. A teoretikus ezotéria azonban jőszerűleg még a szakmai közvéleményt sem érinti (legalábbis annak nagyobbik felét), nemhogy a „népet”, a szakmán kívüli laikusokat. Pedig „a nép” maga továbbra is éli a saját folklóráját, újratermeli a régi formákat és jelentéseket, új elemeket és kapcsolatokat hoz létre — ünnepein éppúgy, mint mindennapjaiban. S mivel a mindennapokból kétségkívül több van, az ott megfigyelhető törvényszerűségek — éppen nem kivételes, hanem tömeges jellegük miatt — talán többet mondhatnak el a kultúra jellegéről, mint az ún. jeles napok. Ez a „tömeges jelleg” volt az, amire korábban a kutatás kevés figyelmet fordított. Pedig az adatok nagyobb számából már trendekre, tendenciákra lehet következtetni, s ami a legfontosabb, előbukkannak olyan rejtett jelentések, rejtetten ható mechanizmusok, ame-

lyek az egyes egyedi adatokból esetleg nem tűnnek elő. Több száz himzett falvédő szövegének — és kepeinek — elemzéséből például kiderült, hogy a falvédők mennyire hiven tükrözik készítőik *vágyvilágát*, tudat alá szorított aspirációit, rejtett kívánságait, eszményeit, a konyhák „világképét”, „a mindennapoknak ezt a különös mitológiáját”, mely mintha éppen az imént „lépett volna le a falvédőről”. (*Szöveges falvédők a XIX–XX. században*. Hatvan—Eger, 1980. 39–43.)

A *mindennapiság* értelmezéséhez hasznos lehet az *ünnepnap* oppozícióját segítségül hívni. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy a folklórkutatásnak jellegzetes fogyatéksága volt korábban az, hogy valamiképpen a folklór lehétköznapi tényeit (pl. a közmondásokat, a táncokat, a ráolvasásokat, a meséket vagy a mondákat) is mindig „ünnepinek” tartották. S nem is egészen alaptalanul, hiszen — mivel nagyon kicsi a valószínűsége az ilyen találkozásnak — mindenképpen ünnepi pillanatnak számított — legalábbis a kutató számára —, ha valahol egy jó mesemondót talált, ha éppen akkor toppant be valahová, amikor az igézés ellen készítették a szeszvizet, ha rákérdezés nélkül „fülelt le” egy közmondást a beszélgetés elő közegében, vagy ha véletlenül tiltás formájában figyelhetett meg egy hiedelmet. S noha az ünnepi pillanatok szintén a rendszer részét alkotják, értelmüket éppen a köznapok kontextusában nyerik el. (Hernádi Miklós: *Az ünnepi viselkedés néhány vonása*. Valóság, 1979. 7:81–92.) A mindennapi szövegek, tények, gesztusok, tárgyak legalább olyan fontos — ha nem fontosabb — információkat hordoznak a kultúra egészéről, mint az ünnepi alkalmak jelenségei.

A folklorizmus ellenvilága

A jelenségek pontosabb körülhatárolása érdekében érdemes különbséget tenni a folklorizmus és a folklór mai köznapi formái között. Noha a két jelenség igen hasonlatosnak tűnik a mai élet megtevesztő közegében, mégsem azonosak, sőt éppen a különbségeket az alapvetőek köztük. A folklorizmus szinte mindenütt jelen van. Hermann Bausinger találó megfogalmazása szerint mindennapjaink „egyfajta ellenvilága”, olyan „felülről irányított, másodlagos népi világ”, amely „azért olyan hatékony, mert az eredetiség, önállóság, spontaneitás és valóságosság látszatába burkolózik”.

Ezenkívül jellemzője, hogy „az alsó néprétegek felső részének” tagjai veszik át és éltetik. (*Volkskunde*. Berlin—Darmstadt, 1971. 81.) Ezzel szemben a folklór — legalábbis abban a mindennapi értelemben, ahogyan itt használjuk, illetve kiszélesítjük a fogalom jelentését — mindenkié, a kulturálisan összetartozó közösség minden tagjáé. Ha nem is tudatosan, de tudattalanul mindenki használja azokat a rejtett jelrendszereket, amelyeknek ismerete feltétlenül szükséges a napi cselekvésvázlatok rutinszerű elvégzéséhez, és amelyeket éppen ezért alapvetően a kultúra belső rendezőelveihez való szigorú ragaszkodás jellemez.

Folklorizmus és folklór között más különbség is van. A folklorizmus tárgya, műfajai folytonosan változnak, míg a folklór mindig újratermeli a „műfajokat” (hiedelmek, táncok, gesztusok, legendák formájában) — ezek mindig vannak és lesznek.

A kultúra rejtett arca

A mindennapi élet jelenségeinek leírása során azokat a tevékenységeket kell számba vennünk, amelyeknek eredményeként „létrejön” a bennünket körülvevő társadalmi valóság. Más szavakkal a cselekvéseink által létrehozott *társadalmi tényeket* mint dolgokat kell tudomásul venni. A *folklórtények* szintén a társadalmi tények világának objektívációi. Bár maga a terminus: *folklórtény* már a hatvanas évek elején megjelent a nemzetközi szakirodalomban (Elli—Kaija Kögäs—Pierre Maranda: *Strukturális modellek a folklórban*. In: *Strukturális folklorisztika tanulmányok II*. Szolnok, 1972. 3–34.), mégsem terjedt el széles körben. Talán hozzájárult ehhez a fogalom körülhatárolásának nehézsége, ugyanis a folklórtények első sorban mentális tények, noha van látható — valódi vagy tárgyi — megjelenésük is. (Niedermüller Emil: *Sur le concept du fait ethnologique*. In: *Etnografski i folkloristični izsledovanija*. Szófia, 1979. 39–43.) Például jellegzetesen köznapi folklórtény falvaink kerítésvilága, ami viszont — úgy hiszem — kifejez valamit az építők gondolatvilágából is. Hogy mit — azt talán egy kontraszt segítségével érthetjük meg: Amerikában (Egyesült Államok) nincs a házak között kerítés, nálunk viszont — a közösségi társadalom „építésének” időszakában — díszes, súlyos vaskerítések épülnek. Hol a félreértés? Kinek a tudatában?

Mint minden társadalmi tény, így a folklórtény is valamilyen cselekvés, tett eredményeként jön létre, ahogy ezt William Graham Sumner oly találóan megfogalmazta: „Az a folyamat, amelyben a népszokások létrejönnek, jelentéktelen kis cselekedetek gyakori ismétléséből áll, melyeket sokszor nagyszámú ember közösen hajt végre [...] ez az egyénben habitust, a csoportban szokást alakít ki”. (*Népszokások*. Bp., 1979. 24.) Harold Garfinkel is utalt a sokszor visszatérő „ismerős jelenetek” („familiar scenes”) fontosságára abban a folyamatban, amelyben megértjük és értelmezzük az eseményeket. (*Studies in Ethnomethodology*. Prentice-Hall, 1967. 35.) Itt a megértés mellett az eseményen van a hangsúly mint olyan szakkifejezésen, amelyet újabban szintén használnak a folklórtény színimájaként a folklorisztikai szakirodalomban. (B. Toelken: *The Dynamics of Folklore*. Boston, 1979. 146., valamint Hoppál Mihály: *A szöveg, a környezet és a megértés*. Korunk, 1979. 7—8:579.) B. Toelken felsorol néhány „folk-event”-et, amellyel az események időtartamának váltakozását érzékelteti: egy közmondás tíz másodpercig tart, egy vicc vagy anekdota egy-két perc, egy mese tizenöt-húsz percig, egy hősiének két napig is eltarthat, egy lakodalom három nap, három éjjel, egy csűr építése egy hétig.

A folklórtény, illetve esemény egyben társadalmi esemény is, ezért a mindennapi gyakorlati tudás tanulmányozása révén juthatunk hozzá közelebb. Az eseményt társadalmilag értékelhető jelentéssel a társadalmi környezet öltözteti fel, vagyis az a kontextus, amelyben például elhangzik a beszéd vagy megjelenik a gesztus. Az etnometodológia egyik alapötlete az, hogy a megértés forrása ennek a „környezetnek” a pragmatikai értelmezése, ami lényegében mindennapi társadalmi kompetenciánk függvénye. (A. Cicourel: *Cognitive Sociology, Language and Meaning in Social Interaction*. New York, 1974. 112.)

Való igaz, hogy nem könnyű a kultúra „rejtett” arcát feltárni — mindennapi rutinszerű cselekvéseinkben meglátni a rendszert, hiszen a természetesség, a magátólértetődőség fátyla borítja ezt az arculatot. (T. E. Hall: *Beyond Culture*. New York, 1977. 57. — a könyv 4. fejezete például az egymáshoz való közeledés, a proxémika rítusait, a testünk segítségével közölhető üzeneteket — „body’s message” — tárgyalja.)

Azért is nehéz megfigyelni ezeket az apró kulturális tényeket, mint amilyen például a mindennapi viselkedésformák közül az arckifejezés, mert túlságosan közel vannak hozzánk. Megfigyelték, hogy van egy ún. „társasági arckifejezésünk”, amelyet mint egy maszkot veszünk magunkra, mielőtt belépünk egy idegen házba vagy szobába. (Erving Goffman: *Érintkezések*. Bp., 1978. 28.) Ugyanilyen kulturálisan elsajátított s éppen ezért alapvetően folklór jellegű mindennapi tény a nézés — sokrétű (kihívó, visszautasító, zavart, kifejező, segítséget kérő stb.) jelentésárnyalatával. Ilyen a testtartás, az ülésformák, a láb és a kéz összekulcsolási módjának számtalan, kulturálisan meghatározott és pszichikailag magyarázható változata (Ju. Sz. Sztjepanov: *Szemiotika*. Bp., 1976. 46—47. — több mint félszáz ülési pozitúra rajzával).

A társadalom tagjait a köznapok világában érő hatások mögött rejtett struktúra lappang — állapítja meg a kommunikáció kutatója is (Csepeli György: *A nemzeti hovatarozás mint üzenet*. Jel-kép, 1980. 1:102.), s a folklorista vagy kultúrantropológus ehhez azt teheti hozzá, hogy a folklórtények tanulmányozása a kultúra rejtett mechanizmusainak működésére is fényt vethet. Claude Lévi-Strauss mellett mások is feltételezik, hogy „a kulturális tény és az adott történelmi helyzet struktúrájának lappangó homológiája” kulcsot, illetve magyarázatot kínálhat az egyes folklórtények jelentésének feltárásához, a társadalmi-történelmi események megértéséhez. (Stefan Zolkiewski: *Kultúra és szemiotika*. In: *A jel tudománya*. Bp., 1975. 386.) Nem lehetett véletlen például, hogy Andrzej Wajda nagy visszhangot kiváltott filmjében, a *Márványemberben* látható ötvenes évekbeli kulturális tények — a munkaversenyek Patyomkin-falai és a realista művészet nagyotakarásai — ugyanannak a hazugságnak az elleplezését szolgálták.

A továbbiakban — korántsem teljes tipológiai kísérletként, inkább csak feladat kijelölésként, ötletfelsorolásként — a mindennapi életnek olyan folklórjelenéseire hívjuk fel a figyelmet, amelyekben kulturális tudásunk rejtett érvényesülését véljük döntőnek.

Tér- és időhasználat — tárgyak és rítusok

Minden akció s ennek eredményeként minden társadalmi és/vagy kulturális esemény térben és időben zajlik le. A mindennapiság fontos jegye, hogy rutin-szerűen szegmentálja a körülöttünk lévő valóságot. A teret tárgyakkal, az időt rítusokkal osztjuk használható szeletekre.

Vegyük előbb a térre vonatkozó példákat. S. Nagy Katalin kutatásai a társadalmi helyzetet és a lakásbelső tárgyait vonatkoztatják egymásra, s érdekes példákkal szolgálnak arra, hogyan lehet státust és tárgyegyüttest egymásból kölcsönösen magyarázni. (*Lakáskultúra—vizuális kultúra*. Kultúra és közösség, 1978, 4:81—88.) De lehet vizsgálni a tételrendezés és térhasználat mintáinak, valamint a különböző kommunikációs formáknak (kódok és csatornák) az összefüggéseit. (Hoppál Mihály: *A tér, a közösség és a kommunikáció*. Bp., 1977. 3—98.; uő: *Egy falu kommunikációs rendszere*. Bp., 1970.)

A tér megszervezése magunk körül tudattalanul betartott szabályoknak felel meg — utalhatnánk azokra a „rejtett dimenziókra”, amelyekben élünk és mozgunk. (E. T. Hall: *Rejtett dimenziók*. Bp., 1975.) A tételrendezés mintái meglehetősen tartósak a kultúrában — gondoljunk csak például a városzerkezetek több évszázados vagy akár évezredek folytonosságára. Ugy tűnik, hogy például a public place (a köztér) állandósága fontos stabilizáló tényező lehet egy közösség életében (ezért kockázatos például a modernizálás nevében gátlástalanul átrendezni egy-egy történeti város tereit és utcáit).

A kiülés szokása régebben jellegzetesen falusi szokás volt — ma az új lakótelepeken is megjelent. A lakótelepekre az utóbbi években igen sok idős, faluról felkerült ember költözött. Talán az „utcasarki társadalom” („street corner society”) is e szokás emlékét őrzi, pontosabban ebben a formában termeli újra önmagát.

Az idő szegmentálása még ennél is nehezebben vehető észre a mindennapi folklórbán. Persze kérdés, hogy folklór-e egyáltalán, s ha igen, mennyiben az, ha az emberek nagy csoportjai az időöltésnek egyazon módját választják. Ugy gondolom, a köznapi társadalmi helyeket éppen tömeges használatuk, valamint rejtett szabályokhoz való alkalmazkodásuk teszi folklórré jellegűvé. Jó példa erre az időhöz való viszonyunk kérdése, nevezetesen a késés fogalma, „ritusa” a különböző kultúrákban. Angliában vagy Skandináviában minden konferencia percnyi pontossággal kezdődik, Németországban a vonatok ugyancsak percnyi pontossággal közlekednek, Kelet-Európában kb. tíz perces az akadémiai késés, Olaszországban húszszonót perc is lehet, az araboknál két óra!

Az időhasználathoz tartozik például a szabad idő eltöltése vagy az ún. relaxációs technikák megoszlása az adott kultúrában: pl. az ivási szokások jellemzője lehet, hogy hol, milyen körülmények között kerülhet rájuk sor — társaságban vagy egyedül, otthon vagy nyilvános helyen, kocsmában, vendéglőben vagy kávézóban. Mindegyik lehetőséghez más-más viselkedési minták társulnak, nem is beszélve az olyan kiscsoportok összejöveteleiről, mint például egy férfitársaság „kanbuli”-ja vagy az ÖTYE (= Öreg Tyúkok Egyesületének) találkozói. A névnapok (inkább a felnőttéknél) és a születésnap házibulik, zsúrok (inkább a fiataloknál, serdülőknél, gyerekeknél) már átvesztenek az egyéni életciklust szakaszokra osztó *ritusok* kérdéséhez. Nem kétséges, hogy a bonyolult meghívási, ajándékozásai, etetési-itatási szokások hálójában az ember néha éppen úgy bukdácsol, mint a beteglátogatási rituálé gyomorszorító helyzeteiben — hiszen ott éppen úgy elvárják a megjelenést és az ajándékot (a rokonsági foknak, a betegség súlyosságának stb. megfelelően), mint egy-egy lakodalom vagy haláleset alkalmával.

Érdekes viszont megfigyelni, hogy mindezen — az egyéni élethez, illetve annak válságpillanataihoz kapcsolódó — ritusok (az átmenet ritusai) egyre inkább elveszítik ünnepi külsőségeiket (noha régebb jeles napnak vagy ünnepnek számítottak), mint ahogy ma már szinte nincs is különbség az ünnepi és köznapi ruhaviselet között. Mai tendencia (vagy új folklórjelenség?), hogy a köznapiság (a keresztelenség) felértékelődik, míg az ünnep szinte megmosolyogni való ősidőségéértékelődik le. Mindezek mögött a tendenciák mögött nem nehéz észrevenni azt a — Keleten és Nyugaton egyaránt „népszerű” — társadalomfilozófiát (ideológiát?), mely mindenkit *egyenlőnek* akar látni vagy legalábbis láttatni. Annál fájóbb aztán tudomásul venni, hogy ez mennyire nincs így.

Folklórelemek szövik át a „nemzetközi élet” olyan nyilvános eseményeit (állami ritusait) is, mint „az államfő érkezésének” szertartása. A 21 ágyúlövés ($3 \times 7 = 21$; a 3 és a 7 „szent” számok), a diszkisérlet, a védőörizet (az érintés tilalma is a szentség jele volt ősidők óta!) — mind, mind a gonosz távoltartásának mágiusgyakorlati eszközei.

Napjaink folklórlójának igen jellegzetes eseményei — a sportritusok. A mai „mérkőzések” a középkori lovagi tornák egyenesági leszármazottai. Nemzetek mérik össze erejüket a modern olimpiákon, és messze nem az egyéni sportteljesítményekről van szó, hanem politikai érdekek és rendszerek jól reklámozott mérkőzéséről, régi „történeti” ellenségek — értsd népek — képeses legyőzéséről.

Végül még egy jelenségre, a fotózás mai köznapi jelenségvilágára hívnám fel a figyelmet. Nem elsősorban a családi fotóalbumokra (habár az amatőr készí-

tette családi fényképeknek is megvan a maguk stílusa és dokumentumértéke), hanem arra a századunkat jellemző gondolatra, mely a kattintás pillanatában „megállítani véli az időt”. Jellegzetesen huszadi századi köznapí téveszmé, hogy ezzel az egyszerű technikai eszközzel meg lehet állítani, „foglyul lehet ejteni” a pillanatot. A korlátlan másolási, sokszorosítási lehetőség pedig a „bálványimádás” újraéledésére teremtett modern lehetőséget (lásd: sztárkultusz). (Ch. Y. Glock—R. N. Bellah [szerk.]: *The New Religious Consciousness*. Berkeley, 1967.; Dégh Linda: *UFO's and How Folkloristics Should Look at Them*. Fabula, 1977. 3—4:242—248.)

A szertartások bevezése, tehát a ritus vagy éppen az esemény lezárása a különböző kultúrákban más-más módon történhet. A legkülönbözőbb kulturális kódok jöhetnek számításba — s ezek fontos kultúrtypológiai jellemzők lehetnek. Így például befejezheti a szertartást kézmosás, ima, zene, ének, fohász, de tánc is, másol a szexuális tabuk, megint máshol a böjt feloldása, vagy követheti a szertartást rituális vadászat, evés-ivás, azaz lakoma (mai köznapjainkra az alkoholisztikus jellemző). Az egyik legszebb példát Gennadij Ajgi csuvas költőtől hallottam, aki elmondta, hogy a népköltők régen az utolsó sor helyett, a vers végén, egyet tapsoltak.

Etnológia vagy etnoetika?

Franz Boas amerikai kultúrantropológustól származik az a vélemény, hogy a folklór a kultúra tükré — vagyis, hogy az adott nép folklórja kulcs a nép múltjához, de jelenéhez is. A mindennapi tudás, a köznapí ritusok mai kutatójára ezért sokféle tennivaló hárul. Feladata — és ez már nemcsak az etno(gráfus)etika kérdése — új utakat törni a társadalomtudományi kutatásokban, feltárni az eddigi figyelemre nem méltatott jelenségeket. De nem eléghedhet meg ezzel, hogy leírja ezeket a jelenségeket — mert az, hogy tudományos eszközökkel vizsgáljuk, még nem oldoz el bennünket saját kultúránk kötelekeitől —, hanem értelmeznie is kell — s ez az az, ami nehéz. „Kulturális szemüvegünkön” át szemlélve mai világunk „parttalanná vált” folklórját, túl sok dolgot vélünk-látunk-tudunk természetesenek, s ezért nem vesszük őket észre, s rejtett jelentéseikre sem figyelünk fel.

Fontos a mindennapiság vizsgálata abból a szempontból is, hogy a „nép” (a „köznép”, ha úgy tetszik) a mindennapok szintjén érti meg és fogja fel a folklórtényeket, más szavakkal a saját kultúrájának elemeit és egész rendszerét. Ha pedig mi — e tények szakemberei — éppen ezt a vonatkozást hagyjuk figyelmen kívül, akkor ne csodálkozzunk rajta, hogy egyszerűen azon kapjuk magunkat, hogy nem értjük a körülöttünk (például a falvainkban — de különösen a városainkban) zajló életet, eseményeket. Ez a kulturális vakság, mely alapvető tények félreértésén, sőt meg nem látásán alapul, súlyosabb esetekben a történeti-társadalmi fejlődési tendenciák fel nem ismeréséhez vezet.

Minden közösség azért termeli ki soraiból az írástudókat, hogy azok a szellem erejével, a megismerés magasabb fokán, tudatosan vegyék ki részüket a kultúra építésének feladatából. Az általunk felismert rejtett törvényszerűségek és mechanizmusok tudatos felhasználásával felerősíthetők a pozitív hatások, és a negatív hatások csökkenthetők. Ha fel tudjuk tárni a mindennapok grammatikáját, közelebb kerülünk ahhoz, hogy megértsünk egy sor korábban félreértett társadalmi eseményt — a mindennapok jelenségeinek felelős értelmezése segíteni fog eligazodni a köznapok ma már nem is olyan egyszerű (és köznapí) világában. (A. Stein: *The Grammar of Social Identity*. — Előadás az urbinói nemzetközi szemiotikai konferencián, 1976.)

Régen egy falusi közösségben mindenki ismerte a mindennapi viselkedés iratlan szabályait (pl. a köszönések rendjét, a ruházkodás előírásait, a munkaerkölcs és a közösségi erkölcs tételeit, a vallás és a hiedelmek tiltásait). Ma viszont a hagyományos (és zárt) közösségek felbomlásával hihetetlenül megnőtt a különféle alkalmi együttlétekhez kötött, választható szabályok száma. Nem arról van szó, hogy nincsenek szabályok — éppen ezért érdemes a mindennapokkal foglalkozni, mert szabályai felismerhetők —, hanem inkább arról, hogy az állandó és széles körű választási lehetőségek miatt nagyobb a kockázat, megnő a szabályok eltévesztésének hibalehetősége. S a kockázattal együtt nő bennünk a félelem. Ez a bizonytalanság szülte szorongás az egyik alapja a városi ember neurozisének. (Hoppál Mihály: *Deviáns magatartás és az etnikus hiedelemrendszer*. Forrás, 1979. 2:43—48.) Már csak ezért sem szabad figyelmen kívül hagynunk e jelenségek kulturális gyökereit.

Az „etnoetika” magasabb szintjén a kockázat, a bizonytalanság, a szorongás csökkentésének lehetőségeit a családi ünnepkultúrában, a lakásépítésben, a köz-

terek kiképzésében, a spontaneitásukat mindinkább elvesztő fesztiválok rendezésében találhatjuk meg.

A megnövekedett lehetőség (és felelősség) — tudjuk — könnyen parttalanná teheti a folklórkutatást. Ez a „parttalanság“ azonban a társadalmi hasznosság nagyfokú növekedését ígéri. Mint ahogy a „folk“ — nemcsak a parasztság, hanem mi mindannyian —, a folklór sem ünnepi „vorschule“ (iskolaelőkészítő) a magas művészethez, vagy díszlépcső a kultúra dombon álló templomához. Mindegyikünk háztáji kertje és szobabelsője ez a folklór, az el nem énekelt (de tudott) „nótákkal“ és a ki nem mondott (de tudott) káromkodásokkal.

Tiszteljük tehát egymás mindennapi folklórlját, hogy hosszú életűek lehessünk a földön.

SALAMON ANIKÓ—VASAS SAMU

Kalotaszegi ünnepek — európai népszokások Ünnepkörök változása és szekularizációja

Kalotaszeg elsősorban népművészetével vált ismertté. Népszokásai, bár a kutatók korán fölfigyeltek rájuk, a köztudatban mégsem váltak annyira ismertté, mint például a kalotaszegi hímzés. Mindez elsősorban magának a szokásnak a természetéből adódik, mert időben történő, múltó alkalmakhoz, jeles napokhoz és pillanatokhoz fűződő, mozgó, változó jelenség, melynek megragadása, rögzítése jóval nehezebb, mint a tárgyi kultúra egyes darabjainak vagy a reprodukálható népköltészeti műfajoknak a gyűjtése.

A kalotaszegi ünnepi szokások¹ közül is látványosságával, feltűnő és gazdag tárgyi anyagával a lakodalom szerepel a legtöbbit a szakirodalomban. A közösség bensőségesebb életéhez, hitvilágához, a különböző korcsoportok életéhez szervesen kapcsolódó szokásokról (mint például az avatás, aranyosvíz-vivés, legényszervezet), valamint a városi kultúrában is jelentős naptári ünnepekről ritkábbak a tudományos följegyzések, mivel ezek rögzítéséhez a közösség életének a teljesebb ismerete és az ünnepeken való személyes jelenlét szükséges. Ezért tud a mai kutató is, ott, ahol még él a szokás, új sajátosságokat találni.

A kalotaszegi ünnepkörök egyik legszembevetőbb jellegzetessége, szemben más vidékekkel, éppen az, hogy egy részük még ma is él, sőt továbbfejlődik, noha ez a továbbélés sok esetben csak a külsőségekre szorítkozik.

Kelet és Nyugat között

Speciálisan magyar, ugyanígy germán, szláv, román stb. ünnepi népszokásokról — jelen tudásunk szerint — nem beszélhetünk, hanem csak európai népszokásokról. Ez elsősorban a szokáseselekményekre, rítusokra érvényes, amelyek egész Európában hasonlóak. Etnikai sajátosságok főleg a részletekben, a szokások összetevőinek különböző megjelenési formáiban, arányaiban (tánc, viselet, szervezés), ezek közül leginkább a szokásköltészetben vannak. Specifikus például, hogy míg a nyugati farsangi álarcsok általában nagy tömegben vonulnak, addig a magyar farsangosok kisebb csoportokban járnak, vagy például a német naptári ünnepekhez fűződő szövegek között már alig van mitikus jellegű, szemben a román szokásköltéssel, amely talán a leggazdagabb Európában mitikus rítusénekekben.

A magyar népszokások helye e tulajdonképpen egységes, ugyanakkor változatos európai szokások sorában Kelet és Nyugat szokásai között van. A magyar néphit és népszokások e kettős kötődésében Nyugat jelenti egyrészt a nyugat-európai népektől átvett hiedelmek és szokások forrását, a kereszténység nyugati formáihoz kapcsolódó vallási jellegüket azóta elvesztett hagyományokat — Kelet pedig a kelet-európai népektől átvett szokásokat és hiedelmeket, valamint a honfoglaláskor magunkkal hozott török—finnugor—iráni—kaukázusi elemeket. Így például a Nyugattól vettük át a közép-európai pünkösdkirálynő-választást, a májusfa-állítást; a kelet-európai népektől vettük át a téli ünnepkörbe illeszkedő adomány-

Nagy Enikő évszakai

Hogy milyen lehet az örök nyár vagy az örök tél világában élni, nem tudom elképzelni. A mi életünkhöz úgy hozzátartozik a négy évszak változása, mint az alföld és a hegyvidék találkozás, mint ezekhez a domborzati és éghajlati tényezőkhöz illő flóra és fauna. Lázadozhatunk, vágyakozhatunk más után, megpróbálhatjuk nekünk-valóbbá tenni a tavaszt, gyümölcsözőbbé a nyarat, kevesebb veszteséget okozóvá az őst és elviselhetőbbé a telet — e körforgásból azonban ki nem léphetünk. Évszázadok felhalmozott népi tudása ölt testet a népszokásokban, a népművészetben, s erre ma is építeni lehet, bármiféle voluntarizmussal szemben. Az egyedi tapasztalat természetesen színezi, árnyalja a törvény ismeretét s magát a kifejezést. Erre épülhet a népiből ma is ihletődő „magas művészet”.

Nagy Enikő, a Kolozsvárt élő képzőművész, akinek eddigi életében több jutott a tél hidegéből, mint a tavaszi-nyári napból, meggyőződésem szerint jól olvassa az élet törvényét — és ezt végre tudomásul kellene vennie műbírálóknak is (nem szólva a kiállítások előítélőiről!). Pompás rekeszománcain az életfa körül táncoló, szorgoskodó vagy fázósan gubbasztó asszonyok s alattuk, fölöttük a jelképpé vált madarak a közös és mégis külön, sajátos univerzum hírhazói, egy megszenvedett női tapasztalat árulkodó motívumai. A rajzi tudás, a műves-munkásság s a tűzben kiégett varázsos színek együtt győznek meg Nagy Enikő művészi igazáról, újabb bizonyossággal szolgálva a népi hagyomány modern továbbvitelének, „magas művészet”i továbbéltetésének lehetőségéről.

Kántor Lajos

NAGY ENIKŐ: NYAR; TÉL (Rekeszománc)
(A Korunk Galéria anyagából)

gyűjtő, énekes-alakoskodó közzététformát. Honfoglalás előtti keleti örökség első-sorban a sámánisztikus világkép néhány nyoma a magyar néphitben, vagy a közös lakoma, lovasjátékok. A magyar népszokások azonban nemcsak kiszűrői, felvevői a sok irányból jövő hatásoknak, hanem közvetítő szerepük is van a keleti-nyugati-déli szláv, germán és román szokások között. Mindezek mellett van szokásköltészetünkben sajátosan magyarnak, egyben legarchaikusabbnak mondható műfaj is: a regösének és a halotti sirató. A regösének az ősvallás sámánisztikus emlékeit őrzi, a recitáló, szólamos siratóénekek pedig a zenei anyanyelv legmélyebb rétegeig nyúlnak vissza.²

Hold és Nap között

Az év ünnepeinek egy része a naptári évhez, másik része a gazdasági élet, a mezői munka egyes fázisaihoz, vagyis az évszakok váltakozásától, napfordulóktól függő gazdasági évhez fűződik.

Eredetüket tekintve nemcsak a gazdasági, hanem a naptári ünnepek nagy része is mitikus-mágikus jellegű, bőség-, egészség-, termékenység-varázsló, bajelhárító, hálaadó rítus volt. A gyűjtögető, halász, vadász műveltség szintű társadalmak totemisztikus-mágikus ünnepei még elsősorban a gazdasági életet meghatározó, lét-fenntartást szolgáló állat- és növényvilágnak évszakok szerinti változásával és a napfordulókkal voltak összefüggésben. A földművelő, valamint az állattenyésztő közösségekben a mezőgazdasági munka egyes fázisaihoz, az állatok szaporodásához kapcsolódó időszaki ünnepek szerepe nagyobb. A csillagászat fejlődésével (a Hold szerinti időszámításról a Nap szerinti időszámításra való áttérés a Közel-Keleten, majd a Római Birodalom területén), valamint a kereszténység térhódításával Európában a kimondottan gazdasági hátterű, periodikus ünnepek nagy részénél a naptári, illetve a vallásos mozzanat került előtérbe, vagyis ezek az ünnepek fejlettebb naptári, illetve vallási rendszerekbe ágyazódva jelentkeztek. A keresztény ünnepekhez fűződő rituális cselekmények számos mozzanata viszont csak később rögzült a kereszténység előtti pogány hitrendszerből. Például a tűzzel, vízzel való tisztító szertartások, a határkerülés stb.³

Az európai naptári ünnepek tehát különböző történeti korokból származnak. Antik, görög-római szokáselemek, az egyes európai népek kereszténység előtti szertartásai, valamint a keleti, főleg zsidó elemeket magába olvasztó keresztény ünnepi szertartások rétegződtek így egymásra.⁴ E történeti rétegződést tükrözik a különböző, a Nap és Hold szerinti időszámításhoz kötődő ünnepek. E szempontból az európai naptári ünnepek három csoportra oszthatók:

1. szoláris ünnepek — ezeknek a Nap szerinti időszámítás alapján állandó helyük van a naptárban (ilyenek például: a téli napfordulóhoz fűződő karácsony vagy a nyári napfordulóhoz fűződő szentiváni tűzgyújtás és a január elsejei évkezdés);

2. luniszoláris ünnepek — részben állandó, részben a Hold változásait követő helyük van a naptárban (például húsvét, a tavaszi napéjegyenlőség utáni holdtölte utáni első vasárnap);

3. lunáris szokások — elsősorban a Hold változásaihoz fűződő mágikus cselekmények, tiltások (például: újhoid napján kell a vetést elkezdni, de ugyanakkor nem szabad sütni).

Az évkezdés ünnepköre

A naptári ünnepek egy része egynapos, más részük ünnepi ciklusokat alkot. Az évkezdés mozzanatához fűződő szokásoknak kristályosodási centrumai Kalotaszegen is, akárcsak Európában mindenütt, a téli napforduló ünnepei: december 25., január 1. és január 6. (Ezek valamikor évkezdő napok voltak).⁵

A téli ünnepkör általában a késő őszi—tél eleji névnapokkal indul. Katalin, András, Borbála, Miklós és Luca napja eredetileg szintén évkezdő napok lehettek. Bár az egyház e napokra egy-egy szentjének neve napját tette, e szentek középkori kultusza már elhomályosult, és a nép ma mint gonoszjáró napokat tartja számon, amiért is igen sok varázsló jellegű szokás fonódott e névnapok köré. A Katalin, András és Borbála sok helyen férjjesztő, férjvarázsló, máshol asszonyi dologtiltó, illetve féregűző nap. A Miklós-napi alakoskodás és a gyermekek megajándékozása a magyar népszokások közt újabban terjedt el, és nyugati eredetűnek tartják. A Mikulások általában fehér szakállú, kosarat vivő, ajándékot osztogató, néhol vesszőző, gyerekijesztő öregemberek. Luca napja a Gergely-féle naptárreform előtt napfordulónak számított, köréje sok varázsló szokás csoportosult. Bár ezt az

ünnepet az egyház a fényt jelképező Szent Lucia nevéhez kötötte, a vallási motívum (a szentkultusz) a XVI. századtól kezdve elfelejtődött. A legtöbb Luca-napi varázsló cselekmény a néphit körébe tartozik, ilyen például a Luca-szék készítése; e szék segítségével december 24-én este „megláthatók a boszorkányok”. Ünnepi szokások szempontjából jelentős a Luca-napi alakoskodás, mely növekvő fényvel, halottkultusszal és termékenységvarázslással kapcsolatos démonikus nőalakhoz fűződik Európában.

István és János napja (december 26. és 27.) szintén egészség- és termékenységvarázsló napok, melyek összefonódtak a téli napforduló ünnepeivel. E napokon maradt fenn leginkább a szerencsekívánó névnapi köszöntés, az istvánolás és jánosolás.

December 24–25. a magyar népnél is a legtöbb egyházi, népi és félnépi szokás, ünnep találkozási pontja. Legnépszerűbb régi, latin nyelvű liturgikus játékokhoz tartozó színjátékszerű téli napfordulós szokásunk a ma már teljesen népi-vált *betlehemes játék*. Középpontjában, főleg a közép-európai országokban, egy komikus, vaskos humorú pásztorjáték áll. E köré épültek aztán bizonyos, eredetükben ma már elhomályosult bibliai tárgyú mozzanatok: József és Mária szállás keresése, a három napkeleti király látogatása és a különböző Heródes-jelenetek melyek főleg a román, orosz és lengyel népnél hangsúlyozottak. A verses, élő szereplőkkel vagy bábokkal előadott betlehemes játékhöz hasonlóak voltak régen a főleg helyi elterjedésű misztériumok. Ilyen volt például a bünbeesés történetét előadó paradicsomjáték.

Legarchaikusabb és etnikai szempontból a legsajátosabb népszokásunk egy nem bibliai tárgyú, féldrámatiszta alakoskodás, a *regölés*. Fő időpontja december 26., István napja. Tulajdonképpen a főleg Kelet-Európában általános télközépi adománygyűjtő, a termékenység és bőség biztosítását célzó állatalakoskodó köszöntések magyar változata. A regösének elnevezése, valamint a „Hej regem” refrén feltételezhetően sámánisztikus emléket őriz. A regösének dallama is archaikus, akárcsak a Napot, Holdat szarvai közt hordozó szarvas motívuma egyes regöszövegekben.

A féldrámatiszta téli napfordulós köszöntők közt legáltalánosabb a *kántálás* — a kisfiúk és legények (ritkábban lányok, felnőttek) csoportos, szervezett adománygyűjtő *köszöntése*. Kántáló énekeink közül, melyek az egyházi és népi motívumok állandó kölcsönhatásában alakultak, egyik legrégebb és legismertebb a *Csordapásztorok* című karácsonyi népének. Ide sorolhatók, bár sok helyen más névnapokon is éneklik már, az István- és János-napi köszöntőversek és -énekek, valamint a lányoknak és gyermekeknek december 28-i népi mondókával kísért vesszőzése, korbácsolása, az ún. „aprószentekelés” vagy „mustározás” népszokása. Ehhez kapcsolódnak aztán az állatok egészség- és termékenységvarázsló vesszőzése, valamint a legényavatással összefonódó „büntető botozás” mozzanatai.

A télközépi évkezdéshez fűződő szokásoknak nemkevesébé fontos gyűjtőcentruma — az *újév* napja. Január 1. — azaz Calendae Ianuariae — miután a római birodalomban a Julius Caesar-féle naptárreformmal évkezdő nappá vált, lassan nemcsak az újév napját, hanem az egész télközépi ünnep- és szokáskört kezdte jelenteni. (A *kolindálás*, *koledálás*, *kalandázás* tulajdonképpen mind a *calendae* leszármazottjai.) E szokások alapja a jókívánság, bőség, egészség, szerencse biztosítása, baj, betegség, gonosz elhárítása az új esztendőben. Szilveszteri-újévi szokásaink jó része római eredetű: zajkeltéssel egybekötött jókívánságok, lakomázás, mulatság, jóslások az új évre. Az újévi köszöntők közül legnépszerűbb az „Ujesztendő, vígságszerző” kezdetű, melyet Kalotaszegen is énekelnek. A moldvai csángók szilveszteri *hejgetése*, bár nyelviileg a regöléssel mutat rokonságot, újévi szokásaink közt mégis egyedülálló. Sajátos hangszerükkel, a *bikával* lármázva, köszöntőénekekben — akárcsak a moldvai románok — bőséges gabonatermést remélnék a búza élettörténetének elmondásával.

Magyar újévi szokások közt nem mondhatjuk általánosan elterjedtnek a Kalotaszeg néhány falujában még élő szilveszter éjszakai tüzeskerékkel, tűzgyújtással, aranyosvíz-vívással kapcsolatos rítusokat sem. Ezek az eredeti jelképrendszerükből már rég kiszakadt, a téli napfordulóra utaló, a Nap növekedését szimbolizáló, azt talán segíteni akaró decemberi-januári szokásokban a víz, a tűz és az arany mágikus erejében való ősi hit dominál. A víz életető elem, tisztaság-, termékenység-, bőség- és egészségvarázsló erejébe vetett ősi hit nem kíván különösebb magyarázatot. A téli, nyári napfordulókhöz, tavaszi napjegyenlőséghez fűződő rituális tűzgyújtások, tüzeskerék-gurítások a tűz gonosz szellemet, rontó boszorkányt pusztító erejének, gyógyító és termékenyítő hatásának, a Nap, az élet növekvő erejének, megújulásának és a halál, a tél, a sötétség és a terméketlenség fölötti diadalának szimbólumai, ősi napkultuszok és napvallások emlékei. Ezekben a vallá-

sokban és kultuszokban igen jelentős szerepe volt a Nap fémének, az aranyak, így a nap ereje ezekben a rítusokban átruházódott az aranyra is.

Ezért különösen érdekes a három mágikus erővel bíró elem együttléte a mai napig virágzó nyárszói szilveszter éjszakai aranyosvíz-vívés rítusában.

Január 6-án (epifánia, háromkirályok) valamikor ugyancsak a Nap születését ünnepelték, csak a kora középkorban ruházta föl ezt az ünnepet az egyház a „vizszentelés”, „házszentelés” és „alamizsnagyűjtés” sajátosan vallásos motívumaival. Régi erdélyi forrásokban a *koledálás* elnevezés inkább erre a január 6-hoz kapcsolódó egyházi alamizsnagyűjtésre, mintsem a kelet-európai népeknél (román, lengyel, görög stb.) oly jellemző téli köszöntő szokásokra, a *kolindálásra* vonatkozik. Egyes vidékeken elterjedt vízkereszti féldramatikus szokás a *csillagozás* vagy *Háromkirály-járás*, amikor a gyermekek a Háromkirályok képében papírból, fából készített csillaggal (*Máté*, 2:2.) csillagéneket énekelve járnak köszönteni.

Farsang. A nálunk január 6-ától húshagyóig (farsang keddjéig) tartó hathetes ünnepi periódus a legfelszabadultabb és a mai napig legszívósabban fennmaradt antik elemeket is magába olvasztó középkori európai profán utcai népünnepelemek, a karneválnak a leszármazottja.

A középkori karneváli világszemlélet, vidámság lényege a hierjes fölszabadultság az élet vagy akár más ünnepek komolyságától, mindenféle hierarchikus alá- és fölérendeltségtől. „A karneváli vidámság először is *össznépi* [...] — írja Mihail Bahtyin —, itt *mindenki* nevet, itt a világon nevetnek; másodszer a karneváli nevetés *egyetemes*, mindenre és mindenkire vonatkozik [...]; s végül harmadszor, a karneváli vidámság ambivalens: vidám, ünneplő s ugyanakkor elgondolkodtató, tagad is és állít is, temet is és újjá is szül.”⁶

A magyarság a szokást a középkorban vette át, főleg német, majd olasz közvetítéssel. A falun, városban máig élő farsangi mulatságok fő motívumai — mint Európa minden népénél — a tánc, álarcviselés, állatalakoskodás, ruhacsere, vagyis *maszkurázás*, *csúfok öltöztetése*. A maszkos alakoskodáson kívül több történeti adat szól a magyar farsangi halottas táncról, a megszemélyesített bójt és farsang közti dramatikus párviadalról. A XVII. századtól ismert és országosan elterjedt a húshagyókeddi-hamvazószerdai vénlány-, illetve vénlegény-csúfoló *tuskóhúzás*, a farsangi lakodalmas játékok és az asszonyi különmultságok. Egyedülálló farsangi szokás volt a hétfalusi esángoók *borica-tánca*.

Termékenység és újjászületés

A természet megújulása, az újjászületés jegyében fogant tavaszi ünnepkör középpontjában az ún. termékenységünnepek állnak. A tavaszi ünnepkörhöz tartozó ünnepi szokások nagy része ugyan az egyházi liturgiának rendelődött alá a középkor folyamán, eredetükben mégis korábbi, „pogány” képzetekre utalnak vissza. Talán ezzel magyarázható, hogy az egyház keretében zajlott liturgikus játékok (pl. „feltámadás”, „határkerülés” stb.) könnyen szekularizálódtak, s éppúgy a népivé vált szertartások közé tartoztak, mint a középkori latin, illetve magyar nyelvű misztériumjátékok vagy a barokk passiók, melyeket elsősorban a kódexek és a fennmaradt iskoladramák őriznek. (Az *Omagyar Mária-siralom* például ilyen misztériumjátékok szerves része volt.) Pogány eredetű, de egyházi szokássá, majd újból népi gyakorlattá vált a tavaszi tűz-, víz-, étel- és zöldág-szentelés, illetve sok, a tűz és víz szentségében, varázsserejében való mágikus-vallásos hiten alapuló szokás. Ilyenek a nagypénteki mosakodás, a nagyszombati tűzszentelés; ide kapcsolódik a félnépi-féldramatikus virágvasárnapi zöldág-hordás, illetve kiszehordás. Ez utóbbi egy női ruhába öltöztetett szalmabábu elégetése vagy vízbedobása a falu határában. A mágikus rítus háttere egyrészt a tél, a baj, a betegség kivitele és elpusztítása (a *kisze* képében), másrészt a tavasz behozatala (zöldághordás a határból a faluba).

A kimondottan nem egyházi eredetű húsvéti népszokások általában termékenységvarázsló jellegűek. Legjellemzőbbek a termékenység általános eurázsiai szimbólumával, a tojással kapcsolatosak, mint a pirostojás-festés, a tojásküldéssel és -ajándékozással egybekötött barátságkötés; komatálküldés, locsolás, vesszőzés. E szokáscelemeknyeket általában népi eredetű mondókák kísérik.

A májusfaállítás és pünkösddőlés szokáscelemeknyei is igen lazán kapcsolódnak az egyházi ünnepekhez. A májusi alakoskodó játékok, illetve majálisok, bár különböző eredetűek (pogány kori, kelta évkezdés, római floráriák), a természet megújulásához, legszebb virágzásához kapcsolódnak. A szokásmotívumok középpontjában a zöld ág behozatala, a tavaszi leányjátékok, labirintus- és párosító táncok (pl. „Büjj, büjj zöld ág”), az alakoskodás és rózsaszimbolika (pl. pünkösdkirálynő-

választás) — vagyis a termékenység, szerelem, jegyesség, erotika, születés és a Nap mozgásának rejtett jelképei állanak. Legösszetettebb, történetileg még ma is tisztázatlan régi népszokásunk az időszakos pünkösdkirály-választás, a XVIII. század végétől felbukkanó pünkösdi királyi pár választás (a kiválasztott legény és leány virágokkal díszítve járta körül a falut). Ma már csak mint gyermekjáték él a Dunántúlon a kislányok pünkösdkirálynő-választásaként. A kislányok a selyemkendővel letakart kis *királynővel* énekelve házról házra járnak köszönteni, miközben rózsaszirmokkal szórják tele egymást. Termékenységvarázsló szokás, a kender növekedését kívánja elősegíteni. Az említett leányjátékok és labirintusjátékok, valamint a zöldág(májusfa)állítás sok faluban ma is élő szokások, igaz, hogy legtöbb helyen már csak a gyermekjátékok őrzik.

A *szentiváni tűzgyújtás* (június 24.) legteljesebb „tűzgyújtó” és egyben leglátványosabb nyári naptári ünnepünk. A legtöbb európai népnél ismert szerencsehozó vagy baljóslatú szokás alapja a kereszténység előtti keleti és ősi európai nyári napfordulóhoz, az ekkor gyűjtött tűz erejéhez kötődő hiedelmekben, gonoszűző, bajelhárító termékenység- és egészségvarázsló rítusokban van. Csak másodlagosan épült rá erre a kereszténység keresztelő Szent Jánoshoz fűződő fény-szimbolikája. A szokás fő mozzanatai a fákllya- vagy tűzgyújtás, a tűz átugrálása, tüzes karika eregetése, növények, virágok tűzre szórása. A szent kultuszának mozzanata később elhalványult. Magyar jellegzetesség a szokás szerelemvarázsló, párosító motívuma, illetve rítuséneke, a „hosszú szentiváni ének”.⁷

Gazdasági ünnepek

Míg a naptári év ünnepi ciklusai főleg a téli-tavaszi időszakra esnek, a gazdasági ünnepek súlypontja, a gazdasági munkák fő ideje — kezdete vagy vége — a tavasz, a nyár, az őszi. Így a fontosabb *gazdasági ünnepek* az év ünnepeinek sorában tájainkon majdnem időrendben is követik a naptári ünnepeket.

Az állattartó falvakban minden tavasszal Szent György-napon (április 24.), a jószág *kiverése*, vagyis az első kihajtás napján nagy ünnepeket szoktak tartani. Az ünnepi mozzanatok középpontjában ilyenkor a termékenységvarázsló, óvó, tisztító, gonoszűző rítusok álltak: az állatok szenteltvízzel való meghintése, füstölése, „Új tűzön” való áthajtása és a hajnali állatfürösztés.

A nyári mezőgazdasági munkák közül az aratás *végzését* követte jelentősebb rítusmozzanatokkal egybekapcsolt szertartás, az aratóünnep, illetve fő mozzanata, az aratókoszorú-kötés.

Az őszi hónapokban — szeptembertől novemberig — tartották a gazdasági évet *záró* mulatságokat (állatok behajtása, pásztorfogadás vagy szőlőtermesztő vidékeken a szüreti bál). Késő ősztől került sor a kendermunkával kapcsolatos asszonyi összejövetelekre, mulatságokra (fonó, guzsalyos), ahol a falusi fiatalok hagyományokba való benevelődése folyt.⁸ A *kalákáknak* ezzel szemben — bár mindig mulatsággal zárultak — mégis a munkavégzés volt az elsődleges funkciójuk.

Kalotaszegi sajátosságok

Az előbbieken vázolt európai és magyar ünnepi szokások tükrében sajátosan kalotaszegieknek a következő szokáselemek, illetve mozzanatok mondhatók.

Felszeg néhány falujában napjainkban is él egy eddig más vidékről ilyen formában nem ismertetett szokás: az ifjúság *szilveszter éjszakai éjjeli tűzgyújtással egybekapcsolt, szervezett aranyosvíz-hordása*. A szokás egyes elemei külön-külön több kalotaszegi faluban fellelhetők. Így az éjjeli utáni egyéni aranyosvíz-vívés az egész vidéken, sőt más vidékeken is szokás, a szervezett, házról házra való csoportos aranyosvíz-vívés pedig él még Kajántón és Tordaszentlászlón is.

Az *éjjeli tűzgyújtás* az aranyosvíz-viteltől függetlenül szokás volt még Magyarórkerekén, és ma is szokás Jákótelkén és Kalotaszentkirályon. A nyárszói ünnep azért különösen érdekös és figyelemre méltó, mert a *tűz* és a *víz*, e két, az emberiség kezdete óta mágikus varázserővel rendelkező elem nemcsak hogy *egy*, e varázserő utaló *ritusban* egyesült, hanem ez a házról házra járással, a „kolindáló” köszöntéssel is egybeolvadt, és vált az ifjúság közös szórakozásává. Tehát a rítusfunkció úgy ment át a szórakozásba, hogy mágikus háttéréből (egészségvarázslás) is megőrizte a leglényegesebb szerepet: a rítus távoli mágikus háttérének hangulatát.

A régi Kalotaszeg (Alszeg, Felszeg, Nádas mente) legjellemzőbb vonása azonban — ami egyben élesen el is határolja a környező vidékektől — nem valamely

ünnepi szokás megléte, hanem éppen egy bizonyos szokásnak a hiánya. Ez a szokás pedig a farsangvégi (farsang keddi vagy szerdai) vénlány-, illetve vénlegénycsüfölo tuskóhúzás, aminek sem a történeti anyagban, sem az öregek visszaemlékezéseiben nem bukkantunk nyomára. Kalotaszeg peremén, az átmeneti falvakban viszont az első világháborúig még élő szokás volt, akárcsak sok más néprajzi tájon.

Vannak ezenkívül olyan szokások, szokáskörök, amelyek — bár máshol is fellelhetők — elsősorban *ünnepi méretükkel, szervezethezükkel*, különös jelentőségükkel, valamint sajátos megjelenési formájuk révén emelkednek ki más vidékek hasonló ünnepei sorából. Ilyen néhány Nádas menti és Kolozsvár környéki faluban (Méra, Inaktelke, Türe, Magyarlóna) az év egyik legnagyobb ünnepe, a juhok tavaszi kihajtásakor tartott, ún. *tejbemérés vagy juhmérés*, ami nemcsak méretei, szép, színes ünnepi mozzanatai miatt jelentős, hanem a még ma is élő rituális (analógiás mágiát őrző) cselekményeivel, mint a juhok és a juhászok vízzel való *locsolása*, a domboldalon való *legurulás*, a *henderikázás*, a következő nyárra sok esőt, tehát kövér legelőt, vagyis nagy tejhozamot és szaporodást mágiikus úton elérni.

A naptári ünnepek között a legnagyobbak a téli napforduló több napos ünnepeit tartják, amikor Kalotaszeg legtöbb falujában szervezeten együtt „mulat a fiatalság”. Ez az ünnep nemcsak a feldramatikus karácsonyi szokások gazdagságával (*kántálás, kötözés, tánc, botozás*), mint inkább a *legénycapat* szervezethez emelkedik ki.

Kevés helyen van ma már olyan előkészítés, mint a négynapos tánc és szokássorozat bonyodalommentességét biztosító *vezetőségválasztás*; ezek célszerű munkamegosztása: zenész- és táncolóház-fogadás, a zenészek étkeztetésének megszervezése, az ital kezelése, a rend fenntartása, a büntetés kiosztása, rigmusok, játékok betanulása és előkészítése.

E téli ünnepekörbe illeszkedik az István- és János-napi köszöntéssel egybekötött *kötözés*, vagyis az ünnepeit láncsal, kötéllel, törülközővel való megkötése, esetleg fölemelése. A szokást a legtöbb faluban már csak a névnap köszöntést jelentő *kötözés* szó őrzi.

A *december 28-i botozás, vesszőzés* igen ismert és általános szokás. Kalotaszegen azért figyelemre méltó, mert néhány falujában *két vagy három verésen alapuló szokás olvadt egyetlen játékos botozássá*, anélkül hogy bármelyik ezek közül teljesen elvesztette volna eredeti funkcióját. Így olvadt eggyé például Damoson a tulajdonképpeni aprószenteknap *termékenységaráztoló vesszőzés* az avatószertartás *felverésével* és a legényszervezet valamikor büntető, ma játékos szimbolikus *botozásával*. E három mozzanat közül a többi faluban a büntető vagy az aprószenteknap *botozás* dominál.⁹

A hűsvéti tojásfestés szintén mindenütt élő szokás. Kalotaszegen azonban, pontosabban néhány Nádas menti faluban a *tojásfestés technikája és motívumkészlete összefonódott a fellendülő bútorfestéssel*. Ez azt jelenti, hogy az asztalos- és bútorfestő-családokban hagyománnyá vált a hímestojás ecsettel és bútorfestéssel való festése és egyúttal a bútorra festett minták nagy részének átvitele a tojásra. Ez a folyamat napjainkban egyre nagyobb méreteket ölt.

Mindezek mellett van néhány olyan helyi, csak egy vagy néhány faluban felbukkanó szokásmozzanat, melyek az egész vidékre nem jellemzőek, és épp különösségükkel emelkednek ki a tipikusnak mondható kalotaszegi szokások közül. Ezek némelyike valamikor talán általános lehetett nemcsak Kalotaszegen, de úgy tűnik, hogy csak itt maradt fenn mint túlélő maradvány (survival).

Ilyen például az ünnepek előtti *faszedés* Nagykapuson, amikor a legénycapat egyik decemberi vasárnapon házról házra járva egy szekérral *fát* gyűjt, *szed*, amit majd eladnak, és az árából fedezik az ünnep költségeinek egy részét. A szokás még előbukkan Magyarvalkón, de nem a téli ünnepekör, hanem a lakodalmi szokások mozzanataként.

Teljesen helyi szokásnak tűnik a kalotaszentkirályi (és környéki) újévi jókívánságnak az a formája, hogy a *köszöntőverseket éjjel a lányos házak falára írják* a legények.

Ugyanígy mondanó a ketesdi újévi szokás: a *legények jókívánságaitak répabábuval vagy galambbal juttatják a lányokhoz*.

A szilveszter, illetve karácsony éjszakai *tüzeskerék-gurítás* két peremvidéki faluban, Magyarlónán és Kisbácsban ismert. Nem tekinthető véletlennek, hogy az ősi, tűzhöz, napfordulóhoz fűződő szokáscselekmény épp vallási és nemzetiségi szempontból vegyes falvakban maradt fenn.

A szilveszter éjszakáján fölolvastott *év végi krónikák* szokása (Zsobok, Nagypetri, Kajántó) a környező román falvakban is fellelhető.

Végigtekintve a kalotaszegi ünnepi szokásokon, mindenekelőtt az a szembe-tűnő, hogy a változás iránya nem mutat egyértelműen a szegényedés felé, mint azt a falu átalakulásának a korában föltételezni lehetne. A változások a különböző ünnepeken nem egyformán érvényesülnek.

Szegényedés elsősorban a naptári ünnepek szertartásaiban mutatkozik. Ez a szegényedés egyrészt egyes szokásmozzanatok elmaradásában, másrészt ezek leegyszerűsödésében jelentkezik. Így például Kalotaszentkirályon — mint a legtöbb faluban — a művelődési ház fölépítésével elmaradt az utcák szerinti táncbájoskodás, és ezzel együtt értelmetlenné váltak a táncbájoskodás és táncköltöztető szertartások, beköszöntő és búcsúzó rigmusok. Ugyanígy a fonóházak megszűnésével párhuzamosan — néhány falu kivételével — teljesen elmaradtak a farsangi alakoskodások, feledésbe merültek a maszkurák. A fonóházak helyébe lépő varróházakat újabban, néhány ebben élen járó falu mintájára, kezdik tudatosan visszaállítani (egyes falvakban a fonóház-szokásokkal, így a farsangi játékokkal együtt).

A legtöbb faluban a háromnapos naptári ünnepek lassan egynapos ünnepé zsugorodnak, miáltal a második-, harmadnapos szokások — mint például a téli István- és János-köszöntés — az első ünnep estéjére zsúfolódnak össze, vagy pedig — mint például a hétfői öntözködés, locsolás — délelőtről késő délutánra szorulnak. Ezeknek a változásoknak a fő oka a fiatalság ingázása a környéki munkahelyekre és iskolákba, ahonnan hétköznapokon csak késő délután érkeznek haza.

Mindennek ellenére néhány archaikusabb felszegi faluban egyes naptári ünnepi ritusok új mozzanatokkal gazdagodtak, illetve különböző rituselemek ötvöződésével komplex ritussá váltak. Így például a nyárszói szilveszter éjszakai tűzgyújtás ritusa az utóbbi években új mozzanattal gazdagodott: a legények az égő tüzet sorban többször átugorják. A damosi felverés ritusában pedig, mint azt előbb említettük, három különböző, addig más-más napon tartott botozással-vesszőzéssel kapcsolatos rítus olvadt egyetlen összetett szertartássá.

Bizonyos naptári ünnepek *fönymaradását* — kántálás, felverés, aranyosvíz-ívés — nem annyira az ünnepek rituális tartalmai, mint inkább a fiatalok élő játéka-, illetve közös ünneplésigénye biztosítja. Ez a fiatalság most ismerkedik a városiak szórakozásmódjával — diszko, házibulik —, de ezzel párhuzamosan játéka- és ünnepigényük, hagyománytisztelőjük még fönntartja az évtizedek óta készen kapott régi formákat.

A tejbemérésnél még élő érzelmi-szellemi tartalmakat, motívumokat pedig — mint az erősen emelkedett ünnepi hangulat, a különböző bőség- és termékenység-varázsló ritusok — paradox módon épp a közvetlen anyagi érdek: a magántulajdonban lévő juhok bőséges tejhozamának biztosítása tartja fenn.

Érdekes összevetni a naptári ünnepek kalotaszegi változásait az emberélet fordulóihoz fűződő szokások, az ún. átmeneti ritusok alakulásával. Ezek közül is elsősorban azok a mozzanatok maradnak fenn és gazdagodnak, amelyek közvetlen anyagi érdekhez kapcsolódnak. Ilyen mozzanatok a keresztelő, a konfirmáció és a lakodalom ajándékozási szokásainak immár hivalkodóvá válása, valamint a meghívottak számának aránytalan növekedése. Az utóbbi években a Nádás mentén a lakodalomban szokásos hozománybemutatás mintájára keresztelő és konfirmáció alkalmával is bemutatják az ajándékokat: végigviszik a falun, kiteszik az ablakba, és kiállítják a mulatóhelyiség falára. Ezek a mozzanatok mind az anyagi jólét, a gazdagság minél látványosabb fitogtatását teszik lehetővé.

Igen stabilnak bizonyultak Kalotaszegen a halálhoz és temetéshez fűződő szokások.

A fönymaradást ez esetben a szokás szociál- és mentálhigiéniai funkciója biztosítja: a halállal szemben egyén és közösség egyaránt tehetetlen, az ismeretlenlől való félelem is változatlan, maradandó motívuma a szertartásoknak.

Ami bizonyos szokások teljes elmaradásának módját illeti, ez általában fokozatosan, ritkább esetben egyik alkalomról a másikra történik.

A szokások megszűnésének első látható jele azok értelmi-tartalmi kiüresedése, ami a kalotaszegi ünnepi szokások egy részére kezd érvényes lenni, főleg a fiatalok körében, és egy többé-kevésbé passzív, színeli részvételben jut kifejezésre, amikor a szereplők közömbös hangon és arccal mondják el az immár rövid szöveget, míg az öregek ragyogó arccal, átéléssel nézik végig a jelenetet.

Lassan elmaradoznak bizonyos lényegtelennek tartott szokáselemek, a mondott rigmus lerövidül, prózává válik, majd utolsó fázisként a szokás teljesen elmarad. Bizonyos szokásmozzanatok hirtelen elmaradásában — akárcsak az újak keletkezésében — igen nagy szerepük van a közösség által elismert, tisztelt vezéregyéniségeknek.

Végigtekintve a kalotaszegi ünnepi szokások elszegényedését és eltűnését egyrészt, gazdagodását és újjászületését másrészt, elmondhatjuk, hogy az átalakulás e két iránya tulajdonképpen egyensúlyban van. Az ünnepi életük bizonyos mozzanataiban észlelhető elsekélyesedést más területek gazdagodása pótolja.

JEGYZETEK

1. Az alábbiakban használt fogalmak (szokás, ünnep, rítus) meghatározásához lásd Salamon Anikó: *Szokás, ünnep, rítus*. Utunk, 1981. 31:6.
2. Dömötör Tekla: *Magyar néphit és népszokások Kelet és Nyugat között*. Ethnographia, 1964. 188.
3. Vö. Bálint Sándor: *Népünk ünnepei*. Bp., 1938.; uő: *Ünnepi kalendárium*. Bp., 1977.; Dömötör Tekla: *Magyar népszokások*. Bp., 1972.; uő: *Népszokások költészete*. Bp., 1974.; Gece Gusztáv: *A keresztény ünnepek eredete*. Világosság, 1978. 8—9:481—485.; Monica Brătulescu: *Colinda românească*. Buc., 1981. 57—64.
4. Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek — népi színjátás*. Bp., 1964. 16.
5. A. J. Gurevics: *A középkori ember világképe*. Bp., 1974. 90.; Mihai Pop: *Obiceiuri tradiționale românești*. Buc., 1976. 33—71.
6. Mihail Bahtyin: *A szó esztétikája*. Bp., 1976. 311.; továbbá uő: *A karneváli világszemlélet*. Világosság, 1978. 8—9:555.; uő: *François Rabelais*. Buc., 1974. 5—68.
7. Marót Károly: *Szent Iván napja*. Ethnographia, 1939. 254—296. A téli, de főleg a nyári napfordulóhoz fűződő szokásokról lásd James Frazer: *Az aranyág*. Bp., 1965. 347—366.
8. Lajos Árpád: *Este a fonóban*. Bp., 1974.
9. Salamon Anikó: *Egy büntető rítus jelentései*. In: *Mindennapi közlésvilágunk*. Tett, 1979. 3:23—24.; uő: *Életbe játszott hagyomány. Egy rítus felhasználata*. Korunk, 1981. 1:21—27.; vö. továbbá Traian Herseni: *Forme străvechi de cultură populară românească*. Cluj, 1977.

NAGY OLGA

A halál az élet rendjében I.

Szemponatok egy népi thanatológiához

Az európai kultúrát igazán nem lehet azzal „vádolni”, hogy a halált „természeti törvény”-nek tekintené. Még kevésbé azzal, hogy magáévá tenné azt az imperatívuszt, melyet Kunt Ernő a társadalom, illetve a kultúra „alapvető feladata”-ként jelöl meg: azt tudniillik, hogy tagjait a halálra felkészítse, hozzásegítse ahhoz, hogy szembenézessen az elmúlás tényével.¹

Korunk ellentmondásosságára jellemző, hogy ugyanakkor éppen a magas kultúrában és éppen a modern tudomány oldaláról fogalmazódott meg az igény a halál „természetes” elfogadására.²

Másfelől ugyancsak Kunt Ernő utal arra, hogy a keleti kultúrában, de Európában is, a népi kultúrákban jól kimutatható a halálhoz való természetes viszonyulás. Ez a természettől még el nem távolodott felfogás — ellentétben a „tudományossal” — a természetet nem legyőzendő riválisnak tekinti, hanem olyan, az ember akaratától független külső erőnek, amelyhez igazodni kell. S erre életösszötöne tanítja.

Vizsgálatom egy protestáns faluközösségre terjed ki. A protestáns falvak a katolikus falvakhoz képest viszonylag racionálisabb magatartásukkal tűnnek ki több kérdésben — így a halálhoz való viszonyulásban — is.³ Bár az említett vizsgálatot Havadon végeztem el, ahol ez szükségesnek látszott, más falvakban szerzett tapasztalataimat is felhasználtam.

A félelem — bár néhány évezredes — nem tartozott mindig az emberiség alapélményei közé. Erre utalnak azok a régészeti adatok, melyek arra vallanak, hogy az élők halottaikat lakóhelyük közelében temették el. Komoróczy Géza szerint a paleolitikumban ugyancsak ez volt a szokás, ami arra utal, hogy a halál-félelem nem ösztöne az embernek, hanem társadalmi létének történelmi, az osztálytársadalmakhoz kötött élményéhez tartozik.

E feltevést látszik alátámasztani az a tény is, hogy a természeti népek kultúrhéroszaikat gyakran őseik sorából választják, felfogásukban az ősök mindenkor jóindulatúak, és segítik az élőket.

Claude Lévi-Strauss a bororók hiedelemvilágát kutatva azt találta, hogy a bororo halottak, ha visszajönnek, jó hatásúak, védelmezők. Ugyancsak Lévi-Strauss utal a népmesében a *halás halott* című mesemotívumra. Ennek magam is több változatát gyűjtöttem össze. E változatokban a hóshöz a halott lelke szegődik legfőbb segítőtársul, hálából, amiért őt az akasztófáról levette, tisztességesen eltemette. S ámbrá miután megsegítette, eltűnt a sírban, alapjában véve a népmese mitikus jóindulatú szellemeként viselkedett.

Ezt a viszonyulást páratlan művészettel eleveníti meg Csingiz Ajtmatov kirgiz író, aki egyik novelláját egy ősi mítoszra építi. A tengerre egy csónakban három halász fut ki és egy kisfiú. Kődbe kerülnek, nem jutnak el a szigetre, vizük elfogy. Szomjhalál fenyegeti őket. Rendre mindhárman: a nagypapa, a nagybátya és az apa feláldozzák magukat a kisfiúért. A kisfiú úgy érzi, hogy menekülését az ősök hite szerint meghalt rokonainak szelleme segíti elő. A nagyapából lett „őrgen szél” vezeti ki csónakját a partra, de ebben az apja szelleméből lett „örző csillag” segít. A költőiség, mely talányosan vegyül az ősi mítosszal, azt a bizalmat sugallja, amelyet az élők érezhetnek meghalt szeretteik szelleme iránt. Valójában az ősök szellemének és kultuszának ez a bizalom volt az alapja.⁴

„Élők az élőkkel...“

A kísértethistóriákban a halott szelleme — igen gyakran — éppen a kedves hozzátartozókhöz „jár vissza”: például a halott férj szerelmesként nyomorgatja élő asszonyát. Ezek a kísértethistóriák rendszerint olyankor születtek, amikor valaki halott kedvese utáni bánatában elgyengült, sorvadt, s nem tudták ennek okát adni. A kísértethistóriáknak azonban van egy egységes lélektani hátterük is: a néphiedelem azt tartja, hogy „a halott nem nyugszik”, ha nagyon siratják; az utána való vágy az, amely visszakényszeríti, felidéri a halottat. Eppen ezért tiltják a halott utáni sóvárgást. „Élők az élőkkel, s a holtak nyugodjanak” — és „élőnek élő a fele” — mondta Győri Klára a széki bölcsességet, amikor megtudta, hogy apja bűntudatból telente naponta kijárt felesége sírjához.

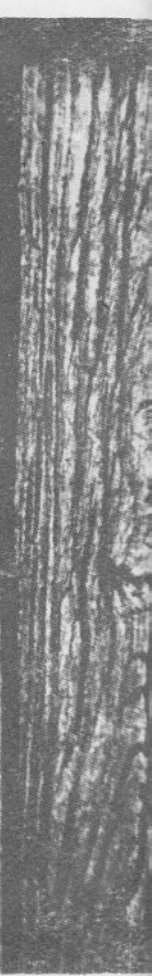
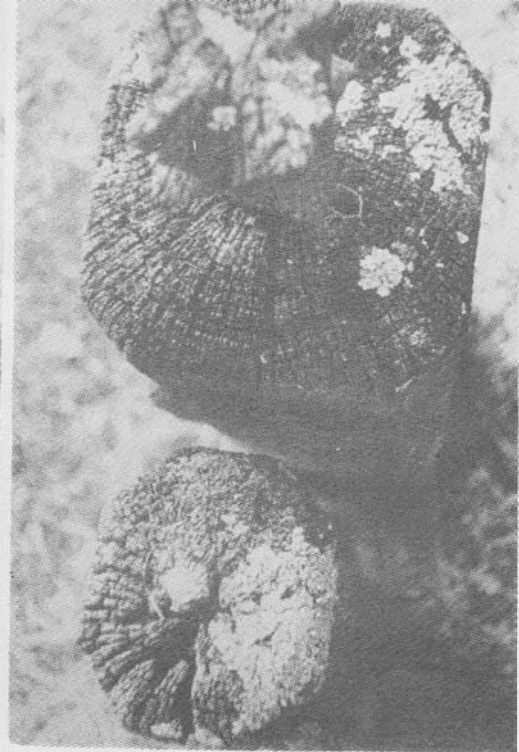
Azokban a mondaszerű mesékben, valamint mondákban, melyekben a szerelmes lány visszaidézi holt kedvesét, az pedig őt a sírba kívánja magával rántani — egyfajta közösségi figyelmeztetés, állásfoglalás rejlik: bele kell nyugodni a természet törvényébe, nem szabad visszaidézni a halottat.⁵

E mágikus szokások és hiedelmek *nem a halál* ellen, hanem általában a gonosz elleni elhárító és óvó, valamint kényszerű formulák és cselekvések. *Mióta jelenti a halál a gonosz szellemet?* Talán nem túlozunk, ha e félelem eredetét a keresztény középkori világképben találjuk meg, ahol a „memento mori” jegyében való visszatartó ábrázolása (szóban, írásban, grafikában stb.) a Halált a borzalommal, a gonosszal asszociálta. Alakja így esett egybe általában a *gonosz szellemek* alakjával. Az, hogy a halott szellem, mihelyt elválik a testtől, ellenségévé válik saját hozzátartozóinak, azon a keresztény szemléleten alapszik, mely a jót rosszat, életlent-élőt, testet-szellemet egymással ellentétes, egymást kizáró elvek-ként érzékeli. E szemléletmód szerint, „aki meghalt, az már az élők számára idegen, ellenőrizhetetlen erők hatalma alá került, s kiszámíthatatlanná válik maga is”.⁶ Ez a felfogás különösen akkor termékenyíti meg a népi képzetet, amikor a fentiekhez hasonló beteges esetek fordulnak elő. Az is meggondolandó, hogy a hozzátartozó (hazajáró szerelmes vőlegény, férj, feleség) kísértéséről a legrégebb emlékünknél a verses *Edda* Helgi énekében fordul elő. Ez szintén azt sugallja, hogy a középkori világból szakadt ki.

Tárkány Szűcs Ernő a halottól való félelem „reális hátterét” keresi. Múlt századbéli bűnügyi pereket vizsgálva állapítja meg: a családra vagy a községre nehezedő bajokat bizonyos halottnak tulajdonították, amiért is hulláját kivették, meggyalázták, szívét átszúrták stb., hogy „a félelmes lelkiállapottól megszabadul-

**BAKÓ KLÁRA — SZENTES LAJOS: FEJFAK (a Korunk Galéria anyagából)
OTTOMANY; SZILAGYBAGOS (NOI ÉS FÉRFI FEJFA); SZILAGYNAGYFALU
(GOMBFAK, FEJFAK)**

janak".⁷ A Kolozsvárhoz közeli Tordatúron Csögör Enikő több éven át végzett hiedelemkutatást. Ennek során meglepődve tapasztalta, hogy a kísértethistóriák igen élénken éltek a faluban. Utánnyomozva a kérdésnek, a következő lélektani helyzetet találta.

Egy asszony elvesztette férjét, akivel nagyon rossz viszonyban élt; súlyos bűntudata miatt állandó víziói, hallucinációi voltak: férje rendszeresen „visszajárt”. Az asszony éveken át mesélte a faluban újabb és újabb visszajárásait. A gyűjtő a lélektani háttér felkutatásával kiderítette, hogy a rendszeres és élénk (az elhihetőség és szuggesztivitás erejével elmondott) történetek általában reaktivizálták a falu kísértettörténeteit.⁸

Hasonló eset történt azokban a helységekben, ahol egy-egy „halottnéző” vagy „halottlátó” az asszonyok tömegeivel volt képes elhitetni, hogy halott kedveseikkel általa érintkezhetnek. Itt ugyan nincs arról szó, hogy féltek volna a meghaltak szellemétől, de előző adatainkkal közös az, hogy a közösség életében mindig adódhatnak szélsőséges helyzetek, és olyan személyek, akik pszichopata reakcióikkal és eltorzult értékrendjükkel tömegpszichózist válthatnak ki.⁹

A napjainkban is előforduló víziók, hallucinációk — akár bizonyos lélektani helyzetben, akár pedig pszichopata személyeknél — végső soron egyelőnyegük bizonyos mágiikus hiedelmekkel. Forrásuk pedig mindig lélektani: utóbbi esetben a szellemektől való félelem okozta szorongatottságerzet. Így érthető, hogy a kísértethistóriák is újból és újból aktivizálódtak azáltal, hogy a közösség életében mindig adódtak határesetek.¹⁰

„Hiszem is, meg nem is“

A halottól való félelem egyetemességét még inkább megkérdőjelezi olyan tényezők, melyek a legújabb kutatások során szöveg és szövegösszefüggés, szöveg és mögöttes szellemi háttér vizsgálatakor kerülhettek elő.

A kísértethistóriák, akár a mondák, mesék vagy bármely szóbeli prózai műfaj, szimbólumot hordozó jellegüknel fogva tág lehetőséget biztosítanak arra, hogy ki-ki beleérzése (empátiája), hiedelem- és tudatszintje stb. szerint mást-mást hallhasson ki ugyanabból a történetből. Ugyanazok a kísértethistóriák lehetnek „igazak” például az öregek szemében, mint ahogy nevetségesnek vagy abszurdnak tűnhetnek a fiatal nemzedék számára. Ez az ambivalencia feltétlenül az egyes paraszti rétegeknek, illetve azon belül egyéneknek azokra a lehetőségeire utal, melyek már adva vannak, s melyek az egységes népi kultúrában is létrehozózzák az alternatívákat. És persze nemcsak a „felvilágosodás” nemzedéki vagy rétegproblémáját kell itt meglátnunk, hanem azt, amit előző példáink is sugallnak, hogy ti, a halál kegyetlen élménye egységben patológikus érzékenységet termelhet ki.

A más-más fajta viszonyulásnak jó példái azok az „álkísértethistóriák”, vagy nevezhetjük a kísértethistóriák paródiáinak is, melyek a valódi kísértethistóriákkal párhuzamosan keringenek a faluban. Közös bennük az, hogy valaki kísértetnek „öltözik” vagy álcázza magát, és este vagy éjszaka, „a kísértetek órájában”, főleg temetőben vagy annak környékén, megjelenik valaki előtt, s kísértetként ijesztgeti. A valódi kísértethistóriákkal közös a bizonyos óra, a bizonyos hely, a rémisztő külső (ahogyan ti, a halált elképzelik), és az, hogy bizonyos embereket lehet rémisztetni. A széki Győri Klára egyik ilyen történetében például az apja a temetőben késő éjjel ráijesztett társára, aki éppen sirgődrőt ássott. Természetesen ezek a történetek másnap igen nagy hatást (és mindig komikusát) váltanak ki a hallgatóságból. (Ezt a történetet ugyanaz a Győri Klára mesélte el, aki halott anyja hazajárását is elmondta, s ebben mélyen hitt is.¹¹) Ez a „hiszem is, meg nem is” állapot jellemző leginkább mai falvainkra. Jól megfigyelhető ezekben a kitünő pszichológiai érzék; a „rémisztést” arra alapozzák, hogy a lélekleben bizonyos időben (éjszaka), a sötétben, egy ijesztő látvány hatására mindig várható az iszonyat vagy félelem. Ez a „játék” a farsangi alakoskodásokra emlékeztet, ahol az „ördög”, „halál”, „cigány” képében megjelenő ún. „csúf maszkák” a fonó tagjaiban mindig egy játékos (szinlelt) „ijedséget” váltottak ki.

Az álkísértethistóriák párhuzamos szerepét érzékeltető friss adat: a Kolozs megyei Detreheuntelep, zárt település lévén, még sok olyan ritust őrzött meg, melyeknek indokát még jól tudták: különböző óvó, védő, elhárító cselekvések a halott szellemével szemben. Viszont ugyanitt jegyezte le a gyűjtő Keszeg Vilmos a következő történetet is.

„Egerbegyen [Kolozs m.] vót egy temetőpásztor. Meghalt egy ember, a felesége még él most is, a felesége mindennap ment ki a sirjához: — Lelkem Ödön, mit hozzak neked, tudam úgyis, hogy éhes vagy. A temetőpásztor e vót bújva az egyik

sír megé, azt mondja: — Palacsintát. Hazamenyen az asszony, másnap hozza a palacsintát: — Lelkem apukám, kihoztam a palacsintát, itthagynom a kriptán, aztán edd meg. A temetőpásztor megint e vót bújva: — Hadd el csak ott fiam, majd megeszem. S aztán meg is ette az asszony palacsintáját, s jót kacagott rajta.¹²

Nincsenek kísértetek

Havadon ezzel szemben már egyetlen kísértethistóriát sem jegyezhettem fel. Sőt a 92 esztendőös Ozsváth Sándor, aki még hitt bizonyos, gyermekkorában „át-élt“, vagy másoktól hallott boszorkányos hiedelmekben, illetve kincsmondákban, a halottól való félelmet kategorikusan visszautasította. Többszöri tapogatózó kérdésemre ingerülten mondta el azokat az „ijesztgető történeteket“, melyek a faluban estek meg: „Egy részeg legény befeküdt a halottas ravatal alá. A halott ott feküdt az ágyon. Há már virrasztóra be voltak gyűlve. Egyszer elköhintette magát. Megijedtek [a virrasztók], s mind kifutottak a házból.“ Kacag. Majd hozzátette: „Ez más faluban történt.“

Egy szintén más faluban megtörtént históriát Mihály Gergely mint nem régi történetet beszélt el. A legények besettenkedtek a halottas házba, amíg még nem voltak begyűlve a virrasztók, a halott két kezére drótot kötöttek, s mikor begyűlt a nép, mozgatták a halott karját. Sokan megijedtek, s kiszaladtak. A legtöbben persze megbotránkoztak az izetlen tréfán, de állítólag inkább nevettek azokon, akik megijedtek.

E történetekből nemcsak az derül ki, hogy a halottól féltek s néha félnek is a havadiak, hanem az is, hogy ezt Havadon ma már *nevetségesnek, valamiképpen restellnivalónak tartják!* (Ami nem jelenti azt, hogy „felvilágosult“ adatközlőim is alkalomadtán ne ijednének meg!)

Havadon általában kinevettek, ha a halott háromnapos ház körüli tartózkodásáról, a hazajáró kísértetekről stb. kérdeztem őket. Jellemző a 78 éves Nemes Árpád né válasza:

„Nem tudok erről, a reformátusok nem hiszik ezt. Itt nem hiszik.“ Majd magyarázólag hozzátette: „Az emberek a kísértetek: megkísértik az embert, megcsalják beszéddel, evvel-avval, valami hazugságokkal félrevezeti, elámítja a másikat. Ezeket tartom én kísérteteknek.“ S mikor nagyon „akadékoskodtam“, hogy mások azért mégis hiszik, csak annyit mondott: „Amit eltemetnek, a nem jó viszsza! Ez csak olyan babona, ijeszti egyik a másikat. Hát én, mikor az uramat eltemettem délután négykor (így tegyük a kérdést), öste egy darabocskát fenn vótunk, beszélgettünk. Akkor készültek a gyermekeim elmenni: »Ides nem fél?« — Nem! — mondtam. Elmentem bé, az ágyamat megcsináltam, aztán levetkőztem, s aludtam. S reggelig nem köttem fel. Há vannak, akik félnek, irtóznak, olyan gyenge idegrendszerrel vannak, s képzelődnek. Dehát én nem képzelődöm.“

Vigasz vagy remény

Köpeczi Béla szerint: „A hamis tudat egyik legfőbb megnyilvánulása a vallás, mely a földi nyomorúságban vigasztalást nyújt azzal, hogy a vágyak teljesülését a túlvilágra halasztja.“¹³

„A túlvilágról alkotott kép egy-egy nagy közösségi költészet lehetősége“ — mondja Kunt Ernő is¹⁴, s hogy mennyire így van, ennek élő tanúbizonyságai a mítoszok. Az egyiptomiak például mélyen hittek a túlvilágban, s az ott való megméréstésben; a görögök is „ismerték“ az alvilágot, az árnyak világát: Hádész birodalmát. A halál utáni életéről szóló tanítást, az eszkatológiát azonban legteljesebb formájában a kereszténység dolgozta ki. E tanítás társadalmi tartalma különösen a középkori eretnekmozgalmakban, a nagy parasztlázadások idején erősödött föl: az egyes emberek túlvilági sorsa ilyenkor fokozottabb mértékben kapcsolódott a társadalmi igazságtalanságok megszüntetéséhez. A vigasz azonban az évezredek folyamán nem mindig fonódott össze a reménnyel: a mennyország mint kompenzációs lehetőség nem mindig esett egybe az elesettek ezeréves birodalmával.

Kovács Imre nyomatékosan utal arra, hogy az agrárproletariátus szektába sodródása anyagi, társadalmi okokra vezethető vissza.¹⁵ Tudvalevő, hogy a szekták a mennyország reményével hódítják tagjaikat azok sorából, akik ezen a földön akár egyénileg, akár társadalmilag kisémmizettek, vagy valamiképpen megsebzett emberek.

Persze, nem lehet figyelmen kívül hagynunk a mennyország kompenzációs jelentőségét olyan mai szekták keletkezésénél sem, amelyekben nem elsősorban a

gazdasági-társadalmi kiszolgáltatottság játssza a főszerepet. A különböző szekták ama alapvető és közös beállítottsága, mely az evilági életet megveti, s csupán átmeneti állapotnak tekinti, egyszerre minősülhet társadalmi és lélektani jelenségnek. Mögötte legtöbbször nemcsak nagyfokú személyi sebzettség rejlik, hanem olyan szorongatottságérzet is meghúzódik, melyet korunk — az atomkor — könnyűszerrel kiválthat az emberből. A világ válsághelyzete, a terrorcselekmények, gyilkosságok, háborúk kitermelhetik — falun és városban egyaránt — azt a meggyőződést, hogy ez a világ kusza, kaotikus, igazságtalan, érdemtelen az életre; viszont a mennyország ennek ellentétes tükörképe.

Hadd idézzek itt fel egy beszélgetést a tavaly meghalt havadi Szabó Sándorral, aki rendkívüli érzékletességgel és plaszticitással több órán át ecsetelte azt a mennyországot, melynek hite szerint ő is részese lesz. Mindebben nemcsak a népi *vágyálom szerepét, a fantázia szárnyalását* fedezhettük fel, hanem annak megálmódását, ami tulajdonképpen a földi világból — szerinte is — hiányzik. Ennek a másvilágnak éppen olyan dombjai, völgyei, folyói, lankái vannak, mint a lenti földnek, csakhogy ezek mind termőföldek. S a munka is a földihez hasonló, hisz éppúgy dolgoznak majd, szántanak és vetnek, csakhogy ez a munka öröm lesz és nem „robot”. (E kifejezés tőle származik!) A folyók vize kristálytisza, de lesznek tejjel és mézzel folyó patakok és vizek is. A gabonatermes nagy lesz, a gyümölcs hatalmas, a szőlőt, egyetlen gerezd szőlőt ketten visznek egy rúdon. S mind ezt földi testben, melyet azonban nem ér öregség és halál. E sajátos túlvilágkép jól szemlélteti a kompenzációs jellegét. Szabó Sándor világleletében szegény volt, s a falu cipésze lévén, de szektássága miatt is, lenézett ember.

Hová lett a pokol?

Az eszkatológiában a pokol a *fegyelmezés szerepét töltötte be*: aki az isteni törvényeket nem tartja be, annak a sorsa, mint tudjuk, „lészen sírás és fogaknak esikorgatása”, az elkárhozottak „a pokol tüzében” égne.

Ma már a mesekutatás különbséget tesz buta és okos ördög között. A „rászedett ördög” valójában mítikus antik figura. A kísértésbe és kárhozatba vivő, de cserébe szépséget, egészséget, tudást, fiatalságot, szenvedélyt, általában „evilági” jókat ígérő „ördög” alakja a kereszténység kizárólagos „találmánya”. Az ősibb gonosz szellem a pokolba vivés és megkísértés külön jegyeivel gazdagodva a keresztény vallás kizárólagos és sajtószerű alakjává nőtte ki magát. Ez az alak azonban átmentődött a kezdeti protestantizmusba is. Ezt jól bizonyítják Bornemisza Péter háttörzongatóan szép víziói, állítólagos „igaz történetei”.¹⁶

A pokol s abban a kárhozatba vivő ördög számtalan népi mondában, hiedelemtörténetben, mesében előfordul. Az ördöggel való „találkozások”, „szerződés-kötések” fausti motívuma természetesen az irodalmat is megtermékenyítette. Az utolsó ítélet víziói, a kénes üstökben vagy nyáron sütögető ördög látomása olyan lidércnyomásként nehezedett a középkorra, melynek hatása máig kisugárzik. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a paraszti világgépben oly előkelő helyet elfoglaló ördög és pokol nem a népi gondolkodás szüleménye, sokkal inkább a hívek hatalmi-egyházi megfélemlítését szolgálta. Jól kitűnik ez abból, ahogyan a népi kedély a feje tetejére állította ezt a tant. A keresztény eszkatológia paródiáiként értelmezhetők azok a mesék, amelyek arról szólnak, hogy a szegény *szerződést köt ugyan az ördöggel, az gazdaggá teszi őt, utána pedig elviszi* — nem a szegényt, hanem — *annak nyomorgatóját*, a nemeset vagy az ispánt. A legtöbb változatban a szegény őszinte barátságot köt az ördöggel, akiről kiderül, hogy sokkal „érezőbb” szívű, mint a nemes. A paraszti világgép alakulásában lehetetlen nem észrevenni azt az elhárító tendenciát, mely még az erőteljes manipulációnak is ellenáll.

Tehát nincs sem pokol, sem mennyország? — kérdeztem rá több havadi adatközlőre. A mennyországgal kapcsolatosan nem is válaszoltak, nevettek. A pokolra vonatkozóan a magát vallásosnak tartó Nemes Árpádné, aki különben a mellett „szavazott”, hogy „kell legyen valami, ha egyszer prédikálják”, mégis így nyilatkozott: „Pokolér nem kell a másvilágra menni.” Majd: „Ördög a rossz ember!”

Havadon nincs túlvilág

Előző adataink azt sugallják, hogy a túlvilágban való hit a legősibb időktől egyetemes és kizárólagos hite volt az emberiségnek. Am Pais István már az oegyiptomiak szkepszisét emlegeti, s egyben idéz egy hárfadalt, mely tagadja a túlvilági életet. Ugyanő idézi a kínai Jang Vang-csung (i. e. 97—20) nézetét is, aki arra szó-

lít fel: „Nem kell törődni a halál utáni dolgokkal, mert a halál teljes megsemmisülést jelent.”¹⁷

Egy bizonyos: a havadi közösségben nem ismerik a túlvilágot, sőt kerekén vissza is utasítják. Nem tudni, mennyi ebben a racionalitás, amely a kálvinizmust általában jellemzi, s amely a hívek figyelmét a középkori túlvilágról az evilági felé terelte¹⁸, és mekkora szerepet kapott ebben a szintén erőteljesen profán ótestamentumi szellem. Továbbá külön vizsgálatot érdemelne, hogy az elmúlt századokban uralkodó liberális és racionalista teológiai irányzatok hogyan rombolták le azt a középkori világméretet, mely a földet csak átmenetinek és síralomvölgynek tekintette. Persze ehhez hozzátehetjük még azt a szintén nem lekecsinyelendő tényezőt is, mely az egyházban vagy az egyházon kívül meghatározta általában az európai gondolkodásmódot. Kunt Ernő szerint ez a XVII—XIX. században következett be, amikor is „a túlvilágiak mindjobban a háttérbe szorulnak. Az egyén kerül előtérbe, aki már maga áll szemben előtte lejátszódó életével.”¹⁹

Szabó Dezső *Feltámadás Makuskán* című abszurd elbeszélésében a „feltámadt íaluról” hírt hozó legénykének az épp a „feltámadásról” prédikáló lelképásztor „biztonságának tetejéről” ezt mondja: „Nekem dumálsz, fiacskám?” Amikor a havadi ember nem hisz a lélek továbbélésében (pokolban vagy mennyországban), ebben nemcsak a már jelzett racionalizmus nyomát fedezhetjük fel, hanem első-sorban az értékrendi tényezőt: *az ember úgy éli le az életét, mint amelynek itt kell megadnia mindent, amit megérdemel; ha becsület és igaz volt, akkor végső soron a jót, ha becsületen volt, gonosz, akkor a rosszat.*

A feltámadás hitét a havadiak általában képtelenségnek tartották. (Ne feledjük: a hit a legképtelenebb dolgokat is hitelesíti!) Arra hivatkoztak, hogy tudjuk, a test elrohad; hogyan is lehetne olyat elképzelni, hogy bármiként is — akár lélekben, akár testben — feltámadjon? Többen elmondták, hogy a jehovista Szabó Sándor bácsi kilátásba helyezte: ha „megtérnek, fiatal testben támadnak fel”. „Lépjön be a mi vallásunkba, s úgy támad fel, mint 18 éves — idézte Mihály Gergelyné Szabó Sándor szavait. — »A testnek el kell korhadni, de új ember születik«, valahogy így mondta. Hát kicsit bolondikusnak veszik ezt a Szabó Sándort, ha ilyet mond. Hogy én, hatvannégy éves vagyok, s fiatal leszek megint!”

Volt olyan is, aki nem utasította vissza kerekén a feltámadáshitét: „Már ha eztet nem hinném, akkor a pap is mér prédikálja?” (B. G.-né) A megkérdéztet templomba járó idős asszony, aki úgy érzi, a kételkedés összeegyeztethetetlen lenne vallásosságával. A „feltámadás” kérdése valójában nem foglalkoztatta őt: jól kiérik ez a bizonytalan válaszból.

A férfiak — nemcsak a középkorúak, de az idősebbek is — igen kategorikusan jelentették ki, hogy nincs feltámadás. Amikor pedig arra hivatkoztam, amire az asszonyok is, hogy hát a feltámadást minden temetési szertartáson „megvallják”, azt felelték: „Hát a pap *kell* hogy mondja!” Vagy: „Tudjuk, hogy a pap ezt prédikálja, de mi azt nem hisszük!” Vagy: „Nem hihetjük!”

Van, aki határozottan utasította vissza: „Én őszintén mondom, nem hiszem, hogy legyen valaki, aki ebbe hiszen, hogy testbe feltámadunk. Akármilyen vallásos vagyok, ezt elhinni nem tudom.” (G. K.)

„A lélek csak sóhajtság”

A havadiak tehát félnek a kísértettől, és nem hisznek a túlvilágban. Ezt az első látásra különösnek tűnő szemléletet akkor értettem meg valójában, amikor „a lélek halál utáni sorsáról” érdeklődtem: „Mi lesz a halott lelkével?” Adatköz-lőm így válaszolt: „Mi hogy legyen? Meghalt az ember? Nem lesz semmi utána.” Majd magyarázólag hozzáfűzte: „A lélek csak sóhajtság, akkor megy ki az emberből, amikor meghalt. Olyan, mint egy csippentés, s kész van!” (Ozsváth Sándor)

A 75 éves Mihály Gergely ugyanerre a kérdésre azt válaszolta: „Mikor meghal valaki, eltemetik, s vége mindennek. El van végezve.” Többeket megkérdezve, majdnem ugyanígy nyilatkoztak, egyesek a lelket a „szuszhoz”, mások a „párához” hasonlították.

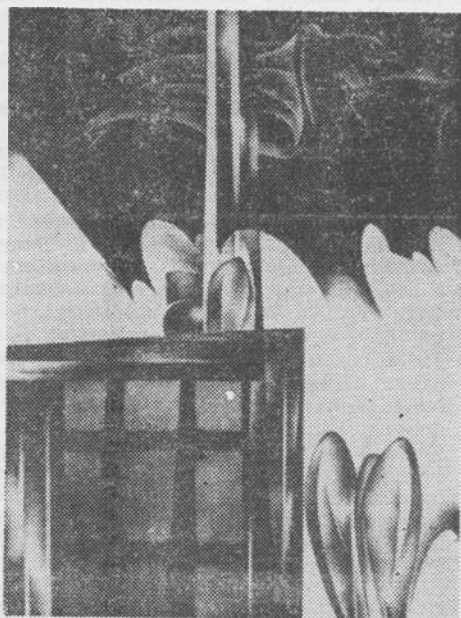
Első hallásra mehökkentettek ezek a kategorikus válaszok, hiszen a néprajz-kutatásban, tudomásom szerint legalábbis, nem történt ilyenszerű jelzés. Igaz, nem is kérdeztünk utána: hiszen minket, néprajzosokat nem a nép élő és állandóan alakuló hite érdekelt, hanem valamilyen mániákus csökönységességgel próbáltuk kiánsni a sok ezer éves ősi hiedelmeket. Am ilyenek nincsenek! *Az emlékezet nem az ősit hordozza, hanem azt, ami élő, ami az ember számára ma is jelent valamit.* S akkor az már csak annyiban „ősi”, amennyiben az embernek minden időben megvannak a maga „örök” igényei. Aztán eszembe jutott, hogy a *harmincas évek vé-*

gén Mezőpanit teljes hiedelemanyagát összegyűjtve majdnem ezekkel a szavakkal nyilatkoztak a lélekről: hogy tudniillik az „szusz” és „pára”, s a halál pillanatában elszáll, megszűnik az étellel együtt.

Példáim csupán azt szemléltetik, hogy egy racionalista viszonyulás hogyan mossa ki *alapjaiban* a hiedelemrendszer bizonyos egymással összefüggő elemeit: ha nincs lélek, akkor nem kell félni a visszajáró lélektől sem!

JEGYZETEK

1. Vö. Kunt Ernő: *A halál tükrében*. Bp., 1981.
2. Vö. E. Kuebler-Ross: *On Death and Dying*. London, 1969.
3. Katona Imre: *Parasztságunk történelemszemlélete*. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat* I. Bp., 1980. 242—254.
4. Csingiz Ajtmatov: *A tengerparton futó tarka kutya*. In: *Úti portrék tengeri tájjal. Szovjet elbeszélések*. Buk., 1979.
5. A téma a szakirodalomban *Hálás halott* címmel ismeretes; Gottfried August Bürger *Leonóra* című közismert balladájával azonos.
6. Kunt Ernő: *I. m.* 46.
7. Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Bp., 1981. 186.
8. Csögör Enikő szíves szóbeli közlése nyomán.
9. Vö. Szabó Lajos: *Taktaszadai mondák*. Bp., 1975.
10. Vö. Gustav Jahoda: *A babona lélektana*. Bp., 1975.
11. Nagy Olga: *Paraszt dekameron. Válogatás széki tréfákból és elbeszélések-ből*. Bp., 1977.
12. Keszeg Vilmos szíves szóbeli közlése nyomán. A gyűjtés 1979-ből való.
13. Köpeczi Béla: *A mindennapi tudat szerkezete*. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat* I. 25.
14. Kunt Ernő: *I. m.* 162.
15. Kovács Imre: *A néma forradalom*. Bp., é. n. [1937].
16. Bornemisza Péter: *Órdögi kisirtetek*. Bp., 1977.
17. Vö. Pompei Mureşanu: *Fluviul Lethe sau Apa uitării*. In: *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 1977. 301—310.; Pais István: *Ember és vallás*. Bp., 1978.
18. Vö. Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp., 1982.
19. Kunt Ernő: *I. m.* 91.

Mérei András: *Ballada*
(a Korunk Galéria anyagából)

Az újraolvasandó Otto Bauer II.

Bauer következetes historizmusa tette lehetővé, hogy újszerűen nyúljon a „történelem nélküli“ és a „történelmi“ nemzetek marxi—engelsi koncepciójához, a téves, sőt igazságtalan megítéléseknek ahhoz az összességéhez, amelyet a Bauerrel polemizáló Kautsky is már tarthatatlannak minősített. A századfordulón nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a történelem nem igazodott Marx és Engels számos előrejelzéséhez. Nem temette maga alá az általuk „életképtelennek“, „ellenforradalminak“ bélyegzett népeket, „népmorzszakat“ és „népronscokat“.

Noha Marx és Engels fogalomhasználata nem fedi egymást, s ezért a kritikai értelmezésnek differenciálnia kell, mégis indokolt a mindkettőjükre vonatkozó kérdés: mi a forrása, mi a magyarázata ezeknek a hamis prognózisoknak és egész népeket elítélő minősítéseknek?

A nemzeti kérdést másrendűvé lefokozó és a XIX. század derekának nemzeti-nemzetiségi mozgalmait az Európa-központúság optikáján át vizsgáló — már érintett — felfogásuk számára az angliai és a franciaországi, tehát az állam—nyelv—nemzet, és a nem a nyelv—nemzet—állam összefüggéseiben végbemenő nemzetfejlődés volt a modell. Nyugatot Kelettel szembeállítva, mindenképpen az előbbi képviselte szemükben a civilizációt, a forradalmat és a jövőt, míg az utóbbi a maga elmaradt agrárstruktúráival, barbár „paraszi nemzetiségeivel“ és „természeti“ állapotban megmaradt „haldokló“ néptörzseivel a múltat, a maradiságot jelentette. Az államalakulatokról felállított ranglistájukon — feltehetően jakobinus hagyományként — a központosítottakat illette meg az elsőbbség. És ugyanez az előnyben részesítés járulhatott hozzá ahhoz is, hogy a nyugati centralizált államok határain belül elhelyezkedett kis nemzetiségek beolvadását, eltűnését befejezettek, visszafordíthatatlannak tekintették.

Ma már közhely, hogy a nyugat-európai társadalmi haladáshoz kapcsolódó reményeik és előrejelzéseik alapvető vonatkozásaikban nem igazolódtak. A fejlett tőkés országok összeomlása, illetve forradalmi átalakulása nem következett be. A kapitalizmus életképességére és a forradalmi válság elmélyülésének ütemére vonatkozó jóváindulások meghatározók voltak azonban a nemzetfejlődés útján megerekedt népcsoportok jövőjére vonatkozó következtetéseikben is. Az európai forradalmat annyira küszöbön lévőnek érezték, hogy nem bíztak a peremterületeken vegetáló elmaradtak nemzeté fejlődésében, amit egyébként nem is kívántak.

Szemléletük eme fogyatékságai mellett vegyük még számításba az 1848—1849-es középkelet-európai forradalmak rendkívül bonyolult, ellentmondásos képzetét, valamint azt a tényt, hogy e térség mozgalmairól és konfliktusairól csak gyér információkkal, gyakran felületes ismeretekkel rendelkeztek. A sláv népek törekvései mögött például mindenütt a cári politika mesterkedéseit gyanították, s nem számoltak eléggé sem a bécsi udvar megosztó praktikáival, sem a magyar forradalom vezető köreinek a nemzeti kérdésben oly sokáig megnyilvánuló szűkkeltségével.

Nem szabad azonban megfeledekeznünk arról, hogy a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben — az ír- és a lengyelkérdés kapcsán — Marx és Engels felfogásában fordulat állt be. Az ír szabadságharc 1867-től kezdődően rávezeti őket arra a felismerésre, hogy Írország felszabadulása nem pusztán következménye lesz az angol munkásosztály győzelmének, hanem fordítva, az angol munkásság emancipálódása egyenesen megköveteli az ír szabadság előzetes kivívását. Hisz nem lehet szabad az a nép, amely más népet elnyom, és nincs nagyobb szerencsétlenség egy népre nézve, mint az, hogy másokat szolgaságban tart. Új megközelítés tapasztalható, és új terminológiát alkalmaznak az osztályharc és a nemzeti szabadságküzdelmek viszonyának az értelmezésében is. Az „elnyomott népek“ nem ellenpólusai többé a nagy történelmi nemzeteknek; az előbbieket nemzeti és társadalmi szabadságért folyó küzdelme hatékonyan serkenetheti az utóbbiak munkásainak osztályharcát. Az 1863-as lengyel felkelést üdvözlő Marx arról ír Engelsnek, hogy most már elképzelhető egy olyan szakasz, amelyben a forradalmi hullám nem Nyugatról Keletre, hanem fordítva, az elmaradt agrárországok felől a fejlett nyugati országok irányába fog terjedni.

Visszatérve a történelem nélküli népekhez, lehetséges, sőt létezik egy másféle, éspedig dichotómiás értelmezés. A fogalom — eszerint — nemcsak valamely

nép fatális lemaradását rögzítheti a történelem adott fokán, hanem a későbbi fejlődés erővonalaiiban kibontakozó dinamizmust is tolmácsolhatja. Ebben a funkcióban pedig egy átmeneti állapotot jelez, a nemzeté válás lehetőségét és irányát fejezi ki. Otto Bauer szintén ebben az értelemben használja. Könyve megjelenésének idején az ortodox beidegződéssel való szakítás volt részéről annak a perspektívának a felvázolása, hogy a történelem nélküli népek felébredhetnek a tespedésből, és történelemalkító alanyokká válhatnak. Egyetlen népre sem nehezedik valamilyen megváltoztathatatlan végzet. Egyik sem tekinthető alkatalag „ellenforradalmi”-nak.

Mindazok a szerzők, akik aláhúzzák a *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* úttörő jellegét, főként a történelem nélküli népek jövőjének baueri értelmezésében megnyilvánuló realizmust méltatják.

Bauer a vendek, szlovének és csehek példáján demonstrálja tételét, s ennek lényege az, hogy ha valamely etnikum létének adott szakaszában nem rendelkezik a nemzeti kultúra megteremtésére és hordozására képes vezető osztállyal, akkor tényleg alkalmazható rá a történelem nélküli nép elnevezés. Ez a minősítés azonban nem fogható úgy fel, hogy sohasem volt történelme. (A vendek történetje például 820-ig nyomon követhető.) A fogalom használata Bauernél nem jelenti továbbá azt sem, hogy ezek a népek a jövőben is képtelenek lesznek a történelemalkotásra.

Ami az ébredésnek, a történelmi lét meghódításának a folyamatát illeti, Bauer behatóan elemzi a cseh nép múltját és pályáját. Felidézi a cseh uralkodó osztályok megsemmisítő vereségét a Habsburgokkal való harcban, ami azzal járt, hogy a nagy többségében paraszti cseh nép hosszú időre kikapcsolódott mind a politikai, mind a kulturális életből. Bauer elidőzik a német polgári humanizmus (például Herder) szerepénél is, méltatja érdemét a történelem nélküli népek irodalmi nyelvének, literatúrájának és nemzeti öntudatának — az értelmiség közvetítésével történő — kifejlődésében. A hangsúly azonban a gazdasági tényezőkre, nevezetesen a kapitalista termelési viszonyok meghonosodására esik, mert — marxistaként — ezeknek az elterjedéséhez és következményeihez köti a nemzeti újjászületést.¹¹

A Habsburg-monarchia nemzetiségi problémáját elemző nagy művében Robert A. Kann elismeréssel szóló Bauer koncepciójáról. És noha — szerinte — a tőkés fejlődés hatásának későbbi leegyszerűsítő-dogmatikus bemutatása sok zavart okozott és sok jogos kritikát váltott ki, a történelmi tapasztalatok megerősítették a nemesség és polgárság, valamint a nemzeti kultúra összefüggésére vonatkozó tételt. Ugyanakkor viszont elfogadottá vált ama megállapítás is, hogy nem kell egyenlőségi jelet tenni a történelemmel rendelkező etnikum és szuverén nemzeti állam fennállása közé. Az utóbbi nélkül is léteztek olyan népcsoportok, amelyeknek nem csupán etnikai, hanem nemzeti-politikai egységük volt.¹²

Otto Bauer felfogásának újszerű realizmusa a társadalmi és nemzeti törekvések dialektikájára, valamint a nemzeti sajátosságoknak a szocializmusban várható növekvő fajsúlyára vonatkozó nézeteiben is pregnánsan érvényesül. Már a történelmi, illetve a történelem nélküli népekről szóló tétéleinek kialakítása során észlelhette az előbbieket összefonódását az elmúlt századok folyamán, a korabeli Ausztriában pedig szembetalálta magát egyrészt a soknemzetiségű állam munkásságának osztályszerkezetében bekövetkezett mutációkkal, másrészt az uralkodó és az elnyomott nemzettek munkásainak egymáshoz való viszonyában beállott változásokkal. Már említettük, hogy a múlt század végén gyors ütemben előrehaladó iparosodás és városiasodás hatalmas tömegeket mozdított ki a hagyományos agrárvidékekről, s őket — olesó munkaerővé változtatva — az ipari központokba, a városokba telepítette át. Nem nehéz elképzelni, milyen népesedési és szociális következményekkel járt ez az addig ismeretlen arányú társadalmi mobilitás. A birodalom különböző országrészei között észlelhető fejlődésbeli különbségeknek elkerülhetetlenül hatást kellett gyakorolniuk a munkásmozgalom megfelelő különítményeire is, mint ahogyan hosszú időt át a szakszervezetekben és a pártban a német elem volt előtérben. A munkásmozgalom nem függetleníthette magát a birodalom nemzeti-nemzetiségi ellentéteitől.

A kettős elnyomás terhe alatt a nemzetiségi dolgozók radikalizálódása fokozódott, s ez a folyamat arra volt visszavezethető, hogy a nemzeti elnyomás egyik leglátványosabb formája a társadalmi kizsákmányolásban nyilvánult meg. Míg az osztályelnyomás és kizsákmányolás ideig-óráig leplezhető, az idegen nemzeti uralom az első pillanattól kezdve mindenki számára nyilvánvaló. A nemzetiségi tömegekben észlelhető mind erősödő nyugtalanságot az anyanyelvhez, az etnikumhoz való ragaszkodás is fűtötte; az osztályhovatartozás gyakran a nemzeti identitással esett egybe.

Otto Bauer érdeme éppen ezeknek a bonyolult viszonyoknak és jelenségeknek az elméleti rögzítése, annak a feltárása, hogy az osztályhelyzetet sokszor a nemzeti-nemzetiségi különbségek szabják meg. Ő figyelt fel továbbá arra, hogy a proletariátusnak is lehetnek nemzeti érdekei. Az osztályérdek ugyanis nem vegyítisza motiváció, hanem rendszerint kisebb-nagyobb mértékben nemzeti mozzanatokkal színeződik. Továbbá: a nemzeti és a társadalmi ellentétek egybeszövődésének feltételei között mind az uralkodó, mind az elnyomott kisebbségek körében a nacionalizmus is erősödik.¹³

Mindmáig megőrizte érvényét az az ausztriai tapasztalatokból leszűrt tanulság, hogy az idegen uralom nyilvánvalóvá s ily módon elviselhetetlenné teszi az elnyomás és kizsákmányolás összes benne összegeződő és egymást felerősítő válfajait. A századforduló soknyelvű Ausztriájában megfigyelt antagonizmusok arra készítettek Bauert, hogy leszögezze: a különböző társadalmi, politikai és kulturális ellentétek szükségszerűen nemzeti-nemzetiségi alakot öltenek. Így például német-cseh viszonylatban, a tőkésék, az arisztokraták és a bürokraták elleni gyűlölet a cseheknek a németekkel szemben érzett gyűlöleteként csapódott le.¹⁴

Ha az eddigiekben a társadalmi folyamatok és ellentétek éles szemű megfigyelőjét, most ama távolba látó szociológust és politikuszt kell méltatnunk, aki kortársai között szinte egyedül jósolta meg, hogy a szocializmus nem fogja a nemzeti különbségeket megszüntetni. Ellenkezőleg, biztosítja majd a sajátosságok kiteljesedésének kedvező feltételeit. (Tudjuk, a történelem menete, ha vargabetűkkel is, ehhez a prognózishoz „igazodott“).*

Ezek az előrejelzések sorsvesen következtek abból, hogy Bauer nem tekintette haladásnak a kisebbségek beolvadását. Nem értett egyet Kautskyval, aki a gazdasági fejlődés követelményeire és következményeire hivatkozva, már előre elfogadta a csehék asszimilálódását, illetve eltűnését. Bauer szerint a nemzeti-kulturális önkormányzat a demokratikus és szocialista jövő elidegeníthetetlen tartozéka lesz.

Ami viszont e koncepció életbe ültetését illeti, Bauer elképzelései és tervei heves vitákat és bírálatokat váltottak ki. A konkrét megvalósulás területén inkább kudarcokban, mint elégtételen volt része. E komplexum mai elemzésekor tekintetbe kell vennünk, hogy a korabeli szocialisták politikai szótárában még nem különültek el egymástól egyértelműen és kellő tudományos megalapozottsággal az önrendelkezés, az önkormányzat, a függetlenség fogalmai, s ez a körülmény a Marxnál és Engelsnél megfigyelhető pontatlanságokkal együtt sok nehézség és félreértés forrása lett. A koncepció akadályok ellenére — többek között — leszögezhető, hogy Renner és Bauer javaslatai részben fedik egymást, részben viszont — éppen a szerzők különböző nézőpontjai következtében — eltérnek egymástól. Közös lényegük (az előbbiekről során említettek kiegészítve) a következő: a kulturális autonómia a területlő függetlenlő meghatározott egyének nemzeti szövetségét illeti meg. Ez a szövetség a személyi elv alapján létrejött közjogi testületekből tevődik össze, legfontosabb hatásköre pedig a nemzeti kultúra irányításában, fejlesztésében nyilvánul meg, s ezt más jogi és közigazgatási attribútumok egészítik ki. Míg Rennernél — jogi-etatiszta szemléletének megfelelően — a hangsúlyok az utóbbiakra esnek, Bauer javaslataiban az elsőbbséget a művelődésbeli feladatok élvezik. Mindketten azonban az állami integritás talajára helyezkedtek, és „centrista“ terveikkel a nemzetiségek követeléseit a status quo megőrzésével akarták összeegyeztetni. A nemzeti-kulturális autonómia jelszava nem az elszakadást, hanem végső soron a föderalizálást volt hivatva szolgálni. Ebben az összefüggésben jogos tehát azoknak a kritikásoknak a fenntartása, akik a személyi katasztrófa felállításának nehézségére is hivatkozva, főként azt kifogásolták, hogy mindkét terv lemond az elszakadáshoz való jogot magában foglaló önrendelkezésről. Ezek a bírálók elsősorban azt nehezmenyezték, hogy Renner és Bauer jogi, illetve kulturális megoldásokkal próbálja a radikális politikai átrendezést helyettesíteni.

A tőkés-földesúri rendszer feltételei között indokolt volt ama lenini észrevétel is, hogy a megvalósuló kultúraautonómia a kiváltságos osztályok és a klerikalizmus befolyását erősítené meg. Minden művelődésben megvannak ugyanis a demokratikus és a szocialista kultúra elemei, ám „a földbirtokosok, a papok, a burzsoázia kultúrája“ az uralkodó.¹⁵ Lenin és Sztálin kritikái (amelyeknek nyomatékait, élet és helyenkénti túlzásait a bundistákkal, valamint a kaukázusi szociáldemokratákkal folytatott indulatos polémia határozta meg) nyilván nem hatálytala-

* Bauer jelezte egyébként a szudéta-németek kérdésével kapcsolatban várható bonyodalmakat, s nem tévedett annak az előrelátásában sem, hogy a monarchia elnyomott nemzetéhez tartozó munkások, ha erre lehetőségük nyílik, a nemzeti egyesülés útját fogják választani. A történelem nélküli népek ébredésére vonatkozó várakozásai a harmadik világ emancipálódásában éppúgy igazolást nyertek, mint Nyugat-Európa „betiltott nemzeteinek“ a feltámadásában.

nítják a nemzeti kultúrák szabad, önálló fejlesztésének demokratikus és szocialista követelményét.

A Bauer-féle konkrét javaslatokról, illetve a kritikáiról kialakított képünk nem volna teljes, ha nem említenénk meg, hogy Sztálin is elismerte a területi autonómia elégtelenségét olyan körülmények között, amelyekben valamely nemzeti vagy nemzetiség tagjai az ipari-városi fejlődés következtében szétszóródnak, és kisebbségi helyzetbe kerülnek.¹⁶ És utalunk továbbá arra, hogy Bauer a későbbiek során sok tekintetben revízió alá vette tervét. Míg például Renner 1918-ban, sőt utána is ragaszkodott a régi keretek fenntartásához, Bauer, aki egyébként hajlott a nagynémet egység felé, rájött a személyi autonómia elégtelenségére, majd elfogadta a nemzeti örendelkezés programját.¹⁷

A képhez hozzátartozik még, hogy Jászi Oszkár* szintén szembefordult Bauernek a Gross-Österreich tervéhez illeszkedő javasolataival¹⁸, Vasile Goldiş viszont irányadónak tekintette nemzetmeghatározását.¹⁹

Ami a magyar szocialisták álláspontját illeti, kétségtelen, hogy a *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* megjelenése felélenkítette az érdeklődést a nemzeti-nemzetiségi kérdés iránt. Megszületett az elméleti igény is arra, hogy — gyakran Bauerrel vitázva — az ország etnikumközi viszonyait és konfliktusait a párt célkitűzéseinek megfelelően értelmezzék. A *Szocializmus* című folyóirat 1906—1907-es évfolyamában a szerkesztőség több írást közölt annak a jegyében, hogy a baueri mű ösztönzésére a kérdést sokoldalúan megvilágítsák. Elsőnek Rudas László számolt be Bauer könyvéről. Recenziója viszonylag keveset időzik a nemzet fogalmának meghatározásánál, figyelmét inkább ama fejtegetésekre összpontosítja, amelyek az osztrák nemzetiségi harcokat, az osztrák munkásságnak e harcokban játszott szerepét tárgyalják. Néhány, a könyv szerkesztését érintő kritikai észrevétellel együtt, Rudas jelzi, hogy Bauernek a magyarországi helyzetre vonatkozó nézeteit még alapos mérlegelés tárgyává kívánja tenni.²⁰ Ugyanez a cél vezet Varga Jenőt, aki Renner és Bauer koncepciójával vitatkozva, főként az előbbinek az önálló magyar vámrületet megkérdőjelező felfogását utasítja el.²¹ Míg Rudas és Varga akkori álláspontja nem tartalmazott a Bauerénél radikálisabb megoldásokat, Szabó Ervin már 1904-ben nem ragaszkodott a Monarchia határainak fenntartásához. Jól látta, hogy a nemzetiségi kérdést nem lehet a szocializmus győzelméig elodázní, mert a nemzeti-nemzetiségi megosztottság komolyan akadályozza a közös harcot.²²

Otto Bauer könyve értékes adalékokat és szempontokat kínál mindazoknak, akiket az értelmiségnek a nemzeti-nemzetiségi mozgalmakban, illetve az utóbbiaknak a munkásmozgalommal való érintkezésében betöltött szerepe foglalkoztat. Láttuk, az osztrák marxistáknak Bauer képviselte értelmiségi csoportját éppen az e kérdéskörre összpontosított érdeklődés emelte ki a korabeli szociáldemokráciára e tekintetben jellemző közömbösség közegeiből. A *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* mindenekelőtt a történelem nélküli népek ébredésének összefüggései között mutatja be azoknak az írástudóknak a hivatását, akik a nemzeti nyelv és irodalom ápolásával, a történelmi múlt feltárásával a szunnyadó nemzeti tudatot élesztették. Az általa legjobban ismert cseh példánál maradva, Bauer kiemeli a néptanítók és az alsópapság érdemét a nép lelki- és gondolatvilágában fellépő érzelmeik, nézetek és szándékok tolmácsolásában. E két kategória állt ugyanis a legsorosabb kapcsolatban a néptömegekkel, s így érthető, hogy rájuk várt a nap nap után használt anyanyelv nemzetépítő funkciójának a tudatosítása. Igaz, a cseh nemzeti mozgalom hajnalán a nagy „ébresztők”, Palacky, Dobrovsky, Kollár és Safarik történelmi, nyelvtudományi írásai még német nyelven láttak napvilágot, ám rövid idő elteltével „a cselédek és parasztok nyelve” bevonult a tudomány, az irodalom csarnokaiba. És színre lépett az a jómódú kispolgári réteg, amely ugyancsak a kapitalista fejlődésnek köszönhetően a mennyiségileg és minőségileg fejlődő értelmiségi termeléshez nélkülözhetetlen közönséget, a „piacot” szolgáltatta.²³

Egy kelet-európai értelmiségsszociológia szempontjából is különös figyelemre tarthatnak számot Bauernek a nemzeti ébredésben kimutatható entellektüel-teljesítményhez fűzött magyarázatai. Az ausztrómarxista gondolkodó szerint mindennek előtt a néptömegek politikai tapasztalatlansága és műveletlensége, illetve az értelmiségiek felkészültsége és tekintélye teszi érthetővé a tanítók, tanárok, papok, ügyvédek kezében összpontosuló vezetést. Ugyanakkor azonban még azt is számításba

* Jászi egyébként már a *Szocializmus* 1907-es évfolyamában megjelent *Néhány szempont a nemzeti kérdéshöz* című írásában részletesen beszámolt Bauer könyvéről. Kiemelte, hogy ez a mű mintegy beletözi a monarchia sajátos, rendkívül tarka és bonyolult nemzeti-nemzetiségi viszonyait tanulmányozó előző nemzedékek erőfeszítéseit. A könyv érdemeit méltató Jászi azt is megjegyzi, hogy nem ért egyet Bauer több tételével, s noha beszámolója főként a figyelemfelhívás céljából készült, már a recenzióban vitába száll Bauernek a Gross-Österreich-ra vonatkozó elképzeléseivel.

kell venni, hogy a gazdasági motivációjú osztályharcban nem érdekelt értelmiség — műveltségéből következően — az eszmék befolyásának van minden más osztálynál erősebben kitéve. Ahol nem a különböző osztályok állnak egymással szemben, hanem az egész nép bocsátkozik harcba, ott rendszerint az értelmiség küzd az első sorokban. Így volt ez 1789-ben Franciaországban, az 1848-as Németországban és Ausztriában, a század elején pedig ugyanez észlelhető Oroszországban. A történelem azt bizonyítja, hogy az értelmiség oroszlánrészt vállal a harcban, amikor a nemzeti érdekek ütköznek össze. Az írástudók érzékelik ugyanis a legelviselhetlenebbnek az idegen uralmat, s ők azok, akik a legérzékenyebben reagálnak a nemzeti nyelv, kultúra, történelem és „becsület“ megalázására.

Bauer azonban nem elégszik meg csupán az eszmei-érzelmi tényezők nyújtotta magyarázattal. Nem rejti véka alá azt sem, hogy az iskola és a nyelv kérdését zászlajára tűző értelmiség gazdaságilag is érdekelt a nemzeti kultúra fejlesztésében, s így képpen az iskolákban és a hivatalokban használatos nyelvért folyó harc mélyén az értelmiségen belüli konkurrencia húzódik meg.²⁴

Méltányolnunk kell a szociológusnak az anyagi mozgatóerőig hatoló elemzését, ámbar a munkásmozgalmon belüli nemzeti nihilizmus több képviselője előszeretettel hivatkozott arra, hogy az értelmiség érdekből cselekszik, amikor az anyanyelvű művelődés szabad kibontakozását szorgalmazza.

Tény, hogy a kultúráról mint elsőrendű nemzetépítő tényezőről és a kulturális autonómiának a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldásában kijelölt rendeltetéséről szóló nézetek jellegzetesen értelmiségi érdekeltségről, illetve beállítottágról árulkodnak. Ez a megállapítás azonban önmagában még nem fosztja meg sem jelentésétől, sem érvényétől az említett felfogásokat. Ha az írástudók nem valamilyen transzcendens küldetéstől hajtva, hanem szakképzettségüket működtetve úgy védtek és pallérozták a nyelvet, s úgy kezdeményezték iskolák, színházak, akadémiák és tudós társaságok létesítését, hogy közben helyet és megélhetést biztosítottak maguknak a társadalmi munkamegosztás bővülő keretében, ez a körülmény még nem teszi kétségessé a nemzeti-nemzetiségi célok, eszmények és érdekek létjogosultságát. Erdek, eszmény és érték nem zárja ki egymást. Ellenkezőleg: eszmények és értékek a szociális-nemzeti érdekek, törekvések eszmei közvetítői. Nem pusztá tükröződések, hanem a valóságalkító cselekvés stimulensei.²⁵ Az érdekek rendszerint az értelmiségi elméleti-általánosító képességeinek és tevékenységének köszönhetően öltik magukra az eszmények, az értékek alakját. Ebben az artikuláló tevékenységben jelölhetjük meg az „ébresztők“ történelmi érdemét, s ugyanezért a teljesítményért illeti elismerés azokat az írástudókat, akik tételiesen kifejtették a munkásmozgalom és az elnyomott nemzetek érdekszövetségét, célkitűzéseik interferenciáját s erőik egyesítésének parancsoló szükségességét.

Ezekben a képességekben, ezekben az eszmei-tudatosító funkciókban rejlik annak is a titka, miért tettek szert oly jelentős befolyásra a dolgozó tömegek között mind a korai és a kései „ébresztők“, mind azok a szocialista gondolkodók és politikusok, akik felismerték az osztályharc és a nemzeti-nemzetiségi emancipációért folyó küzdelem egymásrautaltságát. Tévédtek viszont mindazok, akik lebecsülték vagy polgári csökevénynek minősítették a tömegek nemzeti aspirációit, jelentkezésüket pedig kizárólag „kispolgári entellektüelek“ nacionalista lélekmérgezésére vezették vissza.²⁶

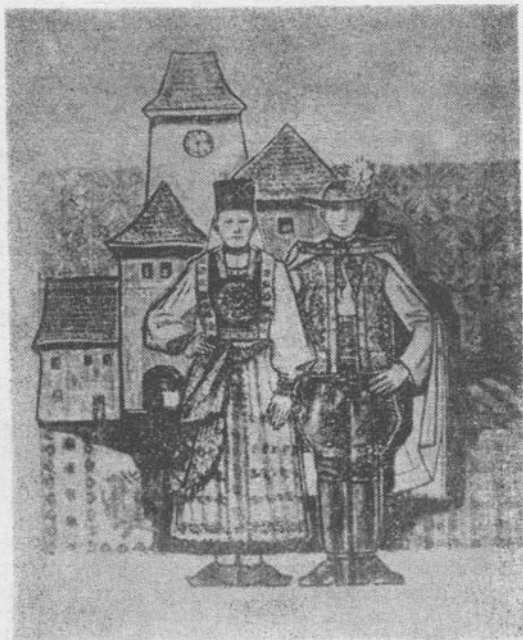
Láttuk, Otto Bauer úgy vélte, hogy az értelmiséget a gazdasági érdekellentétek fűtötte konfliktusoktól való távolság is arra képesíti, hogy az össznemzeti célok kifejezőjévé váljék. Noha ez a távolság (főként a modern társadalomban) távolról sem oly méretű vagy oly jellegű, hogy egyértelműen rétegmeghatározónak tekintsük, az értelmezés nem minden vonatkozásban téves. Az értelmiségnek tényleg vannak csoportjai, amelyek a társadalomfejlődés bizonyos szakaszában többkevesebb „függetlenséget“ élveznek, s ez a helyzet összefügg és beleérző adottságaikkal együtt valóban alkalmassá teszi őket az említett feladatra. A Szocializmus című folyóiratnak abban a számában, amely — mondhatni — Bauer könyvének kiegészítő hatását bizonyítja, Rozvány Jenő szintén a nemzeti-értelem iránti önálló érdekeire és törekvéseire hivatkozik, amikor a szocialdemokrata párt részéről aktív támogatásukat sürgeti. Rozvány azt fejtegeti (érvelése a román nemzeti mozgalom ismeretéről tanúskodik), hogy a nemzeti-értelem törekvések hordozóját nem a burzsoáziával, hanem a szellemi munkát végző intelligenciával kell azonosítanunk. Míg az előbbi — a kizsákmányolás védelmében — az uralkodó nemzet hatalmon lévő osztályaihoz zárkózik fel, az utóbbi ki van rekesztve a kiváltságot biztosító hivatalokból és állásokból. Ezért kénytelen magát szabad foglalkozásokból fenntartani, ennek viszont az a következménye, hogy nem függ a magyar burzsoáziától, és nem fogadja el a magyar állami eszmét. Érdekei a dolgozókkal való szolidaritásra készítenek, s ez a tendencia még az alsópapság magatartásában is felfedezhető. Rozvány

nyilvánvalóan túloz, amikor azt bizonygatja, hogy a nemzetiségi pártot egyáltalán nem szabad burzsoá pártnak tekinteni, ám igaza van, amikor kijelenti: „A nemzetiségi értelmiség érdeke nem ellentétes a proletárság érdekeivel, sőt a proletárság helyzetének emelkedése a nemzetiségi értelmiség helyzetét is közvetlenül javítja.”²⁷

Rozvány Jenő példája is jelzi, hogy Bauer könyve a társadalmi és a nemzeti felszabadulás korrelációját megfogalmazó-megszemélyesítő értelmiség számára nélkülözhetetlen kútforrás volt és maradt.

JEGYZETEK

11. *I. m.* 214—215., 220—221.
12. Robert A. Kann: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgmonarchie*. Graz—Köln, 1964. 54.
13. Charles C. Herod: *I. m.* 53., 91., 94.; Hans Mommsen: *I. m.* 57.
14. *I. m.* 175., 176., 215., 230.
15. V. I. Lenin *Összes művei* 24. Bp., 1970. 120.
16. J. V. Sztálin: *I. m.* 350.
17. Helmut Konrad: *I. m.* 20.
18. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok és a nemzetiségi kérdés*. Bp., 1912. 515—518.
19. Vasile Goldiş: *Válogatott írások*. Buk., 1978. 184., 186.
20. Rudas László: *Marx kutatási módszere új téren*. Szocializmus, 1906—7. 18.
21. Varga Jenő: *Az önálló vámterület és az osztrák proletariátus*. Szocializmus, 1906—7. 18.
22. Kende János: *A magyarországi szociáldemokrata párt nemzetiségi politikája, 1903—1919*. Bp., 1973. 35—37.
23. Otto Bauer: *I. m.* 231—233.
24. *I. m.* 291—295.
25. Gáll Ernő: *Érdek, érték, közösség*. In: *Tegnapi és mai önismeret*. Buk., 1975. 19—31.
26. Hans Mommsen: *I. m.* 93.
27. Rozvány Jenő: *Szociáldemokrata párt és nemzetiségiék*. Szocializmus, 1906—7. 18.

Kovács Zoltán: Szászok
(freskórészlet)

A kolozsvári Brassai Sámuel Középiskola múltjából I.

A XVI. század második felében a reformáció, majd az ellenreformáció határára az erdélyi iskolázatás túljutott a korábbi szűk, városi vagy szerzetesi kereteken, és bár látszólag bizonyos csoportok, felekezetek szolgálatában állt, ezt mégis úgy tette, hogy az egyházi és a világi értelmiség nevelésével az egész lakosság felemelkedését tartotta szem előtt. Minden itteni iskola külön szint, helyi sajátosságot képviselt ugyan, de mert benne az európai műveltség egyik vagy másik iránya érvényesült, annak felerősítésével és továbbterjesztésével bekapcsolódott, illetve bekapcsolta szűkebb hazánkat az egyetemes művelődés nagy áramlataiba.

A mostani Brassai Sámuel Ipari Líceum, az erdélyi unitáriusok egykori iskolája nemcsak hazai, hanem európai viszonylatban is egyedülálló intézmény. A polgárság első, a reformációval kezdődő forradalmának, a XVI. század belső és külső, politikai és ideológiai harcainak légkörében született meg, s hogy évszázadokon át nem pusztult el, mint sok más akkor keletkezett intézmény, azt fenntartói áldozatkészségének, ragaszkodásának és az erdélyi szellemiségnek köszönhet.

Az iskola megalapítása

Az iskolát a XVI. század közepén, a reformáció itteni terjeszkedésének korában, a független erdélyi fejedelemség kialakulásának idején alapították. A mohácsi vész után Erdély a két nagyhatalom: a Habsburg és a török birodalom terjeszkedési törekvéseinek célja és ütköző területe lett. Az évtizedekig tartó és sok nyomorúságot hozó versengés a török birodalom javára dőlt el, és 1556-ban Szapolyai János özvegye, Izabella, aki korábban az ország elhagyására kényszerült, fiával, a törvényes trónörökösrel, János Zsigmonddal együtt visszatért Erdélybe, és a Kolozsváron még abban az évben megtartott országgyűlés úgy határozott, hogy mivel János Zsigmond még kiskorú: „nem tartható képesnek és alkalmasnak a kormányzásra, ezért öt éven át az ország vezetésének legfőbb hatalmát a királynő gyakorolja”. Ugyanannak az országgyűlésnek egy másik határozata kimondta, hogy „a papi javak, valamint a székesegyházi adók egész Erdélyben szálljanak át a királynő kincstárra”. E javak lefoglalásával együtt a szerzetesrendeket is feloszlatták, és a fekete barátokat az országból kitiltották, sőt a fehérvári katolikus püspök, Bornemissa Pál is kénytelen volt elhagyni az országot.

Ezek az események határozatosan befolyásolták az iskolázatás helyzetét, és annak teljes átszervezését tették szükségessé. Az 1557. február 6-a és 15-e között tartott gyulafehérvári országgyűlésen a karok és a rendek szomorúan állapítják meg, hogy „az ifjúság nevelése elhanyagoltott, és a műveletlenség napról napra terebélyesedik és növekszik”, ezért arra kéri a királynőt, hogy „a köz hasznára és díszére” kegyeskedjék bizonyos helyeket, nevezetesen a szerzetesek zárdáit, gimnáziumokká és iskolákká átalakítani, hogy ezekben az ifjúságot „tudós és nyelvekben jártas férfiak kegyesen és biztonságosan neveljék”. Kérésüket a királynő méltányosnak tartotta, és a szerzetesek két kolostorát, a vásárhelyit és a kolozsvárit erre a célra kijelöltte, amit „az ország urai nyílt tetszésnyilvánítással fogadtak” s köszönetüket és teljes hűségüket fejezték ki a királynőnek.

Öt hónap múlva, a június 1-e és 10-e között tartott tordai országgyűlésen a királynő véglegesen jóváhagyja, hogy „Kolozsváron a domonkosok zárdájában, Vásárhelyen a ferencesek zárdájában és Váradon a mindszentek zárdájában iskolák állíttassanak fel”, mégis úgy, hogy Váradon megmaradjon két zárda a fekete barátok és a szürke barátok részére. Ugyanakkor a királynő a kolozsvári iskola részére százforintos alapot létesített, és nemsokára az iskola fenntartására adományozta a kolozsvári terület dézsmájának negyedét. Ennek emléket az óvári templom ajtaja fölé és a tanásházba elhelyezett kőbe vésett, alábbi felirat is megörökítette:

„Királyi adomány vagyok: ennek az iskolának és a szegényeknek az öröksége; aki ezt és az ehhez hasonló javaimat más célra fordítja, az töröltessék az élők könyvéből és az emberek emlékezetéből. Az Úrnak 1557 esztendejében.“

Két év múlva, 1559-ben, Izabella meghalt, és János Zsigmond Gyulafehérváron kelt alapítólevelében, 1562. szeptember elsején megerősíti és kibővíti az adománylevelet. Ebben hivatkozva a korábbi határozatokra, királyi tisztségénél fogva méltónak tartja, hogy az említett iskolákat tisztességes „jövendőkkel felékesítse és gazdagítsa”. Ezért Kolozsváron az ifjúság tanulmányainak előmozdítására, a szegények és az árvák felsegélyezésére, a „kolozsvári dézsma negyedét, a maga egészében”, mind a bor, a gabona és „egyéb dolgok” negyedét a kolozsvári iskolának adományozza. Az alapítólevél megjelöli annak évi pénzbeli értékét (250 községes forint), és meghatározza a dézsmanegyed (kvarta) további felosztását, mégpedig: egyötöde a szegények és az árvák fenntartására (50 forint), négyötöde (200 forint) az iskola és a tanulmányok használatára, valamint tanulmányainak előmozdítására fordítandó. A János Zsigmondot követő erdélyi fejedelmek az alapítólevelet megerősítették: Báthori István 1571. december 17-én, Báthori Kristóf 1576. május 2-án és Bethlen Gábor 1626. szeptember 1-én.

Itt említjük meg, hogy a dézsma másik negyedét már a régi királyok a kolozsvári plébánosnak adományozták, a fennmaradó kétnegyedét pedig Bethlen Gábor a Kolozsváron alapított református iskolának adta.

Ilyen módon Kolozsváron a domonkosok óvári zárdájában létesített iskola számára a szükséges anyagi alapok biztosítva voltak. Az épület átalakítását és a szükséges javítások elvégzését a városi tanács vállalta magára a saját költségén. A fejedelem viszont egy nagy, állítólag 30 ablakos termet építtetett: az Apollo palotát, amelyet a diákok Appellatiumnak neveztek.

Az első évtizedek

Ami az iskola felekezeti hovatartozását illeti, nyilvánvaló, kezdetben a reformáció egymást követő hullámainak, illetőleg a kolozsvári plébános, Dávid Ferenc reformátori pályafutásának megfelelően, először lutheránus, azután református (valószínűleg 1564-től) és végül, 1568-tól fogva, unitárius volt.

Mivel a későbbi zivataros időkben az iskola korai irattára csaknem teljesen elpusztult, az intézet első korszakának belső rendjét, tantervét nem ismerjük pontosan. Tény azonban, hogy vezetői és tanárai Németországban tanultak, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a német protestáns iskolák rendszerét, a Melancthon-tól bevezetett iskolatípust követte. Ez annál valószínűbb, mivel a brassói Honterus iskola, amelyet a század negyvenes éveiben alapítottak, szintén ezt a típust tartotta szem előtt.

Az ún. protestáns humanista iskolák három fokozatra és nyolc csoportra tagolódtak, és a csoportok számozása felülről lefelé haladt, tehát a nyolcas csoport a kezdő tanulókat foglalta magában. Ebben a tanuló az írás, olvasás és a számolás elemeit sajátította el. A középső fokozat 7., 6., 5. és 4. csoportja a grammatikai oktatást biztosította, és a fő cél a latin nyelv alapos elsajátítása volt. A 3. csoportban Catót és Iszokratészt, a 2.-ban Cicerót, Erasmust és Melancthon kisebb grammatikáját tanulmányozták. A harmadik fokozat, vagyis az első csoport, poétikát, retorikát és teológiát tanult, a szerzők közül Vergilius, Ovidius, Homérosz, a prózáirók közül Cicero, Plutharkhosz, Aiszóposz szerepelt többek között. Vég-eredményben, a vallásoktatás mellett, a latin és görög szerzők megismerése és főként a latin nyelv elsajátítása volt az oktatás főcélja.

Ami a kolozsvári iskolát illeti, egy 1694-ből származó feljegyzés a parvistákat, etimológistákat, szintaxistákat, poétákat, rétorokat és a logikusokat említi. Az elemistáknak megfelelő parvisták az írást, olvasást és a számolást sajátították el, az etimológisták — szónyomozók — a latin nyelv alapjait, a szintaxisták a latin mondatlan szabályait, a többiek pedig a nevüknek megfelelő tárgyakat tanulmányozták.

A két legidősebb csoport közül a tógások a papi pályára, a nemes ifjak közül kikerülő secundanusok világi pályára készültek. A harmadik fokozat elvégzése után sokan folyóttak tanulmányaikat külföldi egyetemeken.

Az iskolát a *rector scholae* (rektor) irányította, s neki két-három, ritkábban négy *lektor*-tanár segédkezett. A kisebb diákokat a nagyobbak közül választott és javadalmazásban is részesülő munkatársak — a *collaboratorok* tanították. A zenét a *cantor* (kántor) tanította, ő vezette az iskola- és a csoportkórusokat. A tanítás reggel korán, rendszerint 5 órakor, énekléssel és imával kezdődött, ezután a rektor filozófiát és teológiát adott elő. A lektorok órarendjében az idősebbeknek választási joguk volt. A kántor 12—1-ig tartotta óráit. Az egyes csoportokon belül minden „szaktárgyat” ugyanaz a lektor tanította. A *collaboratorok* de. 9 és du. 4 óra között tanítottak.

A tantervek és a tantárgyak természetesen korok szerint változtak, és idővel újabb és újabb diszciplínákkal bővültek, mint például matematika, egyetemes történelem, földrajz stb., de a felekezeti jellegnek megfelelően a vallásrökölési nevelés és az ún. szépművészetek, amint az iskola régi felirata jelzi — *musis et virtutibus* —, maradtak a didaktikai és pedagógiai célkitűzés alapelvei.

Különösen a XVI. század második felében Kolozsvár az európai műveltség egyik jól ismert központja lett. A „Szamos-parti Athenben” gyakran megfordultak a haladó gondolkodású tudósok és reformátorok: németek, olaszok és lengyelek. Többen közülük, mint például Sommer János, Palaeologus Jakab, Francken Keresztély, az iskola rektorai vagy lektorai lettek. Életük valóságos regény, gyakran üldözöik elől menekülve Erdélyben kerestek menedéket, ahol egyes főurak, különösen a Gerendiek, szívesen befogadták őket. Valamennyien felvilágosult gondolkodók, termékeny írók voltak, akik műveiket Svájcban, Német- és Lengyelországban, vagy éppen Kolozsváron, Heltai Gáspár nyomdájában adták ki.

Az iskola első rektora a kor egyik legmarkánsabb személyisége, a magyar nyelv ékes szószólója, a fejedelmi udvar papja, Dávid Ferenc volt. Nagy elfoglaltsága miatt Basilius Istvánt vette maga mellé, hogy irányításával intézze az iskola ügyes-bajos dolgait. Az iskola rektora nemsokára a II. Rudolf császár prágai udvarával is szoros kapcsolatot tartó Sommer János lett. Sommer Heraclides moldvai vajda támogatásával az első moldvai latin — a cotnari-i — iskola megalapítója lett, és jelentős kultúrtörténeti szerepet töltött be e román fejedelemségben. A vajda bukása után Erdélybe menekült, és itt először a brassói, majd a beszercei, végül a kolozsvári unitárius iskola rektora lett (1571—1573). Dávid Ferenc vejeként nagy buzgalommal, szóban és írásban terjesztette a „kolozsvári vallást”. Néhány kéziratosa műve a kollégium egykori könyvtárában is fennmaradt. Pestisben halt meg 1573-ban, Kolozsváron.

Utóda Palaeologus Jakab, korának egyik legnagyobb humanistája, aki nemcsak az erdélyi, hanem a cseh- és a lengyelországi művelődésnek is egyik jelentős személyisége. Hosszabb ideig a Gerendi testvéreknél tartózkodott Alcinán, ahol leánya, Despina meghalt. Két évig volt az iskola rektora. Alapos görög tudásáért Dávid Ferenc egy új szellemű biblia fordításának akarta megnyerni. Kolozsvárról azonban csakhamar menekülnie kellett, mert a jezsuiták az inkvizíció kezére akarták juttatni. Prágába ment, és tíz év múlva, 1585. május 23-án, Rómában tüzhálállal végezték ki. Az utóbbi években, különösen Lengyel-, Cseh- és Olaszországban, a történeti kutatás nagy érdeklődést tanúsít Palaeologus élete, tevékenysége és művei iránt.

A korszak többi rektora és lektora közül éppen csak megemlítjük a nagy diplomáciai érzékkel rendelkező Hunyadi Demetert, a költő Bogáthi Fazakas Miklóst, a humanizmus hazai történetében is számon tartott Deidrich Györgyöt.

1579-ben Báthori István, ekkor már lengyel király, Kolozsváron megalapította az első katolikus iskolát, majd az egyetemi fokú akadémiát. Ennek vezetésével a Kolozsmonostorra betelepített jezsuitákat bízta meg. A jezsuiták jól felkészült és a leghatásosabb módszereket alkalmazó, harcos nevelők voltak, és csakhamar Kolozsváron is akkora hírnévre tettek szert, hogy a protestáns nemesek is szívesen küldték gyermekeiket iskolájukba. A város lakossága túlnyomó többségben unitárius lévén, érthetően nem szívesen fogadta az új tanítókat, és csakhamar ellentét támadt a két iskola között. Úgy véljük, hogy az újabb kutatások nagyobb fényt vethetnek ennek, valamint a később kirobbanó nyílt ellenségeskedésnek az okaira.

1583 végén az egyik szász származású jezsuita tanár, Peter Frieschbier (Saxo) csatlakozott a kolozsvári valláshoz, és az unitárius iskola rektora lett. „Egyben egy sereg tanuló is elvont a jezsuita kollégiumtól, mivel ezek követték tanítójukat az unitárius iskolába. Érthető hát, hogy a jezsuiták mindenáron el akarták távolítani Frieschbiert Kolozsvárról” — állapítja meg a kérdés egyik jelenlegi lengyel kutatója. A városi tanács hallgatagon ellenállt követelésüknek. Frieschbier egyelőre eltávozott a városból, de 1585 áprilisában visszatért, és az unitárius iskola rektora lett.

Nem kevésbé izgatta a kedélyeket a brandenburgi származású Francken Keresztély. Ő is a jezsuita rend tagjaként nevelkedett Rómában, majd Lengyelországba ment, és mivel a hitelvekben is a rációt tartotta legfőbb értékmérőnek, a rendből kilépett, és a Gerendiekhez menekült Erdélybe. Tőlük lektornak hívták meg az unitáriusok iskolájába. Ebben a minőségében adta ki Heltai nyomdájában Epiktétosz latin fordítását, ami saját és az iskola humanista szellemét tükrözi. A jezsuiták azonban kieszközölték mindkét aposztata üldözését és lefogását, de mielőtt ez megtörtént volna, ők elhagyták Kolozsvárt. Francken Lengyelországba tért vissza és kibékült a renddel, de 1589 februárjában ismét a kolozsvári iskola lektoraként

tűnt fel. Két év múlva Gyulafehérváron „nyilvánosan megbánta eretnek bűneit”, ami most az unitáriusok között keltett felháborodást. Meg- és áttérései ellenére, 1593-ban Heltai nyomdájában egy unitárius szellemű művet, a *Disputatiót* adta ki, egy képzelt dialógust a teológusok és a filozófusok között.

Az ilyen megnyilvánulások és a századvégi gyakori politikai változások, különösen Básta szomorú szereplése, aki üldözte az unitáriusokat, majd a város ostroma Székely Mózes által olyan jezsuita-ellenes hangulatot teremtett, hogy 1603-ban a jezsuitáknak távozniuk kellett a városból, és kiűzésükben az iskola tanulói is részt vettek, ami egyáltalán nem vált dicsőségükre.

A XVII. század

Az iskola lendületes kezdeti fejlődését hosszabb ideig tartó visszaesés váltotta fel, ami nem annyira belső, mint inkább külső tényezőkkel magyarázható. A Bátoriakat követő fejedelmek megtartották ugyan a törvénybe iktatott vallásszabadságot, de elsősorban a református iskolákat támogatták, aminek eredményeként különösen a gyulafehérvári és a kolozsvári református iskola virágzott fel.

Az unitáriusok helyzetét nehezítette a szombatos vallás elterjedése, melyet mintegy az unitarizmus hajtásának tekintettek. Ezért azután nemcsak állandó ellenőrzéssel s bizonyos hittételek rájuk kényszerítésével zaklatták őket, hanem a könyvkiadás is előzetes engedélyhez kötötték. Mindebből az iskolának is számos hátránya támadt, bár mindennapi munkáját zavartalanul folytathatta, sőt a könyvkiadás módját is megtalálta. A Heltai-nyomda már megkopott, de a lelkes Makai Nyíró János megtanulta a betűmetszést, új betűkkel látta el a nyomdát, és többek között latin, magyar és német nyelven adta ki Cato bölcs mondásait, ami a városban is uralkodó tényleges helyzetet tükrözi.

A szász unitáriusok közül többen, a hatalom vonzásának is engedve, áttértek a református vallásra, és 1628-ban Bethlen Gábor az Appellatiumot nekik engedte át templomozás céljaira.

A tanrendszer a XVI. századhoz képest nem sokat változott. A latin nyelv elsajátítása, a szabad művészetek ápolása, vallási kérdésekben a racionalizmushoz való ragaszkodás továbbra is a nevelés megvalósítandó célja maradt. E korszak rektorai közül a Svájcban, Német-, Francia- és Olaszországban tanult, igen gazdag irodalmi és tudományos munkát kifejtő Enyedi György, a tanulmányait Padovában végző Göcs Pál, a danzigi származású Radicius Bálint voltak a legkiválóbbak; a lektorok közül Járai Sámuel és a sokszor meghurcolt Árkosi Gelei Benedek. Mivel 1660-ban a lengyel szocinianusok közül azokat, akik ragaszkodtak vallásukhoz, kiűzték hazájukból, és sokan közülük Erdélyben s éppen Kolozsváron telepedtek meg, ezért a XVII. század második felétől kezdve aránylag sok lengyel származású lektort találunk a tantestületben.

IRODALOM

Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története, 1568—1900.* I—II. Kvár, 1935. 586—590. — Uő: *Kilyéni Ferenc József unitárius püspök élete és kora.* Kvár, 1936. 433. — Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* Kvár, 1905. — *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* II. 74—75. és 79. — Pataki István—Gyergyai Pál—Páter Pál—Füzéri György: *Kolozsvár leírása 1734-ből.* Fordította Márkos Albert. Kvár, 1944. 64. — *Istoria României* II. Buc., 1962. — Pompiliu Teodor—Ioan Gabor: *A kultúra fejlődése.* In: *Istoria Clujului.* Consiliul Popular al Municipiului Cluj, 1974. 227—245. — Lech Szczucki: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó. Jacobus Palaeologus és Christian Francken.* (Fordította Varsányi István és Schulek Tibor.) Bp., 1980.

Rendhagyó recenzió

Az erkölcs dilemmái, Gáll Ernő legfrissebb kötete csaknem az új Korunk negyedszázados évfordulóján jelent meg. Az egybeesés nem lehet véletlen, ezt bizonyítja a kötetzáró tanulmány is — a *Nehéz örökség* —, amely az új folyam szellemi történetét — eszmei törekvéseit, ezeknek indoklásait — nyújtja, s a kialakult szerkesztőségi gyakorlat buktatóit és előnyeit egyaránt bemutatja. Ha összevetjük ezt az írást a többi tizenhattal, akkor erőlködés nélkül rájöhettünk arra, hogy a gondolat faktúrája mindegyikben azonos; olyan lényeg tárul fel, amely ott van a szerkesztői munkában, a szerző tanári tevékenységében, de túl is mutat azokon.

Gáll Ernő nagyon széles elméleti skálán, s igen gazdag információs anyaggal dolgozik, ezért nem mindegy, hogy milyen írások kerülnek egy csokorba. A kérdéskörök és műfajok csoportosítását átgondoltnak és jónak találom. Ennek köszönhető, hogy ezek a valaha folyóiratokban megjelent írások így kötetbe gyűjtve és csoportosítva, kiegészítik egymást, ennél fogva nagyobb hatást keltenek, mint első közlésük idején; különben ez jellemző a legtöbb sikeres cikkgyűjteményre, mivel nyomatékosabbá teszi az alkotói szándékot és áttetszőbbé a lényegét. Ha e kötet magyát a különböző témákban újragondoljuk a szerzővel, és olvasóként végigjártssuk, így fogalmazhatnánk meg: ethoszunk létezőkéinek — egy cseppet sem problémamentes — feltárása, s e létezőkéiből fakadó — korántsem egyirányú — törekvések kifejezése. Ám a lényegnek ez csak az egyik oldala, mert ha a „kifejezés” nemcsak most-épp-így-létünk leírása, valós állapotunk ideális (vagy idealizált) másolata, hanem — úgy, ahogy a szerző magától és másoktól is megkívánja — a „kellő” megragadása is, akkor a szellemi „kifejezés” már nemcsak értelmiségi fényűzés. A tudás ebben az esetben tudatossággá alakul, s ha igaz, akkor éppen ez cselekvőlegességünk eszmei feltétele. Az így felfogott lényegben benne foglalatik a „van” (itt és most), a „kell” (a más), de valójában legnagyobb súllyal az a kérdés vetődik fel, hogy „mit is kellene tennünk?”.

Kétségtelenül ez a kötet magva, akár a „kisebbségi etika” hagyományait értékeli a szerző, akár a nemzedékek közötti párbeszéd mellett foglal állást, akár az új korszerű marxista etika kidolgozását szorgalmazza, és azt az *egyéni felelősséget* elhatároló jelentőségüként kiemeli. Teszi ezt önmeghatározása szerint „peremszemélyiségként”, aki a romániai magyar kultúrához és nyelvhez kötötten és azt szolgálva, az egymással érintkező művelődések kölcsönviszonyát akarja elősegíteni, és a sokféle impulzus és hatás közvetítésével szeretné funkcióját és azonosságát fellelni. Nem könnyű és legtöbbször nem is tetszetős feladat: meg kell találnia a sokféleségben az *egyértelműséget*.

Előrebocsátanám, hogy amint a „peremszemélyiség” nem jelent elszigeteltséget, sem önkéntes elhatárolódást, úgy az egyértelműség tartalma sem a lehetőségek egyszerű és feltétlenül egyirányú (vagy csak mindig kétirányú) leszűkítését jelenti. A hiányosság tett látásmód forrása általában az olyan elméleteknek, amelyek fetisizálják, valódi értelmén túl feszítik a társadalmi törvények jelentőségét, s az emberi cselekvést egyszerűen a szükségszerűséghez való — többé-kevésbé tudatos — alkalmazkodásként fogják fel. Az objektív tendenciákat keresztező vagy egyenesen irányukat megváltoztató tevékenységet megfosztják jelentőségétől, jobban mondvá fel sem fogják, hogy az ilyen cselekvésnek lehet jelentése.

Fetiszáló felfogás a messianizmus hite is a tökéletes jövőben, mivel a társadalmi törvényszerűségek valaminő „önkifejlődését” feltételezi: a jövő „eljön”, „lesz”, egyértelmű szükségszerűséggel, mint ahogy mondjuk a szabadesés törvénye érvényesül. A messianizmus egyik, bár közel sem egyetlen veszélyes következménye, hogy abszolútnak és hamarosan bekövetkezőnek tekintik a földi világ teljes megújulását, és lelkisnyil az ennek érdekében használt eszközök jelenben ható — „átmeneti” — következményeit. A megújulással párhuzamosan bekövetkezik a teljes morális „megtisztulás”, éppen ezért a „jó ügy” szolgálatában minden eszköz megszentelődik, mód nyílik fölösleges áldozatok követelésére. Feloldozást is ad, az „együtt tévedtünk” felelősségelhárító igazolásban.

A középnemzedékből Bretter volt az, aki ezzel kategorikusan szembeszállt. Ez derül ki az e kötetbe felvett, Brettert értelmező írásból is. A régebbi nemzedékből Gáll Ernő volt az egyik, ha jól emlékszem az első, aki szembefordult a messianisztikus felfogással, s e kötetét is elejétől végig áthatja ez az elméleti törekvés.

Meggyőződésem, hogy a szerző a „túlvallók” közé tartozik, akárcsak az általa méltatott Székely János, de a vállalás mindenképpen tisztességes, még akkor is, ha „a túlvallók nem tudják a felelőtlenséget a világból kiküszöbölni”. Mindenestre felhívják arra a figyelmünket, hogy nem lehet semmiféle Úgynek teljesen felmentő és szentesítő erőt tulajdonítani, s a fanatizmus tompává tesz annak felismerésére, hogy hol és mikor válik egy tett szükségtelemmé vagy egyértelműen bűnössé.

Való igaz, lehet olyan helyzet, amelyben a cselekvés bünt követel. A szerző ezt tudja, érzi, a kontextusából kiderül, de e goromba szót legtöbbször a „hiba” vagy a „vétek” kifejezésre lágyítja, ezért az olvasó tudatát nem mindig készíti fel arra a rendkívül értékes, erkölcsi szempontból radikális következtetésre, hogy a szükséges kompromisszumok vállalásakor elkövetetünk ugyan bűnt, de az soha, semmilyen körülmény között nem szűnhet meg bűn lenni, s lelkiismeretünket nem igazolhatjuk a „világtörténelemmel”. Az elkötelezett, felelősséget vállaló morális lény, aki a moralizáló történelmi felfogást elutasítja, tudja tudja, hogy a történelem nem változtatja meg nem történtté, még kevésbé erkölcsössé a véteket. Az viszont a moralitáson múlik, hogy a szükséges bűnök is a nevükön neveztessenek és a határai el ne tűnjenek, vagyis tudjuk azt, hogy meddig elkerülhetetlen a kompromisszum.

Nyilvánvaló, hogy a szerző ezért nem engedi elhatalmasodni a megnyugtató történelmi „memóriazavart”. Mindenre emlékeztet, akár a fasizmus embertipró gyalázatáról, akár szűkebb történelmi közösségünk régebbi vagy közelebbi múltjáról van szó, s a bűnöktől való megtisztulás kohójában menti az értékeket, a legtágabb emberi-történelmi értékektől, a kelet-európaiság sajátos közegében kitermelődött valódi értékeikig szinte mindent, ami érdemes követésre, és amit folytatni lehetne. A kötet két közbülső fejezetének — az *Elkötelező örökségnek és A nemzeti műveltség erkölcsi kisugárzásának* — szinte minden írása ezt szolgálja. Azokat a hagyományokat élesíti, amelyek számolnak a realitással; a naiv nemzet- és történelemszemléletet elvetették, s egy bátor, következetes bírálati látásmóddal cserélték fel. Példamutatónak és cseppet sem elavultnak tartja azt a tradíciót, amely kizárja az életellenes előítéleteket, s az önállításnak egészséges lét- és szellemi formáját teremti meg. Nem fogalmakat, hanem az igazságot keresi, azzal az önmaga felé irányuló szkepszissel, amellyel sugallja, hogy nem tartja magát az igazság egyedüli birtokosának. Szinte elébe megy a vitának és a dialógusnak, amelyet előző könyveihez hasonlóan elhatároló jelentőségűnek tart. Úgy érzem, hogy a hangsúly nem annyira a birtoklás, hanem az igazságra való törekvésen van, anélkül hogy hiányoznék belőle az elvi bizonyosság.

Gáll Ernő nem fogadja el azok álláspontját, akik hajlamosak jobbra egyszerű nagy dolgokról ábrándozni, hogy megmutassák, milyenek is tulajdonképpen, de amikor emlékezik (emlékeztet), bírál vagy méltat, amikor kifejti saját felfogását, megpróbál pontos határt szabni a szükséges és a szükségtelen kompromisszum (bűn) közé. Figyelmeztet arra, hogy ha nem mérjük be pontosan azt a távolságot, vagy akár azt a picit rést, amely magatartásaink, normáink és tetteink között alkalmassá érzékelhető, akkor képtelenek vagyunk érzékelni és értékelni a kompromisszumok megkötése és a konformista behódolás közötti különbséget. Talán azok vannak a legnehezebb helyzetben, s azoknak kell a legjobban vigyázniuk a bemérés pontosságára, akiknek igényük van arra, hogy ne csak egyéni létük határai között találjanak életvezető elvre, akik nemcsak beleszűlenek egy társadalmi közösségbe, hanem tudatosan vállalják a közösséghez való tartozásukat — az alakítás szándékával. Azok az emberek, akik nemcsak önös kis céljaikat vonszolják végig életükön, hanem társadalmi célokat követnek, kénytelenek sok mindent alárendelni törekvésüknek, de nem szokhatják meg, nem fogadhatják el természetesként ezt a kényszerűséget. Úgy tűnik, ez a szerző számára a história igazi követésre méltó erkölcsi tanulsága. Biztos vagyok abban, hogy ezért fogalmazza meg erkölcsi imperatívusként a bírálat elvét. „Ahol megszűnik a bírálat, és hallgat az önkritika — írja —, ott tespedés áll be, a jövőt hordozó eszmék és úttörő tettek helyét pedig a visszahúzó erők, a negatív elemek foglalják el.” A kritika elfojtását nemcsak antidemokratikusnak, hanem erkölcsellenesnek tartja, mert a bírálat és önbírálat figyelmeztet a szó és a tett egységére, szólít őszinteségre és becsületre, olyan ösztönző tényező, amely lehetővé teszi, hogy személyiségünk minden adottságát, minden lehetőségét felszínre hozzuk és kifejlesszük. Egészítsük ki még azzal, hogy a kritikusság igazságtétel is. Nem szünteti meg ugyan az igazságtalanságot, ám bizonyítja, hogy mi lenne az igazságos, és esetleg meggátolhatja az igazságtalanság újrafelosztásának folyamatait, s így lesz akadály a felejtésnek is.

Gáll Ernő Gramscira hivatkozva hangsúlyozza, hogy az erkölcs — és az erkölcsi kérdésselvetés — ott kezdődik, ahol a meghatározó jellegű objektív struk-

túrákat az emberi tevékenység felépítménnyé dolgozza át. Az „átdolgozás“ több mint tükrözés. A folyamatban az objektív szerkezet maga is megváltozik: emberre nehezedő külső erőből a szabadság közege bontakozhat ki, az erkölcs vonatkozásában a cselekvő, viszonylag autonóm személyiség lehetősége. Egyszerűbben szólva: a társadalmi törvényszerűség mindig emberi cselekedetekben megnyilvánuló szükségyszerűség, amely sohasem egyértelmű, hanem objektív lehetőségekként jelentkezik. A tendenciák éppúgy ellentmondásokkal terhelték, mint a már „kész“ valóság, tehát, hogy ezekből a sokszor egymást keresztező vagy egyenesen kizáró lehetőségekből melyik valósul meg, melyikből lesz életünk meghatározó társadalmi-ontológiai ténye, egy csöppet sem közömbös. Nyomatékosabbá teszi ezt a közvetlen érdekeltséget az is, hogy valamely társadalmi lehetőség valóra válása az objektív és szubjektív valóság alapvető tulajdonságaitól egyaránt meghatározott. Ezért értek egyet azokkal, akik azt állítják, hogy a jövő javában jelen van. Jelen van a társadalmi valóság két fő — objektív és szubjektív — terminusában, és nem kis mértékben függ a második mozzanat erkölcsi minőségétől, ami lehet alapjaiban jó vagy rossz tartalmú. Félve írtam le ezeket a szavakat, mert kissé elkoptatottnak tűnhetnek, éppen ezért le kell szögezmem, hogy az erkölcs vonatkozásában éppúgy használhatónak tartom őket, mint a bűn és az erény fogalmát, mert van jó és rossz, mint ahogy van bűn és erény is. Akkor meg miért ne neveznénk a nevén? A szubjektív tényező minősége a szó tágabb és szűkebb értelmében használatos: vonatkozik a közösségekre és a közösségeket alkotó egyedekre egyaránt.

De mi az hogy közösség? Az együvé tartozás? Az utóbbi ontológiai tény, majdhogynem természet adta, a szónak abban az értelmében, hogy beleszületünk. Lehet-e ez az ontológiai tény az erkölcsi automatikus kiindulópont? Elvben és elvontan igen, de mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy baj van a közösség fogalmával. Ha a szakirodalmat végigfogatjuk, akkor szinte minden szerzőnél más megfogalmazással találkozunk. Van, aki a szocialista társadalmat fogja fel közösségnek, van aki Rousseau módjára értelmes közösségekből felépített társadalomról beszél, van, aki az osztályt vagy etnoszt emeli ki. Kétségtelenül mindig a vizsgálati szempont határozza meg, hogy a „közösség“ fogalmát hogyan használjuk, de ez az indoklás nem egészen megnyugtató.

Tévedés ne essék, én most nem Gáll Ernőt bírálok, az egész elméleti gondolkodásunk egyik megoldásra váró feladatát kerülgetem anélkül, hogy megoldást tudnék nyújtani. Már csak ezért sem bírálhatok. Kétségtelenül pontosabban kellene látnunk a társadalmi integrációk, közösségek és csoportok demarkációs vonalait és érintkezési felületeiket. Gáll Ernő mindenestre ad egy támpontot, nem az együvé tartozást, hanem az *összetartozást* hangsúlyozza, jobban mondva az összetartozás tudatosságának fontosságát emeli ki. Az összetartozás alapja kétségtelenül az objektív érdekek, az értékorientációk és a különös célracionalizmusok működése. A kérdés most már csak az, hogy mennyire tudatos mindez a közösségben és a közösséget alkotó egyéneken. Ezért hangsúlyozza a szerző, másokkal egybehangzóan, hogy feltétlenül szükség van egy antropológiát nyújtó, kritikai és történelmi jellegű társadalmi elméletre, s egy olyan életfilozófia kidolgozására, amelynek magva a korszerű normatív etika.

Az, hogy az ethosz minősége lényegében meghatározza az egyének életvitelét, régen elfogadott elv. Joggal, az általános—különös—egyes dialektikájára hivatkozunk. De ha megfordítjuk a láncot, akkor elég-e annyit mondanunk, hogy „a kisebb vagy nagyobb közösségek sorsát végső fokon nyilván nem az egyének erkölcsisége dönti el, ám ma már nyilvánvaló, hogy tagjainak civil kurázsija és ragaszkodása a szabadsághoz, az igazsághoz, valamint azonosságukhoz és emberi méltóságukhoz jelentékeny erővé válhat“? De ha — mondjuk — valaminő közösség tagjainak többségéből hiányzik a civil kurázsija, menekülnek a szabadságtól és így tovább, akkor is megőrződik a közösség általános és hagyományos értékessége? Az ethosz és a moralitás szükségzerű összefüggését tudni és tudomásul venni kevés, mert teljességgel elvont. A „jelentékeny erő“ pedig éppen olyan tág és ennél fogva pontatlan, mint felelősséget vállalni az egész emberiségért, ezért — úgy érzem — etikailag súlytalan. Ha következetesen végigvinnénk — nem az együvé tartozás, hanem — az összetartozás elvét, akkor talán közelebb jutnánk a megoldáshoz. Mert ha az objektív lehetőségeket csak az én-határainkon — vagy mi-határainkon — kívüliként szemléljük, és ehhez igazítjuk magatartásunkat és főleg cselekedeteinket, akkor mindig a meglévőt reprodukáljuk. Ebben az esetben szó nem lehet evilági transzcenzusról — szubjektív és objektív lehetőségeink tágításáról —, a meglévő szokások erkölcsi értelemben tagadó meghaladásáról. Így csak újratermeljük valóságunkat összes ellentmondásával és gyarlóságával együtt, s legfeljebb azt érzük el, hogy fényesen igazoljuk a legvérmesebb behaviorista reményeket: „A pillanatnyi helyzet az én attitűdöm!“ Persze a „pillanat“, még behavio-

rista mércével mérve is, lehet kínosan elhúzódó, hihetetlenül hosszú, elviselhetetlen status quo. Az elviselhetetlenség érzését csak fokozza, ha az embert — mint empirikus egyént — nem fogjuk fel valóságként, hanem csupán valaminő külsőleges ráadásként, az objektívire ráaggatott teljesen partikuláris diszként. Ezt a nemcsak elméleti buktatót Gáll Ernő ki akarja iktatni a korszerű etikából, s jórészt sikerül is neki éppen azzal, hogy az egyéni morál problémáit élesebbre exponálja, mint bármely előző könyvében. A moralitás szinte minden kérdését úgy tisztázza, hogy abból kiviláglik: a közösség egyént meghaladó, de nem egyéneken túli erő. (Az egyes és többes számra itt nagyon nagy hangsúly esik.) Élet-értelmű emberi dolgoknak nincs terük, vagyis racionalista szóhasználatlaltal értelmetlenek, ha az elszigetelt egyénből indítunk. Az értelmesen felépített morál feltételezi annak lehetőségét, hogy az egyén túllépjen elszigeteltségén, hogy áthelyezze léte súlypontját egy merőben más, de tőle nem idegen dimenzióba, a többi ember közegebe, pontosabban a szabadon és tudatosan összetartozó emberi „társulásba”, a közösségbe. Evilági transzcenzus ez, amely a mindennapi és a tágabb értelmű tapasztalás bizonyossága szerint létre is jön, mert gyökere az összetartozás, az emberi létnek ez a megsemmisíthetetlen, bár sokszor megtagadott hagyománya. Mindig jelen van, ha nem másként, akkor csupán hiánya érzetében.

Az embert úgy fogalmazza meg a szerző, mint a lehetőségek és a praxis lényét. Vagyis nem akármilyen egyénről, hanem az önmagát és a sorsát irányítani akaró személyiségről van szó, amely tudatosan meg akarja találni azt a másik dimenziót. A praxis és a lehetőségek lényé értelmet ad cselekvésének, és igazolást keres számára. Az adott körülmények között az ő lelkében-tudatában jönnek létre a cselekedetet előkészítő mozzanatok, ő hajtja végre az *objektív tettet*, s ugyan-csak ő az, akinek a következményekért számot kell adnia. Felelős érték. A viszonylagos autonómiáját felismerő és azzal élő személyiség a lehetőségek többértelműségét saját dilemmájává változtatja, és ezekkel megküzdve mérlegel, választ, dönt és cselekszik.

Ha a lehetőségek polivalensek, a dilemmák is néha konfliktusig menően azok, bizonytalanná tehetik a választást és eltérő minőségűvé a cselekedeteket, akkor lehet-e egyértelműségről beszélni?

Az egyértelműség se nem egyirányú, se nem egyféle, mert többféle egyértelműség létezik. A fiatal Lukács szerint örökké alakot cserélő Proteusz, amelyre a változó helyzetben rátalálni — és még inkább vállalni — nehéz. Talán nem is olyan nehéz, amint Lukács állítja, mert tudva-tudattalanul minden emberben él valamiféle egyértelműség, és keresi a tetteiben valóságra törő bizonyosságot. Minden kétértelműség, amely a cselekvésben és jellemben átmeneteket ismer el, a maximák határozottságát és szilárdságát fenyegeti, figyelmeztet Kant, s tagadhatatlan, hogy igaza van. A *Homo duplex*-ben Gáll Ernő is erre a következtetésre jut. S mennyivel nehezebb feladat azok számára egyértelműséget találni, akik egyéni létüket eloldják szűkös partikularitásuktól, és közösségi célokra törekszenek.

A szerző „racionalista utópiát képviselő eszményeket” ajánl. Szerinte ez minden radikális igénytel fellelő filozófiának jellegzetes tartozéka, a kritikai társadalomelmélet és az életfilozófia kidolgozása mellett. Mindhárom mozzanat fő elve pedig az, hogy a *legnagyobb érték az ember*.

A racionalista utópia pontosan felméri a „van” és a „kellő” hasadékeit, és úgy mozgósítja az emberi cselekedeteket, hogy azt a meggyőződést sugallja: érdemes tenni, amit tenni lehet vagy kell. Elutasítja a messianisztikus világgépet, mert nem csügg egyértelműen a jövőn. De éppúgy nem fogadja el Walter Benjamin Angelus Novusát, aki vakon, mit sem tudva, háttal rohad a jövőnek, és közben lábánál romhalmazok hevernek. Csak annyit őriz meg belőle, hogy a jövő nem nyújthat kizárólagos egyértelműséget, mert nem „jön el”, hanem valamilyen csi-náljuk. A jövő alakulása függ tőlünk, bár gyakran hiányzik belőlünk a „tőlünk függ” magabiztossága. „Fogadjunk rá”, mint Lucien Goldmann, nem arra, hogy úgy sikerül, ahogy elgondoljuk, hanem arra, hogy a siker vagy a kudarc és annak mértéke függ tőlünk. De csak akkor érdemes kockáztatni a tétet, ha megvan a biztosíték; az egyénen, de nem egyéneken túli erőnek — a közösségünknek — követhető működése.

Ha a racionalis utópia csak a tradícióból vagy a jövőből merítené a bizonyosságát, és elmenne az élők és a jelenvaló mellett, megszüntetné saját értelmét. Akkor nem lenne racionalis, csak utópia, de lehet, hogy embertelen utópia.

A recenzió rendhagyó. Tudom. De hát a szerző együttes gondolkodásra és dialógusra szólított fel.

Elmélkedés, köszöntő helyett

Sokasodnak versíróink, egykori féltett-óvott, egy (vagy két?) nemzedéknek nevet adott könyvsorozatunk; az elsőkötetesek Forrása elérkezett 100. megjelenéséhez — és néha már úgy érezzük, hogy megöregedett. Vagy mi öregedtünk volna házsártos dörmögökké, akik természetesen elégedetlenek a fiakkal, a ma másképp indulókkal? Vajon csak szubjektív vélemény, hogy a Lászlóffy Aladár és Szilágyi Domokos, majd Király László és Farkas Árpád költői berobbanását hosszú időn át nem követte azt megközelítő sem? Sok vagy kevés, hogy másfél évtized múltán jelentkezett egy Szócs Géza és mindjárt utána Egyed Péter, aki azóta több műfajban már nemcsak az utánpótlás biztató ígéréte?

A legújabb Forrás-kötetek kétkedő olvasása, a Forrásba szánt kéziratok fejesőváló lektorálása közben most újra igazi öröm ért, és erről kár volna hallgatni. Kovács András Ferenc és Bíró Ferenc versei kerültek kezembe; nem a legelső (közöltek már belőlük itt-ott, Bíró a Korunkban is), de még nem kötötté rendezettek. Elemezni őket, tehetségük jellegét körülírni talán korai, annyit azonban érdemes — esetleg másoknak tanulságul — lejegyezni, hogy annyi hevenyészetség, „borzosság” után Kovács Andrásban például nem csupán a gondolat (az ötlet) világn fel: formát is keres és talál gondolatai számára. Egyetemi tanulmányai kezdetén poeta doctusnak ígérkezik, azzal a műveltségi-poetikai rákészültséggel szólal meg, amelyet nálunk Székely János képviselt a legkövetkezetesebben, de korántsem látszik bezárkózni önkörébe, a forma varázsánál, úgy tűnik, erősebb számára a farsangi meneté, noha természetesen nem idealizálja a „köföregetes kinkarnevált”.

Húszegynéhány esztendővel az első Szilágyi Domokos- és Lászlóffy Aladár-verskéziratok után, szívesen látjuk a Korunk hasábjain a nyolcvanas évek tehetséges költőjelöltjeit — abban a hitben, hogy a „jelölt” szót már most is csak a gyanakkvók kedvéért kell idetennünk...

Kántor Lajos

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

MIKOR ASSANDRO* MEGFUTOTT A VÁROSBÓL

...s egy volt kettőben, s kettő egy személyben.
(DANTE: *Divina Commedia*, Pok. 28: 125.)

Jelenmagamból önmagamba üzten
kezdem futásom, s holdvilági frankák
szoknyát lóbálnak búcsúként a szélben,
ahol süvöltve mérges tüskelankák

száguldanak viharőrénybe tűzten,
s mögémcsukódnak képek, tájkalitkák,
akácós utcák, kertek rozsdátűzben,
s fölöttem sűrölt bérszínházi deszkák

kísértének mint üszkösszárnyú lelkek,
s kételkedve bolygok csontparázsmezőben
csodákra lomhán, egyre vétkezőbbben,

s bensőmben tompán koppannak a kelyhek...
(Ki lennék én, kit ilyen félbeszelten
lopok magamban ködbeszigetelten?)

* Assandro eltűnt. Nem ismerte senki.
Feltro s Batiz közt fog majd megjelenni...

(Orlando Furioso: Scherzo)

KANTILÉNA A KESERŰ ÁRKÁDIÁBÓL

gyehenna sodra csiszolgat mosdat
morzsolt izemben földesuszam roskad
hasadt boltívet seper rakosgat
körttem mindent pokolszél taposgat

hamis farsangban harapom öklöm
dühömet bestyén énekbe öllöm
pojácapendelyt régtől öröklöm
pelikán létem féniksznek költöm

heába szomjas készülődésem
dörmögő szárnyas szép szédülésem

csak hullásomra van érkezésem
s az öröklétet végleg lekésem

megcsalatkozván már a virtusban
s nem hívén semmi kablakuruzsban
veszek csigázó labirintusban
idegszálakból göbözött güzsban

bundás cipőmben télvi sárban
kőföregetes kinkarneválban
alakoskodván szerzém nagy kárban
felemás arccal saturnusbálban

GUIDO KISEMMIZÉSE

Ismeretlen tragédiatöredék (XVII. század)

ó guido guido mondd minket ki vált
hisz megváltani még egymást se tudtuk
s olyak lettünk mint vonagló sikoltás
az ámitás repedt celláiban
vagy mint sibyllák részeg éjjelén
sivár üregben rozsdás óramű
amely szirénáz s gőzőket sziszeg
s számlapja bűvös hármastúra nyílik
ó guido guido mind jelen vagyunk
egyként a holt s a feltámadt időben
egyszerre minden pontján életünknek
a hármastúton pörgő porszemekben

és mégis guido védtelen vagyunk
míg benső békénk gyűlöletre vált
páncélt körénk a szó sem gyöngyözik
s lelkünk alatt párálló tömkelegben
magányában dühöng aszteriósz
s meddő ligetben borzolt pázsiton
izgága szélben alszik ariadné
s mi guido lakjuk sülyedt városunkat
ahonnan gyáván meghátrált a tenger
s egy elmerült kifosztott bronztoronyban
szoborként várunk s kongunk mint a
csönd

Amikor egy költő elindul

A fiatal írónak, nyilván, még alig gyűlt élettrajza. Életéről legtöbbet szemlélete közöl, befejezettnek tekintett műveiben a világ képe. Ez a legfontosabb, amikor egy költő elindul, s ez akkor is, mikor már nagyon sokan figyelnek rá. Bíró Ferenc élettrajzához egyelőre annyi tartozik: 1959-ben született Kolozsváron, 79-ben ugyanitt végezte el a középiskolát, volt katona, esztergályos, villanyszámla-kézbesítő, s most az egyetem filológia szakára készül felvételizni. És rendszeresen közöl verset, irodalombírálatot, neve így kezd lassan számon tartottá válni a szerkesztők előtt. Remélhetőleg az olvasók előtt is. Írásait közölte már a Korunk, az Utunk, az Ifjúmunkás, az Igaz Szó. Az irodalom mindig örül a tehetség tömeges, nemzedékszerű jelentkezésének, de az egyenként való érkezést lehet tüzetesebben számba venni. A jótékony kísérletezés újabb és újabb korszakait élő költészetünkben Bíró, bizonyára alkatánál fogva is, egy olyan utat látszik kiválasztani, követni, mely nem a túlzott olvassmányosság, a könnyen fülbe-szívbe mászó költésé, hanem a néha szikáran száraz gondolati líra, a gondolatébresztő szövegelés irányába tart. A XX. század végének jó és rossz értelmű kavargását, nyüzsgését ez a lírafajta, ez a lírikusalkat igyekszik láthatóbbá, áttekinthetőbbé tenni számunkra, s ezért is rokonszenves. Eszközeiről — melyek alakulóban vannak, saját hangja megtalálásáig — máris elmondhatjuk, hogy az „eszköztelenség” híve, a nyelv első és eredeti funkciójának, a koherenciának tisztelője, s ebben is a rend, a gondolat rendjének, a szellem rendjének híveként mutatkozik, szemmel láthatóan tiszteletreméltó igyekezettel tulajdon írói műszerének továbbművelésére is.

Lászlóffy Aladár

AZ ÖSSZESZORÍTOTT TENYÉR SZÉTFESZÍTÉSE

ahogy e göresös mozdulat
mi elmúlik magában
újra e dobbanás
mi változtathatatlan

végállomástól végállomásig utazva
a túl sok cigaretta
túl kevés álom
e rendszertelen élet miatt
megváltozva

leszegett fejjel görcsösen
hinni — egy mocskos kéz
divatos női ingen
hogy nincs úgy — nem lehet
mégis
örizni mindent
akár egy elfelejtett büntett
nyomát

MAJD MÁS SZEMÉLY

mindössze az
mi megmaradt dolgainkból
ideiglenesen van mindenütt
s csak kopás s hasadt burok
jelzi az egyezményünk szerint
történeteket

érintésben — ideiglenes
hogy semmihez
a hely a viszonyok
természete szerint
nem kötődik
kihull eltávozón

hangokba ütőközl
mint pókok léptei
csak füst száll közöttünk az űrt
kitölti
egy újabb űrrel — hogy nem beszélni
hogy nézni a füstöt hogy engem ne nézz
a második személy ideiglenes s
kellemetlen

„nagyon fiatal vagy — mondta — s
majdnemhogy halott“

de mást nézett szinte rajtam keresztül
sütött tekintete — kétségtelen
túl fiatal vagyok hogy valamit akarhassak
üres tekintetek — napok mikor minden
bezárva

homályos emeletekről
a felkavart homok
alászáll a hang
elül

a késve érkezett napos idő
a szél
beázott vonalak
s ugyanazok a táblák mindenütt
lefogytam
ülve az utcaszegleten
a szél

tenyérből
majszolja éveim
jól megvagyunk
és hallgatunk
csak hallgatunk

A FELEJTÉS ÚTJAIN

régvolt szagok
s a hajnalok
ahogy az ágy vasrácsán kitekintve
aki marad még — bent — vadul
felsandít — visszanéz (!)
s a levegő nyelve göröngyén
száraz formákba tör
s aztán ellobban vadul
és mégis észrevétlen csöndben
egészen máshova megérkezel
ugyanazokat az embereket találva
ugyanazt a tájat amiről nem beszélsz
mert vonzása nincs — magához

taszit öntudatlan — egyre oszolva
hiszel még — mit kihúznak alólad
még mindig nem pótolhatatlan
(te sem vagy az különben!)
s így kiegészül lassan
s szemedbe beletöpped
mit vakarnál cseréppel
(kell hogy elfelejtsem)
nevét keresve
hogy szólítatlan ne maradjak
hogy valami érjen amit feledjek
és feledjem hogy sosem ért

Hírvivők, nem halinában

Amikor egy fiatal barátomnak kezébe adtam *Dincolo de formă* (Túl a formán) címmel az Albatros kiadónál 1981 végén megjelent, a romániai magyar költészetből és prózából válogatást nyújtó antológiát, noha a fiú jól beszél és olvas románul, azt kérdezte tőlem: nem jelenik-e meg ez a kötet magyarul is, hiszen tudtával nincs még ilyen kiadvány. Tudtommal sem készült hasonló gyűjtemény, legalábbis olyan nem, amely verset és novellát, regényrészletet „összevegyít”, s az így kialakult masszát megfajlí fogalommagyarázatot és fejlődésrajzot tartalmazó bevezető tanulmánnyal meg biográfiailag-bibliográfiailag eligazító kis portrékkal. Az olvasók körében népszerű könyvtípusra adott ugyan néhány példát a *Tanulók Könyvtára* (a *Dincolo de formă* a román társsorozatban, a *Lyceumban* jelent meg), ezeknek azonban más volt a feladatuk — és részben más a módszerük. A legkorábbi, érdemleges vállalkozás talán a Sóni Pálé, 1968-ból (az 1953-as *Hazánk magyar költőit* s az 1954-es *Hazánk magyar elbeszélőit* jobb elfeledni): a címül választott Áprily-sor („Magasra száll az ember dallama”) jelezte, a kiválasztott költők és (részben) a versek bizonyították, hogy kezd helyreállni irodalmi (és történelmi) önszemléletünk egyensúlya. Az antológiaszerkesztés, a vers- és történelem-értelmezés nagykorúsodását, érettségét 1980-ban Cs. Gyimesi Éva igazolta, amikor *Múlt, jövő mezsgyéjén* című válogatásába valóban a romániai magyar költők és költészet javát vette fel (a szubjektivitás megengedhető mértékén belül maradva), megfelelő teret biztosítva — például — Tompának, Áprilynak, Reményiknek, Bartalisanak, Horváth Imrénének és Istvánnak, Dsidának, Szabédinek, Kiss Jenőnek, Kányadinak, Székelynek, Lászlóffy Aladárnak és Szilágyi Domokosnak. (Szilágyi Domokos „aránytalan” előtérbe állításával magam is egyetértek.) Próza gyűjteményeinkről már kevesebb jót mondhatok. A *Szeresd az élőket* címűt én követtem el (1971-ben); a sok szempont működése érződik a novellák kiválasztásán, a bevezető elnagyoltságán (a portrékban lehet, hogy van egy-két érvényes megfogalmazás) — de azóta sem készült újabb e fajtában. A *Hűséges Mártonka* ugyanis csak az 1918 és 1944 között született novellákból válogat (a *Szeresd az élőket* alcíme: *Hazai magyar elbeszélők 1945—1970*), mindenkitől egyet, így aztán Sóninek nemigen sikerült reális öszsképet kialakítania e korszak romániai magyar kisebbségéről. Ha jól utánagondolunk, a legkonceptiózusabb vállalkozás — az Ifjúsági Könyvkiadó és a Dacia illetékesének is köszönhetően, no meg a műfaj specifikumai adta lehetőségeknek hála — a Csehi Gyula és Dávid Gyula gondozásában 1972-ben napvilágot látott *Romániai magyar kritika 1919—1944*, amely az *Irodalomkritikai antológia* IV. kötete (az előző három Csokonaitól Lukácsig és József Attiláig tekintette át a magyar kritikáirás és kritikai gondolkodás eredményeit).

Mindezt a barátomnak adott magyarázat kiegészítéseként idézem fel — szükséges, de nem elégséges válaszul. Van is, nincs is „túl a formán” mutató romániai magyar írásgyűjtemény: van műfaji osztásban, és nincs teljes keresztmetszetet ígérő felfogásban. Ha tehát valamelyik kiadónk vállalkozna rá, „fordítsuk vissza” a *Dincolo de formă* szépirodalmi és értelmező-magyarázó anyagát magyarra? Hiszen a digestek, a leveskockák, ételpasztillák, különféle sűrítmények korát éljük — miért ne volna egy, minden szükséges olvasni- és tudnivalót ugyanott tömören tároló romániai magyar irodalmi kivonat is? Nemcsak a román, hanem a magyar olvasó számára is... Beismerve hiúságomat, arról szeretnék most beszámolni, hogyan gondoltam újra a kérdést, a lehetőséget, és hogyan jutottam az el sem hangzott kiadói ajánlat visszautasításához. És miért ajánlom (helyeslem) a segédkönyvként, bevezetőként bizonyára hasznos sűrítő helyett (mellett) annak a skálának könyvkiadói végigzongorázását, amely ma a romániai magyar irodalmat jelenti.

Többfelé többféle ilyen kísérletnek is tanúi lehettünk és lehetünk, egy olyan magvetésnek, amelynek termése ezután fog beérni. Maga a Kriterion, nemzetiségi kiadónk szintén gondolt egy sorozatszerű újrakiadásra, amely *Romániai Magyar Helikon* cím alatt mintegy ötven kötetben nemcsak a két világháború közötti java regény-, novella- és verstermést foglalná össze (szigorúbb ítékezéssel, mint a *Romániai Magyar Írók* gyűjteményeiben), hanem a közelmúltból, napjainkból is válogatna — ahogy ezt szerényebb keretek között a *Tanulók Könyvtár*ával a Dacia, a *Legszebb versekkel* az Albatros teszi (ez utóbbi sorozatok más feladatainak el látása mellett). Egyelőre, sajnos, luxusnak minősülne egy efféle helikoni aranytár,

noha a Dávid Gyula javasolta terv igazán távol áll a „helikoni hermetizmustól“ (természetesen a régi *Korunk* „valóságirodalmi“ vonalát is képviselné, értékei szerint). Más válogatási szempontok alapján örvendetesen gyarapodik viszont, és remélhetőleg tekintélyt is teremt a román nyelvű *Biblioteca Kriterion*. Ki tudja, nem visz-e közelebb a *Romániai Magyar Helikonhoz* is Bálint Tibor, Karácsony Benő, Király László, Kós Károly, Kuncz Aladár, Méliusz József, Sütő András regényeinek, Asztalos István, Bajor Andor, Bodor Ádám, Nagy István, Tamási Aron, Vári Attila novelláinak, Áprily, Dsida, Salamon Ernő, Székely János verseinek és néhány esszé- meg tanulmánykötetnek a román fordítása?

De maradjunk a romániai magyar irodalom magyar olvasóinál. Visszatérve az Albatros-féle antológia „lefordításának“ gondolatához, barátnomnak szánt ellenvetéseimet meg kell toldanom az időtényezőből következő ellenérvekkel. Ezt a gyűjteményt ugyanis közel egy évtizeddel ezelőtt alakítottam ki, illetve tettem meg a kiadónak a magam javaslatait — akkor, amikor Szilágyi István még innen volt a *Kő hull apadó kútba* lélekpróbáló elemzésén, Kányádi talán még nem is készülődtött a *Halottak napja Bécsben* lírai szintézisére, Panek Zoltán nem írta meg „egy szökés történetét“ (*A földig már lépésben*), Pusztai János egy visszavonulását (*A sereg*), Sütő András történelmi drámatrilógiája alakulóban volt, Csiki László viszont szinte semmit nem árult még el az *Artatlanokból*; Szilágyi Domokos pedig közöttünk járt, és várhattuk tőle az új „hogyan írjunk verset?“ példamutatást... Ez bizony régen volt; 1974-ben már visszaneézhettem az antológia bevezetőjének szánt tanulmányra, „az irodalom lépcsőit“ figyelve (*Korváltás* című kötetemben, előzőleg pedig a *Korunk* 1974. augusztusi számában ellenőrizhető). Szilágyi Domokostól kölcsönöztem akkor a metaforát, irodalomtörténeti használatra — és ma sem bánom. Annymra nem, hogy a közben eltelt évek irodalmát, életünk változásának felgyorsult ütemét és ennek művészeti vetületét újra csak vele jellemzem: „Hány láb koptatta a lépcsőket s hány fogja még — de sietni, sietni, sietni, irgalmatlan ütemet diktál a kérlelhetetlen üzemyanyag: a láz. [...] Kapatatok, reménytelenül, nézve a tájat, az idő tájait, és amit látok, megpróbálok lefordítani szépséggé. / Nincs irgalom, nincs irgalom. / Megyünk — kísért a bánat: örülünk, mert állhatatlan. / Megyünk — kísér az öröm, az állhatatlan. / S észrevétlen lépdél nyomunkban, ami megmarad.“

Az már túl messze vezetne („túl a formán“), ha azt is számba venném, mi változott a szerkesztői akarat és némely műfordítói önzés, kenyéririgység miatt az antológia 1974-es tervéhez képest. Ez más irodalom- és művelődéstörténeti fejezet. Valóban, inkább arra figyeljünk, ami öröm és bánat után megmarad. Arra, ami úgy sajátosan a miénk, hogy másnak az örömét és bánatát is kifejezheti, mást is bánatra, öröme hangolhat. A magvetésre tehát, amelynek támogatója az alkalmi szépirodalmi újraközlés. Az, aki nemcsak a sátoros ünnepeken, hanem a hétköznapiokon is ennek az irodalomnak a közegében él, maga is meglepődik a gazdagságon, ha egyszerre találkozik legkedvesebb ismerőseivel, barátaival. Vajon a kirakat illúziója a sokan vagyunk, gazdagok vagyunk érzete? Mindenesetre tanulságos a romániai magyar irodalom utóbbi tiz-húsz évének válogatott újraolvasása — nem tartva be az időrendet, sem a műfaji hierarchiát.

Abból, amit irodalmunk háttéréről, demográfiai alappjáról feltétlenül tudni kell, Beke György riportjai sokat elárulnak. Bárhol lapozunk bele például a *Meghívó nélkül* tudósításaiba, a nemzetiségi térkép valamely pontja elevenedik meg előttünk, a maga történelmi múltjával és küzdelmes, jobbra törő jelenével, nem egyszer a román—magyar együttélés tényvilágával. Dolgos, büszke székelyeket látat otthon, falvaikban, kisvárosaikban és egy bukaresti (régí típusú) „táncházban“; otthonos Klézsén, a csángók között; Kallós Zoltán, a balladagyűjtő pályaképét rajzolja fel; és elindul Szabédi-epizódokat megvilágítani egy mezősegi román községben, Báréban — ahonnan a költő 1941-ben, tanítóskodása idején a *Báréi csujogatókat* hozta magával a magyar irodalomba. Beke számára a művelődéstörténet persze inkább csak kiindulópont, magyarázat mai jelenségekhez. A legismertebb szakember az erdélyi művelődéstörténet kutatói közül, Benkő Samu mindenekelőtt Bolyai-tanulmányaival szerezte tekintélyét; főlegesen itt kitérnünk szakmai megbízhatóságára, kutatói szenvedélyére, igényes stílusára. Az *Apa és fiú* című kötet élére helyezett levélből idézünk ezúttal néhány sort, egykori iskolája, a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Líceum diákjaihoz szól velük: „Derék tanárok nem csupa tudóst akartak faragni belőlünk, hanem olyan munkaszerető embereket, akik erkölcsi mérték alá helyezik életüket, és önös érdeken túlmutató életcélt tűznek maguk elé. Nyelvtani tanulmányainkban a legnagyobb hangsúlyt a névmás többes szám első személyére helyezték. Nem ÉN, hanem MI — ez az, amit megtanultunk, s felfogásom szerint ma is ez a Bolyaiaktól felénk sugárzó legfontosabb intelem. A közösség megtartó erejében való hit s a közösség érdekeinek szolgálata min-

denek felett!" (Kocsis István mindmáig talán legnépszerűbb monodrámája, a *Bolyai János estéje* ugyanebből a kérdéskörből, dilemmából fogant.) A legteljesebben, a legérzékenyebben megőrzött kisközösség, Szék népi epikájából mutatott be egy kötetnyit a folklorista Nagy Olga a *Paraszt dekameronban*; különben ő, Nagy Olga az nálunk, aki tanulmányok sorával bizonyítja, hogy a népi hagyomány művelő-déstörténetünk szerves része, nem szakítható le a „magas kultúrától”.

„Tegnap és mai önismeretünk” filozófiai, etikai és etnikai vonatkozásait, öntudat és „mi-tudat” összefüggéseit kutatja Gáll Ernő, nemegyszer a legszorosabban kapcsolódva a romániai magyar irodalomhoz, az erdélyi hagyományokhoz. *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség* című kötetét tanulságos összeolvasni egyrészt Beke riportkönyvével, másrészt Bretter György tanulmánygyűjteményével. Bretter, akitnek a *Párbészéd a vágyakkal* posztumusz kötete lett, sok kérdést másképpen fogalmazott meg, mint Gáll Ernő, és más feleleteket talált; a szorongások feloldásának kísérletében, az azonosulás akarásában, a szolidaritásban s végül is a tett vállalásában azonban rokona valamelyest egykori tanárának. Bretter hipotézise a nemzedékek kettős nyelvről s még nyilvánvalóbban az „itt” és „mást” összekapcsolása mint a hagyományos „itt és most” korrekciója, meghaladása a hetvenes évek romániai magyar irodalmában, egész művelődési életünkben nem maradt háttérben: mondhatni egy nemzedék nőtt fel a szellemesen, megejtő dialektikával előadott Bretter-igéken. Mint műalkotás, mint ragyogó esszé — és mint erkölcsi parancsá súlyosbodó logikus gondolatmenet számomra mégis a *Temetés Zsögödön* a legmaradandóbb. Innen idézem: „A Csiki-medence kegyetlenül hideg színei is a reménytelenség hiábavalóságát hangsúlyozzák: aki itt lemond, az nem él: a lemondás intellektuális luxus, az az ember, aki a földet kínozza, amellyel szinte egyé válik, nem tud lemondani: nincs miről lemondania.” (Ez a következtetés — legalábbis így kiragadva — már oly egyértelmű, mintha Balogh Edgár emlékiratának intelmeivel egyezett volna ki a szerző.)

Széppróza, vers és dráma még változatosabb képet mutat, a véletek közt számtalan átmenettel. Az irodalomtörténeti összegezés, amellyel én kísérleteztem — *Korunk: avantgarde és népiség* — nyilván egyszerűsít, de annyiban talán fenn tartható, hogy a merev szembeállítás ma már korszerűtlen, s a vagy-vagy helyett az „és” lehet hangsúlyos; nem feltétlenül egy művön vagy életművön belül, de mint egy korszak lehetséges tükrözése, illetve kifejezése, bizonyára nem csak a neoavantgarde vagy csak a népi realizmus az egyedül idvezítő. Immár lezárult életpályákra fényt vető egy-egy jelentős könyv (Nagy István: *A szomszédság nevében*, Szemlér Ferenc: *A mirigy esztendeje*, de most már ide kell sorolnunk Majtényi Erik memoárregényét, a *Hajóharang a Hold utcában*-t is) vagy a teljes életmű jövőt szolgáló tanulságokat kínál e tekintetben is. A Szabédi Lászlóé például (aki válogatott műveinek grafikailag is igényes kiadása ellenére nem kapta meg azt a figyelmet, amelyre írói-gondolkodói útja rászolgált) és a Szilágyi Domokosé, aki különösen a fiatalok közt korunk egyik leghatásosabb lírikusa. Szilágyi Domokos rövid nyara forróságával és fagy-hidegével történelmet idéz. („Micsoda hülye nyár, micsoda áldott, utálatos, remek, megvezokott, hihetetlen — ki látott még ilyet. / Bőkezűen visszaveszi, mit adni elfelejtett.”) Saját fejezetet írt a magyar líratörténetbe. És amikor ezt a fejezetet tanulmányozzuk, tudomásul kell vennünk többek közt azokat a román kortársait, akiket annyi megértéssel, azonosulással fordított (Ștefan Augustin Doinaș, Nichita Stănescu).

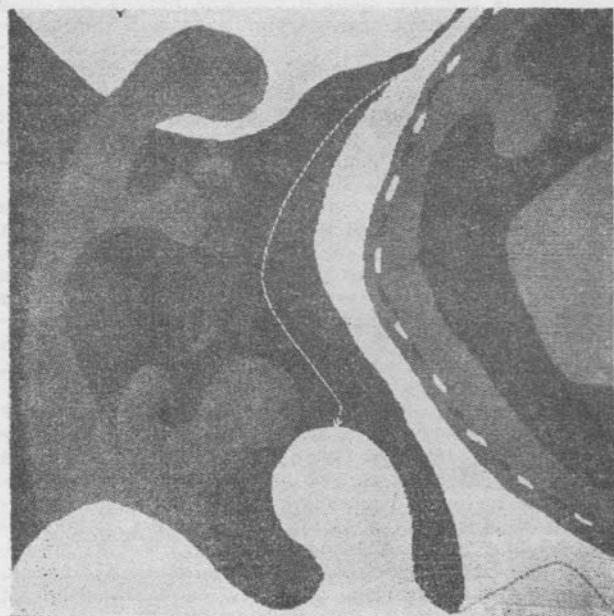
Szilágyi Domokos hazai magyar költőtársai továbbviszik ezt a szellemet, a sajátosnak és az egyetemesnek egyidejű szolgálátát — a maguk útját járva. A *Fekete-piros verseket* író Kányádi Sándor meglepő módon, modern hangszerelésű, néhol a szürrealizmustól megérintett realista leírásokban és látomásokban tudja egyesíteni az elégiaköltő és a néptribus magatartását. Lászlóffy Aladár (...*hogy kitudódjék a világ*) a magáénak vallja *Az olvasó Apáczai* és Giordano Bruno örökségét, ugyanakkor ő írta meg a *Helcsinki 1975-öt*, Szilágyi Domokos *Ez a nyár* című nagy versének ikerpárját, történelmi folytatását. A novellisták közül Bajor Andor, Bálint Tibor, Bodor Ádám, Csiki László, Köntös-Szabó Zoltán, Panek Zoltán nagyjából ugyanezt a kort éltek és éltek: elbeszéléseikből újra lehet majd teremteni egy bonyolult, abszurdításokban és fenyegetettségben nem szűkölködő korszakot. Ahogy Panek írja a *Prométheusz felmentésében*, látszólag könnyed csvegéssel, de a rá jellemző, telibe találó gyilkos iróniával: „Most az történt helyileg — mindenütt helyileg —, ami addig is, csak fordítva: ha égett valamelyik sarka a világnak, márpedig egyfolytában lángolt valamelyik sarka, olykor majdnem az egész, valaki hihette, már száz kilométernyi távolságban is (a biztonság: saját bőrünket ki a közvetlen hatósugarából), még nincs nagy baj, még csak valahol hullanak a bombák, dörögnek az ágyúk, csattan a puskalövés. Csigabiga, gyere ki, ég a házad ideki; és odabent. A gyermekek csakhamar valódi puskákkal ijesztgették egymást...”

Az elmúlt időszak sikerregényeinek bizonyára elég a címét ideírni: *Anyám könnyű álmot ígér, Zokogó majom* (és: *Zarándoklás a panaszfalhoz*), *Kő hull apadó kútba*. Öröm tudnunk, hogy ez utóbbi, Szilágyi István társadalompszichológiai remeklése (Kemény Zsigmond és Németh László örökében) ugyancsak hivatkozási alap, sőt kutatási tárgy, egyetemi hallgatók dolgozatainak alapanyaga lett. A drámák nemkülönben: Sütő András itt is a listavezető, nagy igazságok szépen kimondója az olvasók-nézők legszélesebb tömegeit s az irodalom, a színház elemzőit egyaránt vonzza. De már nem áll egymagában: a *Vendégség* s a *Tornyot választok* szerzője nem az egyedüli versenytárs; Székely János (*Képes krónika*), Kocsis István, Lászlóffy Csaba (*Nappali virrasztás*) történelemfaggatása szintén a mai igényekkel, gondokkal találkozók.

És még folytatni lehetne a figyelemre érdemes művek felsorolását, az egy-két mondatos jellemzéseket, idézeteket.

Hát valóban ilyen gazdagok vagyunk? Hogy már nincs szükségünk halinakötésre?

Valósággá válik, legalább ebben a keretben, az esszécímbe kiáltott vágy: Engedjétek hozzám jönni a szavakat?

Zsigmond Aranka:
Faliszőnyeg

Erőszakról, szabadságról — Párizsban

A közelmúlt egyik nagy román könyvsikere Eugen Simion párizsi naplója (Timpul trăirii, timpul mărturisirii... Jurnal parizian). A Cartea Românească 1979-ben jelentette meg második, bővített kiadását; és ez nem csupán az első kiadás iránt megnyilvánult rendkívüli érdeklődést jelzi, hanem meggyőzően bizonyítja: noha mintegy évtized telt el azóta, hogy a kitűnő bukaresti irodalomtörténész a Sorbonne vendégprofesszoraként franciaországi élményeit gyűjtötte, az információkban, szellemi izgalmakban gazdag könyv lényegében nem veszített időszerűségéből. A divat változhatott, a fő folyamatok, az alapvető összefüggések megvilágítása ma ugyanúgy érvényes.

Eugen Simion könyve nemsokára magyar fordításban is hozzáférhető lesz, a Dacia kiadásában; az első fejezetekből válogattuk az itt következő részletet. K. E.

A francia könyvesboltokat járva azonnal észre lehet venni, hogy a közönség nem irodalmat keres, hanem információt tartalmazó könyveket. A verseskötet például ritkaságszámba megy. Csak a klasszikusok, s olykor-olykor egy-egy modern író, mint például Supervielle, vonja magára a középiskolások figyelmét. Ezzel szemben naponta százával jelennek meg könyvek az erőszakról és a szabadságról, a kábítószerokról, a fiatalok tévelygéseiről, gazdagon illusztrált kötetek a szexualitásról (még az asszír-babilóniai korszakra is kiterjesztve a kutatást) és pogány rituálékról, tanulmányok — olykor igen híresek, bár nem hiányzik belőlük némi frivolitás — a varázslásról és az ezoterikus tanokról. A Zen-buddhizmusról szóló legfrissebb monográfia egy filmesillag életrajzában szomszédosságban. Akit egy bizonyos témakör érdekel, kíváncsi tekintetét a polcra veti, s kíváncsiságát máris kielégítette: 40-50 írás várja egyazon témáról. Hogyan töltjük kellemesen a szabad időnket? A tárgykör néhány ismert szerzője kínálja tanácsait. Gyalogos séta a Montparnasse és a Montmartre között? Csak át kell tanulmányozni azt a legalább száz útikönyvet, albumot, a legújabb információkkal szolgáló írásokat. Igaz, valamennyinek az áttanulmányozásához két-három év kellene.

A társadalmi tanulmányokkal még bonyolultabb a helyzet. Sokan elgondolkodnak azon, ami korunkban történik, bőségesen ontják elképzeléseiket. Megoldások az erőszak megfékezésére, a társadalmi igazságtalanságok orvoslására — de furesa módon az igazságtalanságok továbbra is fennállnak. Aztán meg az egész világot aggasztja a fiatalok gondolkodásmódja és viselkedése. Szociológusok, történészek (a társadalom orvosai) nagyon pontos diagnózissal szolgálnak. Elég fellapozni egy kompetens szerző írását, és meggyőződhetünk arról, hogy minden helyrehozható: a ma forrongó ifjúság holnapra tisztességes állampolgárrá lehet. Bárányműködés mindössze. A bő, tarka pelerinbe bújt izgatott fiatalok viszont, akik esténként ellepik a Latin Negyedet, úgy látszik, teljesen figyelmen kívül hagyják a társadalom gyógyítóinak tanácsait. Másak az eszményeik, másként vélekednek. Egyelőre nem akarnak tudomást venni azokról az erkölcsi értékekről, amelyekben a szülei hisznek. Nagyobb érdeklődéssel hallgatják az ő nemzedékükből kiemelkedő profétákat. S a proféták nem kelekednek. A Sorbonne előtti téren, a L'Écolier kávéház előtt, hosszú hajú, magabiztos fiatalember szónokol fenyegető hangon. Az elszemélytelenedett életéről, a fogyasztói társadalom erőszakosságáról, szerelemről és természetesen a szabadságról beszél. A modern élet apokaliptizsének profétája ő. A fiatalok hallgatják, a végén tapsolnak, aztán besietnek a közeli kávéházakba. Rágyújtanak egy Gauloise-ra, presszókávéét szűrőszőlnek, s visszatér a jókedvük. Egy sarokasztaltól figyelem ezt a hirtelen átváltást, és az apokaliptizsre gondolok, amelyről az imént a szónok beszélt. Ha van jele a közelgő apokaliptizsnek, az nem lehet más, mint a nyomtatott papír rendkívüli inflációja. Földgolyónk egy szép napon belefut a könyvekbe, amelyek arra tanítanak, hogyan éljünk és hogyan legyünk boldogok.

A Saint-Michel könyvesboltban, a Latin Negyed szívében plakátot veszek észre; megbeszélésre hív, melyet a „Tel Quel” szervez. Megjegyzem magamnak, s

a jelzett napon megjelenek a találkozón, hogy részt vegyek az irodalomról és kritikáról folyó vitán. A vitát Philippe Sollers kritikus és regényíró vezeti. Némi késéssel érkezem, a terem zsúfolt, minden hely foglalt, a levegő fülledt. A tömény cigarettafüstben a megszokott, zilált szakállú, dült arcú fiatalokat vélem felismerem. Megpillantom közöttük Al. Călinescut is, aki rövid időre jött Párizsba. Hogy valamit láthassak, mások példáját követve, felállok egy asztalra; aztán megpróbálok odafigyelni a „Tel Quel” csoport képviselőinek párbeszédére, a terem kíváncsi fiataljaival. Több szónok beszél egyszerre, erélyes hangok próbálják megszabni a vita feltételeit. Valaki — nem tudni, miért — Aragon fejét követeli. Értelmiségi vérért akarja. Mintha nem folyt volna elég vér századunkban! Másvalaki, egy rámenős szőke lány, Sollers-t „küldi” elmegyógyintézetbe. Az érintett személy eredménytelenül próbál válaszolni, a hangok zűrzavara elnyomja szavait. Szó sincs irodalomról és a kritika új módszereiről. Kissé kiábrándultan kérdezem a mellettem állót: mi a vita tárgya? Gondolkozas nélkül válaszol: *la masturbation de l'esprit* (a szellem önkielégítése)! Értsem; csendesen elhagyom a termet. Lent a könyvesboltban könyv-újdonságok kis kiállítását: Roland Barthes legújabb könyve (*Sade, Fourier, Loyola*), egy illetlan, dr. Charles Maillant álomfejtő könyve, újabb könyv az ifjúságról, címe: *Le joli mois de mai* (A gyönyörű május) vagy valami hasonló. Itt is, mint mindenhol, az ifjúságról és a szabadságról van szó.

Azt tapasztalom értelmiségi ismerőseim körében, hogy sokan valósággal kéjelegnek ezekben a fogalmakban. Hangoztatják a szabadságot, de mit jelent a szabadság, amikor nincs veszélyben? Olyan ez, mintha halhatatlanok beszélnének a halálról. Mondén vita.

Könnyelműséggel gyanúsítom tehát Sollers-t s „Tel Quel” csoportbeli barátait; megsűjrik nekem, hogy mindegyikük *gosse de riches* (gazdag csemete), komoly bankbetétek tulajdonosa. A Saint-Michel-beli találkozó után valaki bemutatja nekem a vita vezetőjét, Philippe Sollers rokonszenves, szalonterrorista külsejű. Rövidre vart haj (mintegy jelezve ezzel a távolságot közte s a hosszú hajú párizsi *gauche* — baloldali — értelmiség között), fotogenikus, pufók, derűs arc, vidám tekintet, időnként mélyen koncentráció pózt vesz fel, gyanúsán komollyá válik. Ez az a pillanat, amikor kemény mondatba fogalmazza ítéletét a hivatalos, akadémiázó irodalommal szemben. Fekete gallért visel, és kezében — pisztoly helyett — egy párizsi lap. Egyébként értelmes, művelt ember, az irodalom és politika összekapcsolásának híve, s ezt úgy érti, hogy az irodalom *praxissá* legyen: irodalmi gyakorlat és forradalmi gyakorlat.

Sollers-nek tulajdonítják a polgári irodalom struktúrára vonatkozó „terrorista gyakorlat” bevezetését. Nem tagadja, elfogad minden olyan ötletet, mely a *dir-neuvième*-ista (XIX. századi) irodalmi szemlélet felrobbantásához vezet. Századunk, mondja, a XIX. század utánfutója; a XX. század lezárását készítjük elő, miközben szellemileg be sem léptünk ebbe a századba. Százéves eszméken élünk, Flaubert-korabeli struktúrákat, nyelvezetet és témákat használunk. Normális ez? Helyes ez? Philippe Sollers szenvedélyesen kitör... A XX. század avantgarde-ja akadémikussá vált, rohamos inflációja, hiteles forradalmi eszme hiányában, sztereotípiákhoz, a szellem meddségéhez vezet... Az avantgarde az Akadémián végzi...

Megtalálom ezeket a futó gondolatokat konkrétabb megfogalmazásban is abban az interjúban, amelyet Sollers egy irodalmi folyóiratnak adott. A mai nyugati irodalomnak felrója a bénító formalizmust, a történelemmel való tényleges kapcsolat hiányát. A mű továbbra is a mai francia társadalom változásaitól elszigetelt *esztétikai tárgy*. Holt nyelvet használ (99%-ban!). Az az „*aveuglement narcissique*” (narcisztikus vakságú) mű, amely biztosítja, konszolidálja, vagyis meghamisítja, elaltatja az öntudatot. Holott az irodalom lényegi funkciója a tagadás. Az irodalom kockázat, s azok az írók, akik a legjobban fejezik ki a XX. századi szellemet (Kafka, Joyce, Artaud, Bataille, Céline, Faulkner), kockázatban éltek és írtak. Eközben századunk *klasszikusai* nem tettek egyebet, mint hogy intézményesítették egy régi intellektuális kalandot: „*ce toit tranquille où picoraient des focs. Et merde, après tout...*”

Mindaz, amit Philippe Sollers az irodalomról mond, nem új számomra. Ismerem ezt az ingerültséget a régi irodalommal szemben, ismerem azt a tévhitet is, hogy egy forradalmi irodalom nem születhet meg, csak az előbbi megsemmisítése árán. Meglep viszont, hogy Párizsban találkozom újra a *proletkulttal*, melyet egy *outrance* (szélsőséges) strukturalista vall nagy hévvel, egy regényíró, aki forradalmasítja a francia nyelv mondattanát és központozását. Zavaró, hogy e *forradalmi gyakorlat* nyelvezete nehezen egyeztethető össze ebben az esetben az *irodalmi gyakorlat* (szofista) nyelvezetével.

* „ez a csendes tető, hol petyhüden lógtak a vitorlák. A fenébe is...”

Vizsont Philippe Sollers ingerültsége a párizsi irodalmi élettel és annak többé-kevésbé *narcisztikus* gyakorlatával szemben nem ellenszenves nekem. Az avantgarde ellen irányuló dühe sem, mert az intézményesített avantgarde az irodalmi fejlődés gátlója. Ez a kiváló szónoki tehetségű forrongó szellem állandó fenyegetést jelent a párizsi irodalmi élet előkelőségei számára. Eggyel több ok arra, hogy végül is rokonszenves legyen nekem.

Sollers nem elszigetelt jelenség. Bizonyos szempontból jellemző típusa a radikalizálódó, politizáló, a társadalmi életben részvételt követelő nyugati intelligenciának. Van azért persze némi felszínség is benne. A forradalom egyesek számára gomblyukba tűzött virág, vitatéma mindössze. Illik baloldalinak lenni, szembe szegülni a szülőkkel, baráti körben mindent tagadni, messze elkerülni a luxus-vendéglőket és a rue Mouffetard valamelyik boite-jában (mulatójában) ebédelni, ahol egy dél-amerikai hippi együttes játszik. Idővel alábbhagy a forradalmi láz, a hőbörgők kezdik „rendezni” életüket, egyesek hamarosan nagymenökké, a többség* képviselőivé válnak. Az eltévelyedett bárányok visszatérnek a nyájhoz, nagy öröme a pásztornak, aki bőségesen megjutalmazza őket.

A hetvenes években az idő rohan, és a meggyőzések könnyen változnak. A 68-as vezérek jó néhány előre nem látható utat tett meg; időközben befejezték tanulmányukat, a filozófia vagy filológia normalien-jei vagy agrégé-i (tanárképző főiskolai vagy gimnáziumi tanárai), s lemondva a történelmi *robbantó* szerepről, igyekeznek kikövetelni maguknak a történelem pesszimista értelmezőinek szerepét. Christian Jambert, Guy Lardreau, Jean-Marie Benoît, Jean-Paul Dollé, André Glucksmann, Bernard-Henri Lévy immár a radikális pesszimizmus és az erőszakba való büszke beletörődés hirdetői.

Az „új filozófia” (mely ezeket a sok tekintetben eltérő felfogású fiatalokat összekapcsolja) lemond a barikádszellemről, a lázadás etikájáról, a *metafizikai*, *művészi* és *erkölcsi* harc javára. Bernard-Henri Lévy, akit az új mozgalom zászlóvivőjének tekintenek, úgy érzi, hogy barbár korban él (kiáltvány jellegű könyvének címe: *La barbarie à visage humain* — Az emberarcú barbárság. Grasset, 1977), és hogy a meglévő ideológiák egyike sem elégíti ki a fiatal szellemet, mely most eltökélte, hogy „végiggondolja a pesszimizmust a történelemben” (12.). Az élet — mondja másutt — nem egyéb „elveszett ügynél, és a boldogság kiöregedett eszme”. Lehangoló gondolatok. Vajon egy új „mal de siècle” születésének vagyunk tanúi? Bernard-Henri Lévy könyvének sikere van, a legfiatalabb értelmiségi réteg (el is nevezték az „új elveszett nemzedék”-nek) keres és talál benne érveket felháborodott kiábrándultságához.

Az ifjú filozófus újraértékeli a társadalom intézményeit, és demitizálni igyekszik a történelem régi filozófusait. Végül is annyit sikerül elérnie, hogy új mitológiát találjon fel (negatívban), melyet a hatalom hagyományos szimbólumai urálnak: *A Mester*, *A Modern fejedelem*, *Az Állam* stb. Deleuze-t, Foucault-t, Althusser-t, Marxot, Nietzschét (akit egy másik ifjú filozófus „hősi Szókratésznek” nevez), Freudot, Lacant, Heideggert istenítik vagy támadják szenvedélyesen. Nehéz ezekből a lapokból kihámozni a hatalomnak vagy egy létmegoldásnak a filozófiáját. B.-H. Lévy úgy véli, hogy a történelem nem létezik, a világ katasztrófa, melynek hullámtaraján az ember áll, a politika csak látszat, s a „le Souverain Bien” (Voltaire felvilágosult uralkodója) pedig álmátlatásban szenvedő paranoiás. S egy még ennél is rettenetesebb mondat: „L'homme, même révolté, n'est jamais qu'un Dieu manqué et une espèce ratée.”**

Az „új filozófia” elítéli a hagyományos kultúrát is, azt állítván, hogy a létező Rossz nem egyéb, mint a felvilágosodás eszméinek következménye. A kortárs nyugati világ represszív technicizmusa B.-H. Lévy szerint az enciklopédisták haladásálmainak konkretizálódása. S általában, a *progresszizmus* a valóságban nem más, mint a reakció székértelője, mely katasztrófa felé sodorja a világot!

André Glucksmann elmélyíti ezt a gondolatot, s a *Les Maîtres penseurs*-ben (A gondolkodás mesterei) filozófiai érvelést ad hozzá (Grasset, 1977); ez a könyv ugyanolyan nagy sikernek örvend, mint a Bernard-Henri Lévyé vagy Jambert és Lardreau *Angyal* című könyve. Az „új filozófia” lényegében tagad minden társadalmi megoldást, szemükben legvégzetesebb „a tudósok köztársasága”.

Mi tehát a teendő? „Nem marad, nekünk már nem marad a barbár előretörés ellenében fegyverként csak a nyelvünk és otthonunk — a múzeumaink fegyverei és a magányunk helye. A kimondhatatlant kifejezni, és késleltetni a borzalmat, megmenteni azt, aki áldozata lehet, és elutasítani az elviselhetetlent: mi

* Mitterrand elnökké választása óta a „többség” mást jelent. — A szerk.

** „Az ember, ha lázad is, nem egyéb félbemaradt Istennél, elvetélt fajtánál.”

nem fogjuk már újrateremteni a világot, de legalább vigyázhatunk, hogy ne pusztítsa el önmagát." (Bernard-Henri Lévy: I. m. 223.)

Az „új filozófia” tehát abban látja a megoldást, hogy egyetlen megoldást sem fogad el. Mindössze általános érvényű etikát javasol. A „barbárságellenes” értelmiséginek *metafizikusnak* kell lennie, aki úgy gondolkodik, hogy nem hisz a „Hatalomtól függetlenített világ képtelen eszméjében”. A „barbárságellenes” értelmiségí csak *művész* lehet, mert a Művészet évezredes gát az értelmetlenség és a halál, a Kóosz és a tökéletlen, a tévelygés útjában. A *Felvilágosult fejedelem* helyett ma a Művész kellene eszményíteni, aki képes néven nevezzék a Rosszat és megvetni a Hatalmat. Vagyis, Lévy pesszimista felfogásában, a „barbárságellenes” értelmiséginek *moralistává* kell lennie, Kant, Camus vagy Merleau-Ponty módjára olyan moralistává, aki hisz az istentagadó szellemiség hatóerejében, és (a sartré-i etikával szemben) politikai el nem kötelezettséget hirdet; a magány árnyékában az alapvetően történelemellenes gondolkodás lehet a menedék.

Nem késtek az „új filozófia” elleni megnyilvánulások sem. François Aubral és Xavier Delcourt Bernard-Henri Lévyt, Jambert-t, Lardreau-t, Dollét és a többieket Madame Soleil-hez, a jósnőhöz hasonlítják, „a lapok és a rádió varázslóinak, magusainak” nevezik őket (egy vaskos terjedelmű pamfletben — *Contre la nouvelle philosophie* — Az új filozófia ellen. Gallimard, 1977), egy „tapageur et grossier” (lármás és közönséges) spektakulum rendezőinek. Számukra s más racionalista gondolkodók számára az „új filozófia” egyike azon „társadalmi jelenségeknek”, melyek fiatalon elhalnak, rögtön azután, hogy egy télen vagy egy tavaszon át uralták Párizs nagyvilági életét. A *L'Ange* (Az angyal) — olvasom egy helyütt — „nem ér egy fabatkát sem”, Bernard-Henri Lévy nem egyéb sietős, kombinatív szellemű, nyilvánosságahajhász impresszáriónál, szellemi *poujadista**, aki a terror-ellenességet hirdet. Az „új filozófiát” nevezhetjük hát, filozófiai felületességére, határtalan, patetikus, radikális szószátyárságára való tekintettel, kocsmafilozófiának („*la pub-philosophie*”). Ellenfelei a „lacanizált** Istenség” gyámsága alá helyezik ezt a filozófiát, és gúnyolják Maurice Clavel*** mint irracionális és felelőtlen prófétát, christo-gauche-ista (keresztény baloldali) árnyalatú filozófust, aki az új mozgalom gyámolítójaként lépett fel (*Contre la nouvelle philosophie*, 233.).

Philippe Sollers viszont az „új filozófia” híve. Egy *Le Monde*-beli cikkében lemond a régi (gauche-ista) ideológiai terrorizmusról, és újat, egy *egészséges, felszabadító pesszimizmuson és transzcendentális humoron* alapulót állít helyébe. Megváltoztatta álláspontját, és most az ellentmondás és önellentmondás jogát hirdeti. Baudelaire egyik mondása (az Emberi Jogok könyvébe fel kell venni a *se contredire* és a *s'en aller* — „ellentmondani és elmenni” — jogát) a radikális és türelmetlen Sollers-nek és „Tel Quel”-beli barátainak új jelszavává lett. És anélkül, hogy igazolásra várna, Sollers azonnal él az önellentmondás jogával. Tíz éven át hárcolt egyazon zászló alatt. Elég volt, ideje zászlót és taktikát változtatni. A legfőbb rossz most a Hatalom, bármiféle-fajta legyen is az. A Hatalom és származékai: Állam, Törvény. A társadalom — Sollers szerint — önmagában büntetendő. Ebben a vonatkozásban egyetért Freuddal, aki azt mondta: „A társadalom közösen elkövetett gyilkosságon alapszik.” Tehát egyetlen társadalom sem jó. A racionalizmus afféle vallás, a *nép ópiuma*, s általában — Sollers, Bernard-Henri Lévy és társaik szerint — a kultúrát (amely ezt a kábítószert kitermelte) terheli a főbűn: felkészítette az emberi tudatot a legfőbb rossz befogadására, istenítette a hatalom elnyomó formáit. A XX. század megtorlásai nem egyebek — Lévy szerint —, mint „*Les Lumières moins la tolérance*” („Fények türelem nélkül”).

Sollers számára az érvelés kielégítő, s úgy véli, hogy a nyugati értelmiség mogorva passzivitásának légkörében az „új filozófia” újító irányzat. „Az első nagy romantikus stílus 68 óta” — állítja. Minden ezen kívül: egyre töményebb, egyre fojtogatóbb unalom.

Sollers „terrorista gyakorlata” új célpontot keres, és ennek megfelelő taktikát. Az *egészséges pesszimizmus* képlete egyelőre kétértelmű.

Nyilvánvaló tehát, hogy az új filozófia nihilizmusát egyformán határozott tagadás és egyetértés fogadja, s a két tábor között a csatározás tovább tart. A háborúzás lényegében csak most kezdődött el****, az „Angyalok” mindössze 30 évesek, s ahogy könyveikből kiveszem, nincs szándékukban elhallgatni. Sok tekin-

* Pierre Poujade (1920—) az ötvenes évek politikai életében a fasiszoid francia szélsőjobboldalt képviselte. (A szerk.)

** Jacques Lacan — a Sorbonne professzora, a francia pszichoanalitikai iskola feje. (A szerk.)

*** Az azóta elhunyt Maurice Clavel a katolikus egzisztencialista baloldali gondolkodója, a hetvenes években mint a *Le Nouvel Observateur* belső munkatársa esszéivel tevékenyen részt vett a francia szellemi életben.

**** A hetvenes évekről van szó. (A szerk.)

tetben azonos ez az 1930-as években végbement folyamattal. Akkor a spiritualista fiatal nemzedék volt az, amely erőszakosan kétségbe vonta az előző nemzedéket csődbe juttató értékeket. Nem jellemző, hogy a mai fiatal filozófusok olyan erkölcsi spiritualizmus ügyét karolják fel, melynek középpontjában a borúlátó romantika kódében a Művész áll?! A 68-as kontesztáló mozgalom túlélői e felé az új Fejedelem felé közelednek, aki egy erkölcsi sivatagon uralkodik. Hogy ez mély és prófétikus pesszimizmusba csap át, az már az idő jele. A fogyasztói társadalomra jellemző erkölcsi válsággal magyarázható, melyet bizonyos szempontból így is nézhetünk: módszertani szinten fejezi ki, hogy torkig van azzal az iskolával, amely kikapcsolta elemzőrendszeréből az embert és mondanivalóját.

A tudat politizálódása más értelmiségiek számára viszont mélyebb jelenség. Ők nem szabadulnak olyan hamar attól az érzésüktől, hogy *regresszív társadalom*-ban élnek, amely bűnre ösztönöz, s gazdagabb persze, mint más társadalmak, de igazságtalanságai is elviselhetetlenebbek. A humán értelmiség a legfenyegetettebb. A hiperindusztrializált társadalomnak egyre kevésbé van szüksége az úgynevezett improduktív intelligenciára — s ennek következtében egyre kevésbé becsüli. A középiskolai tanárok között végzett anketók poklot tárnak fel. Ebben az esetben a balratolódás mélyreható, vissza nem fordítható folyamat. A fiatalokból guevaristák, trockisták, szituacionisták lesznek, mások pedig, a fegyelmezettebbek, a nagyobb baloldali pártokhoz csatlakoznak, szervezeten harcolnak, tüntetéseken vesznek részt, előadásokat tartanak stb. Valahol egy amerikai értelmiségi nyilatkozatát olvasom: „Mi nem a tudat oszlopai vagyunk, hanem az értelem prostituáltjai.” A megalázkodás gyakorlata! Noam Chomsky, híres nyelvészeti munkák szerzője a szociológiai és politikai meditációról jelentet meg könyvet [eredeti címe: *Knowledge and Freedom*]; ígéretes címmel fordítják franciára: *Les problèmes du savoir et de la liberté* (A tudás és a szabadság kérdései). Elolvasom, tetszik, érdekel. Tulajdonképpen két előadás Bertrand Russellről. Az első hangsúlyozottabban filozófiai jellegű: a nyelvből kiindulva Chomsky a cselekedet filozófiájához jut el. A második, a világ átalakulásáról szóló, politikai opciót, állásfoglalást fejez ki. A nyelvész először az egyetemet és az amerikai értelmiségi réteget fogja perbe. „Az agyak proletarizálódásának” folyamata, mondja, azt jelenti, hogy az intelligencia aláveti magát az államhatalomnak. Az értelmiségiek bűnrészességét, tömeges részvételét hangsúlyozza egy *forradalomellenes* technológia megalkotásában; „a világ hiábavalóvá tételét” készítik elő, előlépnek a társadalom elitjébe, s ennek a merevítő, elnyomó elitnek lesznek eszközei. Chomsky kimondja a jelszót: „egyenlőség és szabadság”, és megjósolja: „az a világ, melyben élünk, eltűnik, saját önmérsztő szenvedélye fogja felégetni; hamujából egy új világ születik, fiatalabb, új hajnalfényre emlékeztető személyek lelkesítik majd.”

Szép szavak, pezsdítő remény.

A francia értelmiséget eléggé foglalkoztatja az említett jelenség. A tudat radikalizálódása régi, mélyreható folyamat, s az utóbbi évtizedekben egyre aktívabb formákat ölt. Az újságokat olvasva, a televíziót, a rádiót hallgatva, aki nem ismeri Franciaország politikai légkörét, azt hiheti, hogy mindenki mindenki ellen harcol, mindenki lázong, elégedetlen a rendszerrel, amelyben él, vár valamit, ami késlekedik. S ez bizonyos mértékben igaz is. Forrongó társadalom, örökösen ingerült szellem. A *hatalomellenesség*nek itt hagyománya van; a francia állampolgár első férfias cselekedete a szembefordulás. Ez kötelessége, hivatása. 1789 óta a politikusok sohasem aludtak nyugodtan. A forradalmak, a kultúra kiesiszolták a honpolgári szellemet, s a honpolgári szellem egyre türelmetlenebb, egyre elégedetlenebb, változtatni akar. Minden politikai vezető a társadalmi élet felújítását, megfiatalítását igéri. Meghallgattam az elsőkeljöltek beszédeit 1974-ben. Mindegyiknek volt valamilyen javaslata a társadalom megváltoztatására, még a jobboldaliaknak is. „Új társadalmi rendet” — ez a politikusok jelszava. A különbség csak abban áll, hogy egyesek gyors és radikális változást követelnek Franciaországban, mások lassúbbat, a hagyományos értékek megőrzésével. Ennek ellenére a társadalmi struktúrák az utóbbi száz évben nem változtak gyökeresen, a francia szellemnek — izgatottsága, elégedetlensége, forradalmisága ellenére — megvan a maga konzervatív oldala is. Logikája az *igen, de...* Újítást, de őrizzük meg az eddigi anyagi és szellemi javakat is, megdönteni az *elnyomó hatalmat, de...*

Kezdetben meglep az, ahogyan a forrongó párizsi értelmiségi összebékíti a forradalom szigorát az élet örömeivel. Az első benyomás nem kedvező. A fiatal agitátor hosszú haját visel, uniszex nadrágot, rikító színű blúzt hord, karján vastag karperec, nyakában vékony nyaklánc, melyen több fémmfigurácska fityeg; néha, hogy még festőibb hatást keltsen, fülbevalót rak a fülébe. Ez, mondjuk, a robotportré.

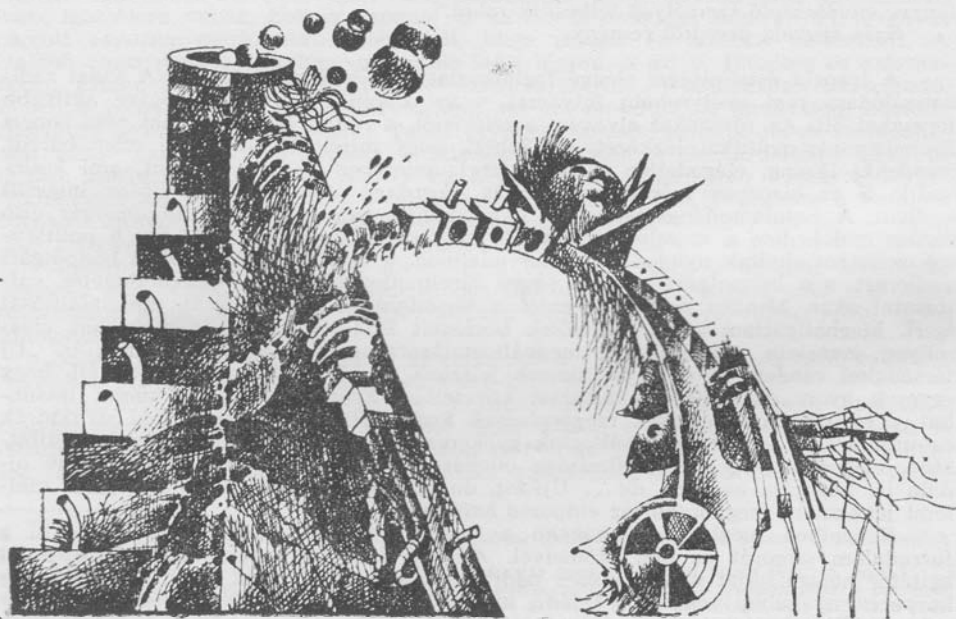
A képet az elmaradhatatlan szőke lány egészíti ki, aki hasonlóképpen öltözködik. A pár tüntetéseken vesz részt, propagandabrosúrákat osztogat, pénzt gyűjt a nehézségekkel küzdő harcosok számára, részt vesz a vitákon, s véleményét nyilvánít a forradalmi taktika kérdéseiről. S hirtelen, az utcán, a metróban, mindenről megfeledkezve ölelkezni kezdenek: hosszan ölelkeznek, figyelmen kívül hagyva a világot. A szigorúbb erkölcsökben nevelkedett idősebb emberek félrefordulnak, újságot olvasnak. Megszokták, vagy ha nem, nincs mit tenni. Kétféle erkölcs, az érzelmek kifejezésének két különböző módja. Néha durvább összecsapásra is sor kerül.

Egy vidéki politikai összejövetelen a hagyományos és jámborabb Franciaország képviselője beszél. A fiatal nemzedék erkölcsi züllése ellen tüzel: „Hova lett a tisztelet szent értékeink iránt, hova lettek azok az érzelmek, melyek századokon át uralták Franciaországot?” Amikor az előadás a legihletettebb pontjához ér, és a néhai Franciaország képe a legtisztábbá, legszentebbé válik, feláll a teremben egy fiatal nő, maga is Franciaország elnökjelöltje, egy szélsőbaloldali pártcska képviselője. Felmegy a színpadra, és a mai erkölcsöktől megbotránkozott szónok elé érve leszakítja magáról blúzát, szabaddá téve teljes szépségében leomló két nagy, fehér keblét... „Ime Franciaország erkölce, *salaud*...” (gazember) — kiáltja.

Megdöbbenés a teremben, a karzatról helyeslő kiabálás, az első sorokban felháborodás. A szemérmes Franciaország képviselője tátott szájjal marad, a politikai összejövetelből nem lesz semmi. Az ellentüntetés nem szerepelt a műsoron. Lévé, hogy a jelenet a felvevőgép előtt játszódott le, 50 millió francia nézi a két erkölcs összecsapását. A sajtóvisszhang inkább a fiatal nőnek kedvez. Mindenesetre sokat nevetnek az ügyön, s ez jó, mert a nevetés megtisztítja a szellemet az előítéletek rozsdájától. Az okos ember nevet, vagyis felszabadul, csak az ostoba makacsolja meg magát, és tartja léhaságnak a nevetést. Az ironia a belső szabadság egyik meg nyilvánulási formája.

**UTAK
ESZMÉK
VITÁK**

Kántor Erzsébet fordítása

Simon Sándor rajza

Magad uram . . . !

Tulceából Bukarestbe utazó fülketársam jóhiszemű kérdése, miszerint magyar nyelvű lap újságírója lévén, netántán Romániában született, külföldre szakadt hazánkfia lennék-e, enyhén szólva meglepetésként ért, hirtelenjében azt hiszem, hogy az előzékeny, csendes szavú technikus tréfál; nehezen tudom elképzelni, hogy valaki, harminc év körüli fiatalember ne tudná, hogy országunkban jó néhány magyar, német, szerb és más nyelvű újság meg folyóirat jelenik meg. Aztán csillapodik bosszúságom, mert eszembe jut, miképpen minősítette szakmabeli, kolléga, ma az egyik nagy fővárosi hetilap sokat közlő fõmunkatársa — akkor még névtelen slapaj —, mintegy tíz évvel ezelõtt, közös sajtószemináriumunkon a dolgozatomban idézett *Korunk*-tanulmányt külföldi szerzõ külföldi folyóiratban megjelent írásának. Hogy ez nem jellemzõ? Tudom nagyon jól, hiszen hozzászólására aradi születésû román, ifjúsági napilapunknál dolgozó kolléga vágott vissza, ám meglepetésem múltával azon kezdek morfondirozni, hogy néhány — tankönyvben, újságban, politikai dokumentumban olvasható — elvi, legáltalánosabb értékû megfogalmazáson kívül egyáltalán mit tud, mit tudhat rólunk az átlagos, nem erdélyi születésû, neveltetésû, illetőségû, a sajtón, a művelődési élet különféle szféráin kívül esõ román honfitársunk, s kénytelen vagyok rájönni, hogy elég keveset. *A romániai magyar nemzetiség* címû kötetet most kapcsoljuk ki elemzésünk hatáskörébõl, ez a munka alig pár hónapja jelent meg a könyvesboltokban, román nyelvû kiadása még nem gyakorolhatótt kellõ hatást a köztudatra, emellett fõként a jelenre összpontosító volta miatt a kialakított kép nem lehet teljes; mondjuk inkább ki, hogy megjelenése elõtt fõként alkalmi, szõrványos adatok tájékoztatták a nem magyar ajkú hazai olvasót nemzetiségi valóságunkról. Hogy ennek milyen következményei voltak és vannak; azt nem részletezem, itt most nem utalok másra, csak azokra a bírálatokra, amelyek román nyelvû irodalmi kislexikonjainkat, enciklopédiáinkat illették hazai magyar vonatkozású adataik pontatlanságaiért, vagy amelyek a hazai román nyelvû művelõdéstörténeti, tudomány- és technikatörténeti kiadványokat érintették — legutóbb például Bodó Barna *A Hét* 9. számában — okkal és joggal, csakhogy a dolog nem éppen ilyen egyszerű, mert mindenekelõtt, még a magyarul olvasó román kutató is meglehetősen nehezen tudja megszerezni-összszedevadászni egy-egy fontosabb szakterület minden hazai — romániai magyar — vonatkozású adatát, összefoglaló, korszerû szemléletû alapmunkáink megíratlansága miatt.

Érveljek példakkal? Köztudott, hogy nincs összefoglaló, kimerítõ romániai magyar irodalomtörténetünk, mi több, közkézen forgó, általános magyar irodalomtörténetünk sincs. Hogy elvi kérdések tisztázatlanok ezzel kapcsolatban, az lehet az irodalomtörténészek belsõ ügye; a nagyközönségnek viszont szüksége van egy irodalomtörténeti kézikönyvre, ha másért nem, azért, hogy idõnként felfrissíthesse azt, amit az általános iskolában vagy a líceumban tanult anyanyelve irodalmáról. Az pedig, hogy nincs összefoglaló, teljes értékû kézikönyvünk, mit kézikönyvünk, vázlatunk bár, a romániai magyar irodalomról — a Sóni-kötet egyetemi tankönyv, a Kántor-Láng csak az 1945–1970 közötti idõszak irodalmát elemzi —, gyakorlatilag hazai magyar irodalomtörténeti kutatásunk szegénye, még akkor is, ha „fontolgatva haladók” véleménye szerint elõbb a megfelelõ elemunkálatokat kell elvégezni. Hatvanvalahány év alatt volt idõ elemunkálatokra!

Ugyanígy tájékozatlan nagyközönségünk nemzetiségtörténetünk fontosabb csópontjairól. Bányai László kötete vázlat, többi történészünk örvendetesen szaporodó kötetei megannyi téglá a nagy történelemkönyvhöz. Azt hiszem, nem csal az emlékezetem, amikor arra emlékezem, hogy a legfelsõ pártvezetõség határozata mintegy tíz évvel ezelõtt nemzetiségtörténeti alapkönyv megjelentetését írta elõ. Hol van ez a kötet?

Irodalmi lexikonunk elsõ kötete gyakorlatilag megteremtette a zsinórmértékül szolgáló adattár egyik lehetséges prototípusát. Ez azonban vajmi kevés, ugyanis

történeti-szinkrón munkákban lenne szükséges összefoglalni művelődéstörténetünk és művészettörténetünk legfontosabb adatait, hiszen például festészetben, szobrászatban, építészetben, színjátszásban, zenében, táncban egyaránt elég sok eredeti telt ki a romániai magyarság szellemi képességeiből az elmúlt évszázadok folyamán, s tudományosságban sem kell szégyenkezniünk a hazai németiség, szerbesség vagy akármelyik más nemzetiség megvalósításaihoz képest. Mindezekről azonban nincs tényszerű, tárgyyszerű összefoglalásunk, olyan kézikönyvünk, amelyet az érdeklődő egyáltalán kézbe vehet. Hogy nincsenek előmunkálataink, az igaz, ám szörványadatot épp eleget közöltek szakembereink, s ideje lenne a szintézisnek.

Mint ahogy — bár húszegynéhány könyv jelent meg 10 év alatt a romániai magyar nemzetiség néprajzáról — ideje lenne egy tárgyi és szellemi néprajzunkat felvázoló kötetet is megjelentetni, mert pillanatnyilag akár kerámiánkról, akár népviseletünkről, akár népköltészetünkről érdeklődik a hazai magyar vagy román átlagolvasó, csak egy-egy részletről kaphat képet, nem beszélve fontos területek fehér foltjairól. Tessék megnézni például, hogy hazai magyar népviseleteink közül mit — és miként — tart számon a hazai népviseletekről megjelent egyébként színvonalas román szakkönyv!

Ezek mellett természetesen még jó néhány területen férne ránk összefoglaló munka, de ezeket fel se sorolom, hiszen a mentegetőzés úgyszólván a már untig ismert „nincsenek előmunkálatok” lenne a szaktudományok képviselői részéről. Tudom, igazuk van, valóban számos szakterületen nem íródtak még meg a kérdéseket a legapróbb részletekig tisztázó résztanulmányok. De tegyük a kezünket a szívünkre, sok mindent ilyen résztanulmányok nélkül is megírhattunk volna már eddig, és még mindig értékeesebb boldogult Jordáky Lajos filmtörténetünk kezdeteivel foglalkozó, tévedéseket is tartalmazó könyve, mint a bírálók — fanyalgók — nem létező tévedésmentes nagy műve! Színháztörténetünkhöz bőségesen van adat és előtanulmány, miért nem született még meg mind a mai napig a romániai magyar nyelvű színjátszás akár csak vázlatos története?

Tudom, hogy így, indulatosan egymás alá írva a dolgokat, vagdalkozásnak tűnik, amit állítok, de nem kis mértékben magunk is felelősek vagyunk azért például, hogy a hazai román közvélemény tájékoztatlan számos, történetünkre, jelenünkre, az ország anyagi és szellemi kincsestárához való hozzájárulásunkra vonatkozó ténnyel kapcsolatosan. Helytelen lenne arra hagyatkoznunk, hogy a román szakemberek általában ismerik a magyar nyelvet, meg mindazt, amit hazai magyar nyelvű sajtónk és könyvkiadásunk szakterületéről közlések. Egyre kevesebben vannak a Constantin Daicoviciu akadémiához hasonlóan, magyarul anyanyelvű szinten beszélő tudósok, a Barbu Vasile vagy Virgil Salvanu mérnökhöz hasonló, románul és magyarul olvasó, író, közlő szakemberek. Egy nem erdélyi születésű, magyarul nem tudó irodalomtörténész például legfeljebb a román sajtóban közzétett fordításokból szerezhet tudomást arról, hogy ki kicsoda a hazai magyar irodalomban, s a fordítások mennyiségét korántsem mindig az irodalmi érték határozza meg! Ha tehát azt akarjuk, hogy objektív és pontos adatok álljanak minden román ajkú, magyarul nem tudó érdeklődő rendelkezésére, amikor az valamilyen velünk kapcsolatos kérdést akar tanulmányozni, akkor nekünk kell előállítanunk azokat a munkaeszközöket, amelyeket célja eléréséhez használna. Hogy ez öndicséret lenne? Vagyunk mi már annyira objektívek magunkkal kapcsolatban, hogy megtaláljuk a kellő mértéket, mikor egy-egy szellemi vagy anyagi teljesítményünkről tájékoztatunk másokat. Bizonyosság erre az, hogy milyen szép-irodalmi műveket fordítunk le hazai irodalmunk terméséből román nyelvre: a jónak is a legjavát. Nos, ugyanezt kellene tennünk — egyelőre jórészt megíratlan — monografikus vagy összefoglaló jellegű kézikönyveinkkel is: ideje lenne megjelentetni románul egy magyar irodalomtörténetet, amelyben kellő terjedelmet kaphatna a romániai magyar irodalom — kevés kommentár, sok és főképpen pontos adat közlése egy ilyen könyv feladata —, a német nemzetiség történetéhez hasonlóan időszerű lenne egy, az eddigieknél pontosabb, kimerítőbb nemzetiség-történet megjelentetése, ugyanígy időszerű lenne egy-egy magyar vonatkozású művelődéstörténeti, művészettörténeti és néprajzi kézikönyv kiadása román nyelven. Főleg a néprajzi kötet megjelentetése sürgető, ugyanis a román néprajzi irodalom mostanában megjelentő alapműveit kevés és némelykor pontatlan magyar vonatkozású adatot közölnek, épp a hazai kutatások összefoglalóinak nem létezése következtében.

Egyébként nyelvünk nem ismerése terén is vannak olyan feladatok, amelyek rajtunk múlnak: ha román—magyar szótárunk már négyféle is van, nagyszótár, kézisótár, kissozóár és iskolai szótár, magyar—román viszont egyelőre annál ritkább könyvesboltjainkban. Ugyanígy nincs a magyarul tanulni szándékozó románok számára készült nyelvkönyvünk. Elkelné ezek mellé a román—magyar és magyar—román útiszótár, nem lenne rossz egy frazeológiai szótár; nincs román ajkú olva-

sónak szánt rövid, pontos kézikönyv a magyar nyelvről, helyesírásról, a magyar személynevekről, azok helyesírásáról, jelentéséről — nemrég a televízió nyilvánossága előtt csodálkozta el magát egy interjúalany a Kinga név hallatán, ő ugyanis illet még nem hallván, a román „chinga” (= heveder) szóval asszociálta, felháborodva azon, hogy egyesek milyen neveket adnak gyermekeiknek — s a nével-írásoknak is elejét venné egy pontos, kimerítő felsorolás a magyar személynevek írásmódjáról. A Kinga-ügyben *A Hét* azonnal közölte a szükséges tudnivalókat, ám ha az, akinek a közlés szolt, nem olvassa — márpedig nem olvassa — *A Hetet*, akkor minden marad a régiben, nekünk pedig nem erre van szükségünk, hanem arra, hogy értékeink árfolyamukon kapcsolódhassanak be az ország anyagi és szellemi vérkeringésébe, mégpedig akkor, amikor a legtöbbet érnek, mikor még újak, megtermékenyítő hatásúak. Ez azonban sokban tőlünk függ. Az más kérdés, hogy a román nyelvű, de romániai magyar vonatkozású munkák megjelentetése nem kizárólag a Kriterion feladata kellene legyen, hanem csatlakozhatnának más, szakosított kiadók is a Kriterionhoz egy-egy ilyen munka megjelentetésében; az utóbbi biztosítaná a szerzőket, a szerkesztőt, a társ pedig a könyv megjelentetésének műszaki feltételeit. Ilyen együttműködés külföldi kiadókkal már van, hátha egyszer egymásra utalt hazai könyvkiadóink is közös nevezőre jutnak, amikor közérdekről, az olvasó érdekeinek hűséges szolgálatáról van szó.

Kovács Nevece

Egy örmény könyv kapcsán

Előrebocsátom, sem nyelvész, sem történész nem vagyok. Csupán könyvbarát. Mindig is kedveltem (különösen a régi) könyveket. Mióta pedig nyugalomba vonultam — több mint húsz éve —, eredeti mesterségemtől (gyógyszerész vagyok) eléggé eltávolodva sok időt fordítottam a patinás kiadványok (főképp a történelmi foglalkozók) föllelésére, megóvására s — természetesen — tanulmányozására is. Így bukkantam rá egy — immár 112 éves — érdekes kötetre.

Szerzője Lukácsy Kristóf, a címe pedig: *Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei*. Kolozsváron jelent meg 1870-ben.

A könyvnek sajátos előtörténete van. A múlt század derekán az európai tudományos világ fokozott érdeklődést kezdett mutatni az Örményországban s általában a Kisázsiaián végzett régészeti ásatások, levéltári dokumentumok, kövekre, falakra vésett föliratok iránt. S nem véletlenül; több ezer éves romok, kódexek, tekercsek bukkantak föl az ismeretlenségből.

Hazai tudományos életünk — érthető módon — ugyancsak fölfigyelt a leletekre, Horvát István történész pedig felhívással is fordult az örmény értelmiségiekhez. „Ki lészen — kérdi — az új hazájáról gondoskodó, közöttünk lakó örmények közül, ki a könnyebb használhatóság végett lefordítja számunkra az örmény írókból a magyar népeket tárgyaló (esetleges) helyeket?”

E felhívásra választott Lukácsy Kristóf erdélyi tudós pap, aki a magyar, latin, német, görög nyelv mellett örményül is beszélt, lévén ez utóbbi az anyanyelve. Lukácsy zsenge ifjú kora óta tanulmányozta az örmény írott emlékeket, s bejelentette, hogy van köztük sok olyan kútfő, amely 2000 éves, és részletesen tudósít *ongor* őseinkről, Skytia-Baktriában élt eleinkről, s ő hajlandó mindezt lefordítva az Akadémia rendelkezésére bocsátani. Jelentkezése nyomán az Akadémia fölkérte a tudóst, hogy mutassa be a szóban forgó dokumentumokat. Ekkor Lukácsy — aki már járatos volt a különböző levéltárakban — ismét áttanulmányozta a bécsi és velencei ún. machitárius örmény kolostori főiskolák kódexeit, valamint más dokumentumokat és 131 db 2000 éves örmény szöveget, s azok magyar átültetését — áldozatos munkája természet — helyezte 1851-ben letétbe az Akadémia történeti osztályán. Horvát István és Fejér György akadémikusok nagy örömmel fogadták az új forrásmunkákat, és Toldy Ferenc, az Akadémia titkára ünnepélyes

jegyzőkönyvi kivonatban mondott köszönetet az értékes anyagért, rámutatva, hogy „ez egy régen érzett hiány pótlását teszi lehetővé”.

Mi lett a letétbe helyezett iratok sorsa?

Nem tudni pontosan. Lehet, hogy megvannak még, de az is föltételezhető, hogy elkallódtak. Meglepő ugyanis, hogy azok a történészek, akik valamit is írtak őstörténetünkről, nem említik ezeket a kútfőket; úgy lehet, nincs is tudomásuk létezésükről. Szerény lehetőségeimhez mérten igyekeztem valamit is megtudni az iratok hollétéről. Teljesen eredménytelenül. Általában elmondható, hogy az őstörténetünkkel foglalkozó munkák nemigen ismerik az örmény forrásokat.

Sovány, de mégis vigasz, hogy Lukácsy könyvében függeléként, igen szép, ékes örmény betűkkel nyomtatva megtalálhatók ezek az iratok. Sajnos, csak örmény nyelven. Minthogy itthon örmény betűk nincsenek, Lukácsy a bécsi machi-tárius kolostori főiskola nyomdájában állíttatta elő ezt a függelékét, s utólag kötötték a könyvéhez.

A könyvben az örmények történetét mutatja be történetírásunk sok-sok dokumentuma alapján. Közben azonban sűrűn ír a türk ongorokról is, akikkel az örmények hol kereskedtek, s tartósan békés viszonyban éltek, hol pedig háborúztak. Lukácsy szerint ez a jó-rossz viszony közel ezer évig tartott, ez idő alatt pedig az ongor nép bőségesen tanult az örményektől, s általában sokat sajátított el a perzsa-örmény civilizáció vívmányaiából. A könyv érdekes következtetésre jut: i. sz. 440 táján — tehát abban az időben, amelyről Priszkosz rétor és a világtörténelem több dokumentuma szól — az ongorokat egy náluk vadabb, erősebb keleti nomád nép elűzte szálláshelyükről, s ők a Volga meg az Urál déli része közti térségbe húzódtak föl, egészen Baskiriáig, ahol találkoztak, majd egybeolvadtak a dél felé tartó ugorokkal. Lukácsy — a kutatások akkori álláspontjának megfelelően — ily módon magyarázza meg, hogy ugorok és türkök is vagyunk. Ebben a szellemben továbbhaladva Lukácsy 200 olyan szavunkat sorolja föl, amelyek — fejtegetése szerint — örmény, perzsa, szanszkrit eredetűek, és jobbra örmény közvetítéssel kerültek nyelvünkbe még annak idején.

Lukácsy sok kérdéshez nyúlt még. Fölveti például azt, hogy kik is voltak az egykori keleti dokumentumokban sokat emlegetett kusok vagy kusánok, s Chorenai Mózes hajdani örmény hadvezér és tudós történészre (aki éveket élt a kusok-kusánok között) hivatkozva állítja, hogy a kusok, kusánok, hunok — azonosak. Mai szemmel nézve ez annál érdekesebb, minthogy az ismert angol történész és író Robert Graves, valamint a nagy lendülettel és kiterjedt apparátussal dolgozó szovjet régészeti is sok vonatkozásban hasonló következtetésre jut e „titokzatos” néppel kapcsolatban.

Mi lett a könyv sorsa?

Nagyjából az, ami a letétbe helyezett dokumentumoké: feledésbe merült. Még jó, hogy nem vészett el. Említik a jelentősebb lexikonok, megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában, Kolozsváron is van belőle néhány példány magánszemélyek tulajdonában, valamint könyvtárakban. Tudományos életünkbe, kutatásainkba, a könyvészeti gyakorlatba azonban a kötet nem került be, nem idézik, nem hivatkoznak rá.

Pedig hát annak idején akadt egy-két számottevő méltatója. Még a megjelenés évében (1870) a jeles tudós, Fraknoi Vilmos húszoldalas tanulmányt írt róla a *Századokban*, s többek közt ilyen megállapításokat tesz: „Lukácsy művét a legfigyelemreméltóbbak közé kell sorolnunk”, „Komoly tanulmányok eredménye áll előtünk”, „Ajánlom a történészek figyelmébe!”

A történészek azonban nem figyeltek fel rá. Hogy miért? Föltettem a kérdést néhány tudósnak. Az egyik egyszerűen híret sem hallotta a könyvről, mások viszont épp csak tudtak róla, de nem ismerték. Olyannal is találkoztam, aki lekiacsinylóleg nyilatkozott a munkáról, minthogy szerzője nem volt hivatásos történész, és — amellet — túlhaladott álláspontot képviselt.

Nem az én feladatam a könyv tényleges értékét megállapítani, sem a történészek álláspontjának helyességét vitatni. Csupán a magam véleményét mondhatom el: én érdekesnek tartom a könyvet, s úgy vélem, ha megállapításai ma már túlhaladottak is, a benne foglalt sok dokumentum, adat, a gazdag könyvészeti anyag miatt kétségtelenül megérdemli a figyelmes tanulmányozást. Nem ritka dolog a történetírásban, hogy olyan mű, amelyre kora nem figyel föl, a későbbi nemzedékek érdeklődését kiváltja, és ily módon forrásmunkaként hozzájárul bizonyos kérdések tisztázásához

LACZKA JÓZSEF

Véleményem szerint...

Szeretnék egy pert újratárgyalni? Olyant, amelyiknek tárgyalási idejét ki se tűzték, mégis zajlik, csendben, lassan.

Az alperes, de úgy is mondhatnók, vádlott: a belváros.

Felperes: az építő mérnökök egy része. Ügyész? Birák? Nincsenek. Védők annál többen: Kolozsvár-Napoca sok-sok lakosa, aztán művészek, történészek, írók, újságírók.

Ítélet sem hozatott, a végrehajtás ennek ellenére „folyamatba tétetett”, és eszköze a csákány, a bulldózer. Működésük nyomán pedig egyre több ódon hajlék, a régi város érdekes színfoltja omlik össze, és tűnik el végleg.

Jó negyedszázada a városi műemlékvédelmi bizottság elvben kimondotta, hogy a hajdani, falakkal körülvett régi városmagot nem bontják le. Házeit tatarozzák, belsejüket korszerűsítik, s a hozzájuk tapasztott kirakatokat, „ólakat” eltávolítják, az épületállagot eredetiben állítják vissza, és úgy őrzik meg.

Az indok? Noha a régi belváros nem minden épülete műemlék, mégis egy-egy régi utca, házsor, kiskörzet együttesen sajátos történelmi légkört áraszt, jelzi, hogyan építkeztek ősünk, milyen volt az otthonuk századokkal ezelőtt.

Ebben a szellemben sok szép és jó történet. Az Óvár, a Főtér és a környező utcák házainak jelentős részét megtakarították a sok hozzájuk illesztett, oda nem illő sallangtól, és ma a Dózsa György utca, a Bánffy-palota, akárcsak a Bethlenbástya és a Groza utca szebb, mint harminc évvel ezelőtt volt.

De közben megszűnt a műemlékvédelmi bizottság. És ezzel megszűnt az előbb hangzottatott nézet fő védelmezője is. Idő múltán pedig kezdtek lebontani némely házat a központban. Megjegyzem, egyik sem képviselt különösebb építészeti, művészeti, történelmi értéket, nem tűnt el velük egy stílus képviselője. Mégis eltűntetésük nyomán csak megváltozott valami: csorbult a belváros történelmi hangulata, régiségének összkepe, s mint ilyen, városunk egyediségét biztosító sajátossága. És minden egyes régi hajlék lebontásával ez a csorbulás csak fokozódik. Ha pedig olyan cementkolosszust emelnek a helyükbe, mint a telefonpalota vagy a Május 1. utcában a műegyetem épülete, a Kogălniceanu utcában a könyvtár, akkor a csorbulásból torzulás lesz; még egy tucat ilyen betontömb, és városunk magja végképp elveszti eredeti színét. Kinek áll ez érdekében?

Ismerem a bontás híveinek érveit. Szerintük csak a művészi értékű vagy történelmi jelentőségű hajlékokat kell megóvni — a többi hideg, sötét, lakhatatlan középkori odú. Semmi szükség rájuk. A bontás sürgetői tehát csak önmagukban, egyenként tekintenek az épületekre, s nem ismerik a házsor fogalmát, nem néznek egységében egy utcát, nem ismerik a történelmi légkör fogalmát, amit a régi házak *együttese* kelt egy kisebb körzetben.

Azzal is érvelnek, hogy Kolozsvár belvárosa nem hasonlítható Krakkó, Weimar vagy Dubrovnik óváraihoz, ahol minden ház nagybecsű műemlék. Továbbá: a történelmi központ víztől a gázig a közművesítés minden elemével ellátott, itt tehát olcsóbban lehetne nagy házakat építeni, mint a város szélén, ahova a villanytól a kanálisig mindent ki kell vezetni. Kár tehát a városmagban földszintes házikókat meghagyni, helyükbe hatalmas palotákat kell építeni.

Van aztán még egy érvük (amit nem vallanak be). Az építész — legyen tervező vagy kivitelező — építeni akar. Újat, szépet, impozánsat — hogy híressé, ismertté, csodálttá váljon (az építmény és alkotója egyaránt)! Ez természetes is. De nem mindegy, hogy hol épül föl az a palota, amellyel alkotója „ki akarja vágni a rezet”. Mert a város peremére kevesen mennek ki, ha ellenben az új építmény a központban van, sok embernek akad meg rajta a szeme.

No, itt van a kutya elásva. Sokan azért vetnek szemet egy régi házorra, hogy a maguk építményét állítsák helyébe.

Megszólalnak aztán az üzletemberek is. Több vállalat régóta tervezi, hogy a Főtér körül építse föl irodaközpontját, üzletházát, bemutató csarnokait, ahogy a Malom utca elején sikerült fölépíteni a divatszalonot és a Dózsa György utcában a nagyáruházat. E célból akár műemléket is szívesen lebontanának. A városháza mérnöki hivatala azonban ez ideig — becsületére legyen mondva — ellenállt az ilyen kérelmezők ostromának.

Ez ügyben előhozakodnék egy érvvel, amelyről a harmincéves vita (per?) során még nem szóltak. Nem is nagyon szólhattak, mert ez az indok — nálunk legalábbis — még fölöttébb új. A fejlettebb államokban azonban már széles körű vita tárgya.

Ahol az épületek nagy többsége modern — acélból, alumíniumból, cementből, üvegből készült —, ott egyre ritkább a régi ház. És minél ritkább valami — ez a dolgok rendje —, annál jobban nő az értéke. Emiatt szerte a világon egyre gondosabban óvják, őrzik, restaurálják, tatarozzák az ódon hajlékokat, függetlenül attól, hogy azok pompás főúri paloták avagy hajdani szegény emberek házikói. Függetlenül — ismétlem —, mert ezek nagyságuktól, stílusuktól, történelmi jelentőségüktől, pénzbeli értéküktől eltekintve amiatt becsesek, mert egy letűnt korszak tanúi. Ma, a *posztindusztriális* korszakban a *preindusztriális* idősként maradt hagyatékaik. És mint ilyenek: *ereklyék*. Akárcsak nagyanyáink faszenes vasalói, régi kávédarálói, rézmosarai, hollóházi tányérai, no meg a cifra jármók, lószerszámok, önkopák, cintányérok, faekék, ócska gőzmozdonyok, fiákerok.

A régi házak abból a világból származnak, amelyben nem építkeztek nagyüzemi módon, nem alkalmaztak gépeket, s ismeretlen volt a mai építőanyagok, -eljárások java része. Az ódon hajlékok, utcák, körzetek *múzeális értékek*, *ipar-történelmi hagyatéknak tekinthetők*, *építészeti örökségnek*, *urbanisztikai rezervációnak*. Éppúgy, ahogy vannak geológiai, növénytanilag vagy etnográfiai rezervátumok.

A preindusztriális korban a kőművesek, ácsok, kőfaragók, épületasztalosok, kovácsok, szobafestők, ablakosok kézi munkát végeztek, egyszerről szerszámokkal dolgoztak, s emiatt kénytelen-kelletlen inkább alkalmazkodtak a helyi adottságokhoz; azt a követ, fát, meszet használták föl, ami kezük ügyébe akadt. Ezért az egyes városok, falvak, tájak, népek építési módszerei, eljárásai, stílusa helyi szint nyertek, egyedibbek, jellegzetesebbek voltak, napjainkban viszont a házgyárak, panelek, toronydaruk és kotrógépek korában nagyjából ugyanazok az eszközök, anyagok, eljárások mindenütt. Az eredmény pedig a nagyfokú hasonlóság, a sablonosság és — ne féljünk kimondani — az elszürkülés, elszintelenedés. Moszkva és Berlin, Párizs és London, Bukarest és Belgrád, Budapest és Bécs új lakónegyedek közt távolról sincs akkora különbség, mint a Kreml és a Westminster, a Notre-Dame és a Brandenburgi kapu, az Országház és a Burg között. Hazai viszonylatban pedig a babadagi mecset és a Szent Mihály-templom, a Peles-kastély és a Fekete-templom, a váradi barokk palota és Vajdahunyad vára sokkal inkább különbözik egymástól, mint a kolozvári Belvedere és az eforiai szállók sora. És a tusnádi, szovátai új vendégfogadók, sanatóriumok, klinikák majdnem olyanok, mint a Félixen, Predealon épültek.

Kolozsvár ebben az értelemben sajátos helyzetben van. Hajdani szerencsétlensége napjainkra szerencséjére fordult. A századforduló táján városunk ipara, kereskedelme nem lendült úgy föl, mint például a Váradé, Aradé, Temesvárá, Vársárhelyé. Emiatt az építkezés is lanyhább volt itt. Ennek köszönhető viszont, hogy belvárosában utcák sora maradt érintetlenül, de főterén is egész házsorok, például a nyugati oldal. Így hát a város magva valóban „történelmi”, s mint ilyen többet mond arról, milyen lehetett valaha a várfalakon belül az élet, mint sok más városé. A *preindusztriális* kézműves építészet olyan *hagyatéka*, *maradéka*, amelyet érdemes megőrizni.

Az utóbbi évek építkezésének köszönhetően a város házainak nagyobb része már modern, az új negyedek messze kiterjednek. Az új lakótelepek, klinikák, diákotthonok, iskolák, üzemek, szállodák ölelésében — tengerében — a régi történelmi városmag hovatovább, egyre becsesebb érdekesség, ritka látvány lesz, amilyen kolozvári sajátosság; még a szerény kunyhók is (a maguk jellegtelenségével is jellegzetesen) utalnak a régi korokra.

Nincs hát velük szemben helye a türelmetlenségnek, a kiradirozás erőszakosságának. Nem kevés baklövést követtek már el ezen a téren a múlt városvezetői; jó volna meg nem ismételní a hibákat. Milyen szép és érdekes látvány volna például az egykori hidkapu bástyája, amely a mai főposta táján a Malomárok előtt állt? S kár volt lebontani a Fellegvár aljában, a gát szélén épült régi malmot is. Sajátos ipari műemléke volt a városnak.

Igyekszem elfogulatlan lenni; tudom például, hogy a mi belvárosunk nem veszi föl a versenyt szépség dolgában Brassó vagy Szeben központjával. Az is igaz, hogy csupán azért, mert régi, nem érdemes minden vályogviskót megőrizni. Mégis — épp az említett szempontok alapján —, amit csak lehet, meg kell kímélni. Minél több utcarészletet, kiskörzetet hagyunk meg, annál eredetibb, érdekesebb lesz kincses városunk.

Eddigélő főleg Kolozsvárról szóltam, de érdemes másfelé is szétnézni. Brassó példájára hivatkoznék mindenekelőtt. A belvárosban már évtizedek óta semmihez se nyúlunk, s újbarokk jellege szinte érintetlen megmaradt. De tilos a bontás az igen-igen csak külvárosi Bolgárszezen is, minthogy a város vezetősége idejében fölismerete: nem műemléknegyed az, mégis sajátos. A mély patak völgybe, a me-redek, sziklás hegyoldalra, egymás hegyére-hátára épített házak és különféle tol-

dalékaik, melléképületeik a szűkös tér jó kihasználásának, a havasalji városépítésnek a példaképei, s együttvéve a város sajátos körzetét alkotják.

Kézdivásárhely főtere is szépen megmaradt, s az egykori céhes iparosok sajátos belső udvarai híven tükrözik a város hajdani ipari-kereskedelmi szervezetét, dolgos életét. De mit őriz meg öreg építményeiből Sepsiszentgyörgy, Kovászna, Barót, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós meg a többi székely kisváros? A jelesebb műemlék-épületeiken kívül van-e még egy-két utcájuk, kisebb övezetük, amelyek a régi kézműves építkezés tanúja? Udvarhelyen például, ha már a főtér nem maradt meg régebbi alakjában, akkor legalább a vár környékét kellene úgy-ahogy megóvni.

Ha pedig már a Székelyföldön vagyunk, illő elgondolkozni az itteni üdülőhelyek és fürdővárosok jellegének megőrzése fölött. Itt mindig is a faépítészet volt az uralkodó. Ennek megfelelően temérdek villa, házikó, nyaraló épült a faragás, vésés, rovás, fűrészelés, ácsolás, esztergálás technikájával, amitől az itteni hajlékok lombfűrészcsés játékokra, csipkés, horgolt kézimunkákra, mesebeli tündérlakokra emlékeztetnek. Kedvesek, otthonosak, játékosak, csinosak. Különösen Előpatak, Málnás, Szováta, Borszék tűnik ki ékes nyaralóival. Napjainkban azonban Kovásznán, Tuszán, Szováton s másfelé hatalmas szállodák, szanatóriumok épülnek, amelyek — szemben az eddigi, a sziklák, fák, völgyek, erdők közt meghúzódó kis bornavillákkal — fehéren, magasan, tömbszerűen emelkednek ki környezetükből. Szükség van ezekre: a mai igényeket, a kellő kényelmet és a korszerű kezelést csakis ilyen építményekben lehet biztosítani.

De mi lesz a régi favillákkal, a játékos szépségű kis üdülőházakkal? Kár volna egyet is lebontani közülük azért, hogy betonfalakat emeljenek a helyükbe. Ne feledjük el, a székely fürdők fejlesztéséért, kiépítéséért népünk legjobb orvosai, tudósai, írói, tanárai, politikusai küzdöttek; mai szépségüket építőmérnökök, ácsok, kőművesek, kovácsok, kőfaragók nemzedékei munkálták ki nagy gonddal és hozzáértéssel. E fürdők épületállaga valódi népi műkincsünk, nemzeti patrimoniumunk, a pusztá látásuk is már fölülülést nyújt; jövőjüket feltétlen biztosítanunk kell.

Ugyanúgy sajátos szint képviselnek az Erdélyi-sziget hegységben a Mócvidék régi kis bányavároskái: Zalatna, Brád, Abrudbánya, Verespatak stb. Ez utóbbi „óvárosa“ például jórészt 200–300 éves barokk és rokokó kis kúriákból áll, vagy néhány nagyobb középkortól, palotából. Valamennyi külön egy-egy épületékszer. Együttvéve pedig pompás összképet adnak régi bányáiparunkról, építészetünkről, de a hajdani bányatanácsosok, mesterek, aranyásók, kincstári hivatalnokok életéről, egy sajátos világ, különleges foglalkozás gazdag múltjáról is.

A bányászi városok, fürdőhelyek, üdülőtelepek (az alföldiek és hegyvidékiek egyaránt) ugyancsak külön figyelmet érdemelnek. Ne felejtjük el, Resica vaskohászata több mint kétszáz éves! A modern gyáripár — nálunk — ezen az ország-részen bontakozott ki leghamarabb, kezdve a szénbányászatától a rizshántolásig. Vajon e kezdetnek milyen tanúi maradtak ránk — épületekben? S emez emlékeket mennyire óvjuk, gondozzuk? Karánsebes, Herkulesfürdő, Stájerlak, Bozovics, Lugos, Temesvár számos régi épülete, utcája, negyede jelzi, hogy ezen a tájon is akad még őriznivaló, s kár nekirontani a régi falaknak, ahogy ezt tették Temesváron a legrégebbi műemlékkel, a Hunyadi-várral.

Ugyanezeket a kérdéseket tehetnénk föl Arad, Bihar, a Szilágyság, Máramaros, Szatmár városaival, fürdőivel, üdülőivel, bányatelepeivel kapcsolatban is...

Ha városatya volnék vagy történész, itt be is fejezném az írást. De mint olyan ember, aki átéltem többféle rendszer- és hatalomváltást, részt vettem a háborúban is, közben pedig azelett s azután történelmi iskolák, irányzatok, törekvések és felfogások tucatjaival ismerkedtem meg, jól tudom, hogy a história egyik-másik tudora a múltat erősen kiszínezve, átértelmezve idézi föl az utókor számára.

Nos, én azért is szeretném, hogy a régi házakból, utcákból, terekből és negyedekből minél több maradjon meg, mert azok maguk beszélnek. Maguk jelzik, mit raktunk, emeltünk valaha ezen a tájon, milyen építőművészetünk, ipari kultúránk, városi civilizációnk volt. Maguk jelzik.

Hogy akinek van szeme, láthassa.

Tolmácsolás, magyarázat nélkül.

Herdey Gyusztáv

Mit adhat ma az iskola?

Reflexiók Lázár Irén írására

A mai ember életéhez a betű már szinte éppúgy hozzátartozik, mint a levegő, a fény, a víz és a táplálék. Olvasmányaink között jócskán vannak páraéletűek, de akadnak maradandók is. Ezek fel-felidéződnek, s tovább hatnak ránk.

Ilyesmi történt velem, mikor elolvastam Lázár Irén írását* az iskoláról. Egy elkötelezett ember pár sorban összefoglalt meglátásait, célkitűzéseit, programját ismertem meg.

Mikor előbbre lendítő elégedetlenséggel rója meg a nemtörődöm családot, a kényelmes tanárt, a közömbös diákat — az iskola—család—diák együttes felelősségtudatának és -vállalásának szükségességéért teszi. Szót ejt a jövőről, és a múlt gyökereit ápoló jelenről is. A csodálatos *alma mater*-i gondolatot, eszményt mentené tovább. Féltőn vigyázna — a falakon túl is — az iskola kohéziós erkölcsi erejére. Fájdalmasan érinti az együvé tartozás fellazulása, a tehetséges egykori diák elhútelekedése, eltávolodása. Tudja jól, az iskolának ma nagyon sokat kell adnia. Kisebbség nagyobb közössége elvárják, sőt követelnek tőle olyasmit is, ami a maguk elmulasztott dolga. Az iskola nemcsak a saját tartozását, de az ő adósságuk magas kamatait is fizeti.

De talán soha a világnak annyira még nem volt szüksége az iskolára, mint ma. Nemcsak a gyors városiasodás veszélyeztetett fiataljai miatt, akiket a régi faluközösségek szigorú szeme már nem fékezhet többé, de meggyengült egy másik fék is a nemzedékek szétbomlásával. Soha ennyi apátlanja, ennyi válási-árvája, ennyi órákig magányos vagy tv-n nevelkedő gyermeke nem volt az emberiségnek. És hozzá kell tennünk, hogy mi még a viszonylag jobb helyzetűek közé tartozunk; a közérkölc, a válaszok, sőt a destruktíómentes tv-műsorok szempontjából is, hiszen hány, de hány ország agresszió- és erotikacentrikus tv-műsoráról tudunk. Nálunk felfigyelnek az emberellenes veszélyekre, és megfékezik ezeknek a hatóerejét.

De önelégültek azért mi sem lehetünk.

Ma már senki sem vonja kétségbe, hogy a gyermek formálásához legalább annyi tehetség, rátermettség szükséges, mint például a szobrászathoz. De a felvételi vizsgák legszigorúbb számonkérői sem képesek kiválasztani a tanítói-tanári pályára legalkalmasabbakat, hiszen a tárgyi tudás, felkészültség mellett éppen ezeken a pályákon várja el a tanügy és a közösség a jelöltől az emberszeretetet, a jó ítélőképességet, az önuralmat és az ép erkölcsi érzéket... Talán — mint a sport esetében — a kiválasztás mércéjét kellene egyre magasabbra állítani. Talán itt is, mint amott, a kiszemelést korán, nagyon korán kellene elkezdeni? A szülői hiúság, tudjuk, inkább szeretné pódiumon látni gyermekét, semmint katedrán. Szerencsére a pedagógus minőségi munkájának erkölcsi és anyagi elismerése növekedőben van. Egyre több szó esik az érdemes tanítóról-tanáról.

Félreértés ne essék! Nem a nagy terheket hordozó tanügyieket kívántam elmarasztalni vagy bírálni. De mint minden fejlődésben, törvényszerű parancs, hogy az utódnak meg kell haladnia elődeit. „Nem bízhatunk mindent a körülmények hatalmára.” „Az új ember megjelenését és elterjedését biztosító körülmények tudatos kialakítása”-nak szükségességét és „egy hosszú távú, koncepciózus nevelőmunka alkalmazását” szorgalmazza legújabb könyvében Gáll Ernő, mert „az új embernek a pártprogramunkban is sürgetett kialakítására irányuló erőfeszítésről — minden jogos vagy jogtalan fenntartás ellenére sem mondhatunk le. [...] A társadalmi jellem [...] magával hozza letűnt századok maradandó humanista örökségét, másrészt azonban szüntelenül módosul, sőt újrafogalmazódik a megváltozott világszemléletek és az emberrel támasztott új kívánalmak szerint.”**

* Korunk, 1982.1.

** Gáll Ernő: Az erkölcs dilemmái. Buk., 1981. 87—89.

Ilyen igényekkel tartja Lázár Irén is fontosnak az értékes hagyományok megőrzését, sőt további gyarapítását.

A társadalmi jellem formálása nehéz és hosszan tartó folyamat: a családban kezdődik, az iskolában folytatódik, de itt sem ér véget. A már világméretekben elnöiesedett tanúgy, sajnos, nem képes elég mintául szolgáló férfiszemélyiség-típust adni a legfogékonyabb, életértelmet, eszményt, célt kereső, legdöntőbb és -formálhatóbb szakaszába jutott serdülő, kamaszodó fiúknak. A nő tud életet adni s egy bizonyos szintig fiút is nevelni. De évezredek óta a férfi keresi az élet értelmét, eszményeit, célját. *Más értékeket hordoz a férfi gondolkodás- és magatartásmód.* A legelhivatottabb, legönfeláldozóbb tanárnők sem pótolhatják a férfitanár-hiányt.

Különösen a modell kívánalmait távolról sem megközelítő apáktól lehetne számon kérni, miért válik bizonytalanná, tétovává és kallódhatik el, olykor véglegesen, a kamasz, ha nem kaphat erőre egy-egy számára férfieszményt jelentő tanár biztató, irányító, helyes útra terelgető szavától.

Nagy nemes férfieszmények és célok hiányában elsikkad a humánus, és meg-inog az emberi méltóság. Elsivárosodik az élet.

Azt hiszem, a tanúgy elvárásai jogosak és immár halaszthatatlanok. Jövő nemzedékek sors- és jellemformálása függ a minőségi utánpótlástól, attól, hogy *mit* kap majd az iskola...

Sz. Csáti Éva

Nagy Enikő:
Lovak harca a sárkányokkal

„A művirág is virág”

Tárgymegelevenítés egy munkáscsalád otthonában

A kombinált bútor

„Ezt már ebben a lakásban vettük, miután beköltöztünk. Körülbelül tudtuk mi, hogy milyet akarunk, legyen több vitrines része, minél több darabból álljon, a darabok ne legyenek egymáshoz rögzítve — körülbelül ennyit mondtunk a bútorüzletben a felelősnek, miután már jó ideig álltunk s bámultunk ott a bútorok között. Akkor ő rámutatott egy becsomagolt garnitúrára, azt mondta, ez pont az, amire önöknek szükségük van, ki sem kell bontani. Úgy is hoztuk haza, kibontatlanul. Aztán itthon kiderült, hogy a négy szék nem is ehhez a garnitúrához tartozik, hogy a kanapét nem kellett volna elhozni, csak úgy ránksózták, ámbar a kislányunk nagyon örült, hogy most már neki is van külön kanapéja. Beraktuk a másik szobába. A rekamiét, ami itt van, huszonkét évvel ezelőtt vettük. Ez az egy darab maradt meg a régi bútorból, amit első keresetünkben vettünk. Nagyon ragaszkodunk hozzá. A férjem annak idején egy hétig egyfolytában a bútorüzlet előtt aludt, hogy kifoghassuk ezt a garnitúrát. Bár az elején, amikor megtudtuk, hogy állítólag rabok csinálták, hát jó ideig zavart bennünket, hogy olyan bútorok között lakunk, amelyek börtönben készültek. Amikor hetvenkilencben beköltöztünk ebbe az új lakásba, mégis sajnáltam eladni a többi darabját. Odaadtam hát az anyámnak. Bár még ma is, ha elmegyek hozzá, fáj ott látnom az én első bútoromat. Akárha idegen helyre kerültek volna. Pedig hát anyámnál vannak. Az édesanyámnál.”

Miraj televíziókészülék

„Jó tíz évvel ezelőtt vettük, de az utolsó javításnál is azt mondta a szerelő, nehogy megváltjunk tőle, nem szabad eladni, nincs minék kicserélni. Ugyanis mi arra gondoltunk, hogy veszünk egy kicsi tévét, amit tarthatnánk ott, a másik szobában, ahol alszunk, hogy ágyból lehessen nézni. Meg hogyha majd megyünk motorbiciklivel kirándulni, vihessük magunkkal. Mert mi elég sok műsort megnezünk, például azt, ami az autósoknak megy, aztán az ifjakat, akik nem akarnak dolgozni, a híradót és a gazdasági adást is. Ráadásul én a huszonkét év alatt, mióta dolgozom, már négyszer szerepeltem a tévében, mutatták a gyárunkat, a Carbochimét, s én is látszóttam a képen. Sajnos, én egyszer sem fogtam ki, mindig csak a kollégák újságolták reggel az üzemben, hogy na, láttunk a televízióban. Tizenkét éve, mióta megvan a tévé, sokat változott a gondolkozásunk. Mégiscsak látjuk a színészeket igazából, tudjuk a nevüket, s olyan jó sorozataink vannak, volt »A szeplős« például, arról a fiúról éppen most hallottuk, hogy talán már egyetemista valahol Bukarestben. S aztán itt van a magyar adás, rendszeresen nézzük, például a Kalákát, meg aztán a színdarabokat, csak sajnós, hogy mostanában ilyesmi nagyon kevés van, régebben olyan jó sok operettet lehetett látni, olyan szépen énekeltek. Mióta a kislányunk megvan, jó öt éve, színházban nem is voltunk. Most majd elmegyünk már vele, például a János vitézbe, ott van egy olyan rész, ami lefoglalhatja őt is, például úgy, amikor Juliska mos, vagy ilyesmi.”

Porcelán készletek a vitrinben

„Igen, az szép régi porcelán, azt még édesanyám vásárolta a harmincas években a porcelángyárból, ahol dolgozott. Nem teáztunk belőle egyszer sem, anyukám

is dísznek vásárolta, szóval eszünkbe sem jutott, hogy bár egyszer abból igyuk a teát. Ezeket kimondottan látszik, hogy olyan régi dolgok, olyan finom kis fülei vannak, olyan csücskösek. Amikor anyukám ezt vette, még ő is fiatal volt. Közben tört el belőle, persze, de hát én jobban vigyázok rá, azt hiszem, mint ahogy ő vigyázott. Lehet, hogy én is törtem el belőlük, huszonkét év alatt nem is esoda, főleg, hogy igen szeretek port törölni. Tényleg szeretek, még a mai napig is, csak ma már nincs annyi türelmem leszedni s visszarakni azt a sok mindent. A másik készlet, az kávé, az mai dolog, a másik lakásunk jut róla eszembe, hát az olyan kicsi volt, egyetlen szoba, hogy a tizenkét személyes étkezőt a padlásokon kellett tartanom."

Babák a rekamién

„Ezeket jobbára én kaptam gyári kollégáimtól, születésnapokra, ezeket a nagyobbakat. Volt még mellettük egy kicsi, olyan fekete pingvin is, nagyon szerettem. Egyszer csak felfedeztük, hogy nincs meg. Biztosan az a két **tévészere**lő vitte el, valamelyik közülük, akik a tavaly egyszer-kétszer nálunk jártak. Az a szélső ott, az külföldi baba, a Central áruházban vásároltam, voltak ott valami csehek, kínáltak a babát, az egyik elárúsító akarta megvenni, az szaladgált a kollégáihoz, hogy adjanak neki gyorsan ötven lejt, de nem kapott, én meg ott álltam résen, s akkor gyorsan megvettem én a babát. A kislányom csak ámult-bámult, hogy az övé lett. Most már kezd vigyázni is rájuk, egy-kettő leteszi őket, azt mondja különben nem lesznek szépek, mire ő megnő. Szeret írni, rajzolni, a Brassai Sámuel Liceumba szeretném adni, orvosnőnek vagy mérnöknek szeretném taníttatni. Igaz, hogy mérnöknek lenni nem mindig éri meg, mert kicsi a keresete és nagy a felelőssége. Ők is úgy szenvednek, mint a munkások, például tegnap a mi csoportunkban megbüntették a részlegvezetőt, mind a három főnököt megszankcionálták. Bár hát én azt nagyon szeretem, hogy egyszer-egyszer még a vezetőket is szankcionálják."

2×3 méteres plüssfalvédő

„Igazából én egy másikat szerettem volna, a *Szerájszöktetést*, az van mindenkinek, minden kollégának a munkahelyen, aztán nekem ezt hozták, nekem már csak ebből jutott. Ezerötszáz lejért kínálták, érdekesnek tartottam, s megvettem. Talán ezért is nem mozdul ki az ember a házból, látja, így ilyen helyen, ahol szépség van körülötte, mert jól érzi magát, és örömmel él itthon. Mert érzi azt, hogy vitte valamire. És hát mi a tizenhét esztendő alatt sokra vittük, sok mindent vásároltunk. Itt van például ez a plüssfalvédő, ezekkel a táncosokkal. Egy ilyesmi hosszú-hosszú éveig eltart, ez még talán az unokákat is megéri, megmarad nekik, s mégiscsak egy érték. Divatja is lett, minden házban van. És ha már húsz lej a paradicsom, akkor mégiscsak inkább ilyesmire költünk. Kiemeli a lakást, így tudjuk azt, hogy miért dolgoztunk, tudjuk azt, hogy a pénz nem ment el csak úgy a levegőbe. Itt van belőle ez a falvédő, ilyesmitet vásárolunk, amit mindig tud az ember értékelni. Aranyat nem lehet vásárolni. Aranygyűrűt lehetett volna, de hát aranygyűrűt csak akkor vesz fel az ember — ahogy mondják —, mikor csirkehúst eszik. Csak akkor."

Fehér, horgolt asztalterítő

„Igen, ez horgolva van, nem, nem én csináltam, ezt is vásároltuk, én nem jutottam oda az életem során, hogy ilyen szép dolgokat tudjak készíteni. Nekem itthon örökösen a házimunka volt a program. Ezt egy volt egyetem tanár csinálta, nyugdíjas lett, a nyugdíj az kevéske volt, s akkor ő nekiállt ilyen terítőket horgolni. Persze, lehet, ha nyugdíjas leszek, én is nekifogok valami ilyesminek, de ez most egyelőre lehetetlen, nem lehet nyolc órát állni a szalag mellett a gyárban, emelgetni napközben az ötven kilós zsákokat, délután meg ilyen kis könnyű dolgokat horgolni idehaza. Az én kezeim nem arra valók. Zsibbadnak el. Van úgy, hogy reggel külön tornáztatnom kell minden ujjamat, hogy valamit megfoghassak velük. Ilyen ujjakkal nem lehet olyan kis könnyű dolgokat horgolni. Sokszor úgy elzsibbadnak, hogy akár le is lehetne vágni egyenként mindeniket. Nem is érzem, hogy azokkal vagyok-e, vagy anélkül. Pont kétezerben megyek nyugdíjba. Talán majd azután..."

Vázában két művirág

„Tíz éve állnak az asztalon, télen-nyáron. Két szál fehér kála. Nőnap ajándékként kaptam a fiamtól. Nem zavar engem, hogy ez csak művirág. Amikor van igazi is, beleszem ezek mellé. Ha meg nincs más, ez is megteszi. A művirág is virág.”

Játékgongora és bakelittévé

„Ezeket is úgy ki kellett fogni, nem lehet csak úgy egyszerűen hozzájutni. Már régebben hallottam, hogy vannak ilyen játékok, illetve hát itt a szomszédunk vett egy ilyen kis tévét a gyerekének, s már akkor elhatároztuk, hogy veszünk mi is egy ilyet a kislánynak, ha sikerül. Még óvodás, nemrég töltötte az öt évet. Tetszett is neki, csak hát rá lehet unni hamar, mert nem tévé ez tulajdonképpen, csak tévé formájú persely, van hátul három gombja, azokat kell csavargatni, s bizonyos számkombinációra kinyílik. Tulajdonképpen azért vettük a gyereknek, hogy majd abban gyűjtjük neki a pénzt tavaszig, egy biciklire. Úgy tudja, hogy benne is van a pénz, ami eddig összegyűlt, de hát bizony azt már rég kivettük, egyébre kellett. A kis játékgongora az talán mégis hasznos, nevelő játék, lehet rajta pityegtetni, nagyon szereti is a kislányom, van hallása, az óvodában tanulták a hangjegyeket, el tudja énekelni azt, hogy do-re-mi-fa-sol-la-si-do. Mondom, ez hasznosabb játék, ezt is feltettük a szekrény tetejére. Tessék csak várni, törüljem le róla a port. Így van ez, hiába lakunk a tizedik emeleten, idáig is felszáll a por. Az igazság az, hogy olyan, tényleg öt éves gyereknek való játékot nemigen lehet kapni, s akkor már az ember inkább ilyesmiket vesz, amivel ritkán akar játszani a gyerek, s nyugodtan feltehetjük a szekrény tetejére. Ott legalább meg is őrződik. Mindenre nagyon vigyázunk, van neki még régebről is egy-két ilyen kínai játéka, azok is mind megvannak, tesszük el, hogy ha majd nagy lesz, legalább lássa, mi je van, ne legyen minden elromolva. Még a katona fiam játéka is megvannak, félretévé a szekrény tetejére. Különb a kolléganőimtől hallottam, hogy így kell csinálni, ők is megveszik a játékokat, s aztán elteszik, hogy mire megnő a gyerek, legyen mivel berendezni a szobáját. Hisz egy-egy dísz mindenik. A másik dolog meg az, hogy hiába kínai játék, meg lehetett venni, egy százasból a kettőt kiálltuk.”

Erdei tájkép, sátorral

„Egy bácsi festette, a porcelángyárban dolgozik, vagy tíz éve fest már nekünk, azt hiszem, most már mindenkinek van legalább egy-egy képe tőle. Tudja, ez úgy van, hogy egy-egy csoport összeáll társasra, s ahányan vannak, annyi képet rendelnek meg az öregnél. Ki milyet akar. Mi tizenöten társultunk, két képre álltunk össze, úgyhogy egyszerre harminc képet rendeltünk meg az öregnél. Erre az erdei tájra a piros sátrat én kértem, hogy odafesse, van nekünk egy olyan sátrunk, azzal szoktunk menni nyaralni. S azt is én kértem, hogy az én tájképemre fessen egy fiatal halászt is, ugyanis a férjem nagyon szeret halászni. A hal az jól sikerült, nem mondom, de embert nem nagyon tud az öreg rajzolni. Én annyit gyönyörködtem benne, amikor hazahoztam, hogy azt el sem lehet mondani. Odaát, a kicsi szobában egy kastélyos kép van. Azt egy téli képen láttuk, s onnan kértük át a mienkre. A többi, ami azon volt, madáretető meg ilyesmi, az nem tetszett.”

Sárgaréz plakett a falon

„Valamelyik havertől kaptuk, nem tudom, honnan szerezte, biztosan vásárolta, nem kérte meg tőle, nem is tudjuk biztosan, kitől kaptuk. Úgy hozta valaki, egy születésnapra. Nagyon sokan voltak. Az ajándékokat nem bontottuk ki, csak miután elmentek. Meg szoktuk tartani a születésnapot, már úgy értem, általában készülünk rá, de ha hétköznapra esik, akkor nem nagyon jönnek. Italfélet, borfélet mi ajándékba nem veszünk, nem viszünk. Egyebet igen. Ha olyan ajándék lett volna, hogy nem tetszik, hát akkor is felkerült volna a falra, csak másfelé került volna, nem ide a szobába. Olyan, hogy gondolkozzam róla, hogy mit ábrázol, mi van rajta, nem nagyon volt. Valami római vagy dák katonák. Tudja, hogy van: néha tíz percet is alig ülök a szobában egy nap. Nem gondolkoztam azon, hogy mi van rajta. Csak ülök és nézem.”

2×3-as zöld-barna csíkos szőnyeg

„Azóta van meg, mióta ideköltöttünk. A régi lakásban olyan kicsi szobánk volt, hogy a szőnyeg nagy részét a bútorok alá kellett volna bedugdosni. Így aztán szőnyeg csak az új lakással került hozzánk. Egy-egy új szőnyeg minden szobába. Ezzel is szerencsém volt, úgy látszik, ilyesmikben mindig szerencsések vagyunk, két ilyen darab volt az üzletben összesen, akkor hozták, fogta-fogosgatta mindenki, egyiket is, másikat is, aztán én hirtelen rávágtam erre, hogy veszem, csinálták is a bont rögtön, megvan a papírja még most is, hát mondom, szerencsém volt, hogy éppen ezt vettem, mert a másikat egy hét múlva már vitte is vissza a bácsika, aki megvette, mert az első porszívózás valósággal kilyuggatta a szőnyeget, a szálak egyharmada kihullott belőle. Buklé, perzsabuklé, vagy hogy is írta a papíron. Szerettünk volna mi, persze, valami különlegesebbet. Huszonötezer lej. Hát annyi honnan legyen egy szőnyegre? Majd ha megöregedtünk, akkorra talán vehetünk olyasmit, akkorra talán már mindenből az lesz, amit szeretünk. Különbön amikor ezt vettük, én éppen éjszakás voltam, talán ezzel volt szerencsém, a gyárból kijövet egyenesen mentem az üzletkebe, szőnyeget keresni. S így kaptam.“

Szobai villanymelegítő

„Muszáj volt megvennünk, a kalorifer nem melegíti ki a lakást. Persze, csak olyankor használjuk, ha itt vagyunk, együtt a nagy szobában. Az a jó benne, hogy ventilátoros, kifújja a meleg levegőt magából. Meg az, hogy a színe talál a szőnyeghez és a bútorhuzathoz. Drágának drága volt, nem mondom, ötszáz lej körül, meg aztán nem is lehetett kapni, csak úgy szerezte valaki nekem. Kávédarálót sem lehetett kapni. Azt is egy falusi rokonunk szerezte nekünk.“

Madárhinta a csilláron

„Amikor celofánt lehetett kapni ősszel, a bódéknál, akkor vettem. A régebbiek azok jobbak voltak, ott a madaraknak volt tolla is, és ahogy a meleg levegő ide-oda áramlott a szobában, a madarak rögtön mozdultak előre-hátra a hintákon. Ezek nem mozognak. Egybe vannak öntve a szárnyukkal. Valami papagájfélék, annak néznek ki. Nem mozog egy se.“

(Ősz-Tóth Sándor és felesége, Ilona, Móricz Zsigmond utca 55. szám alatti lakosok, az egyetlen henger alakú kolozsvári tömbház tizedik emeletének lakói. A férj 42 éves, az asszony 41. A férfi vegyi operatőr a Farmecnél, az asszony préselő-nő a Carbochimban.)

Kenéz Ferenc

Nagy Enikő: Látomás

Zilahy Lajos — Szalontán

Nagyszalonta századfordulói művelődéstörténetével foglalkozva böngésztem át a *Szalontai Lapokat*. Az ez idő tájt gomba módra szaporodó, de egyhamar megszűnő kisvárosi kiadványok sorában ez az újság meglepően életerősnek bizonyult: 1889 és 1937 között, negyvennyolc éven át jelent meg. A gyökeres társadalmi és történelmi fordulatokat, gazdasági válságokat a tulajdonos nyomdászcsalád (Reich, majd magyarosítottan Székely) ügyessége, hozzáértése folytán vészelte át az újság.

E vidéki sajtótermék — mai elvárásainkhoz mért alacsony színvonala ellenére — a helytörténetiekén kívül jócskán tartalmaz művelődés- és irodalomtörténeti adatokat is. Ez utóbbiak sorából Rozvány Györgynek 1890 folyamán közzétett, Arany Jánoshoz kapcsolódó emlékezéssorozata emelkedik ki.

E mostani tallózás újabb érdekes, értékes irodalomtörténeti adalékokat hozott felszínre. Kiderült, hogy Zilahy Lajos, a népszerű író művészi pályája e kisvárosi hetilap hasábjairól indulva ívelt a visszhangos sikerek felé.

Ő is ebben az irodalmi híru városban született, 1891. március 27-én, nem messze Arany János és Sinka István bölcsőhelyétől. Térképre rajzolva e jeles házakat, egyenlő szárú háromszöget kapunk, amelynek csücspontjai a valós térben alig két-három percnyi sétával elérhetők. Érdekes lenne eljátszani a gondolatot, hogy bár egymás szomszédságából indultak, mégis a társadalmi törekvéseknek és az irodalmi irányzatoknak mennyire más-más útját választották.

A nagy családú közjegyző fiát a helybeli református elemibe íratta, s ugyanitt végeztette vele a gimnázium alsó osztályait. Mivel a nagy múltú schola csak két év múlva kapta meg a főgimnáziumi rangot, tanulmányait Erzsébetvárosban és Máramaroszigeten végezte 1905 és 1909 között, feltételezhetően rokonai vagy baráti környezetben. Apjának 1905. december 15-én bekövetkezett hirtelen halála sem szakította meg iskolázását, mert édesanyja — súlyos anyagi gondjai ellenére — befejeztette vele a gimnáziumot.

Önéletrajzi írásában (*Családi levelesláda*, 1929) maga Zilahy meséli el, hogy amikor első kötete megjelent, egyik szépen bekötött példányát anyja elé tette. A könnyekig meghatódott mama ezekkel a szavakkal nyugtázta az irodalmi szárnypróbálgatást: „Szép, szép ez, fiam, de azért csak akkor lesz belőled ember, ha leteszed a doktorátust...” Letette, Diplomás emberré vált, de boldogulását, világhíret irodalmi tevékenységének köszönhette.

A Parnasszusra költőként indult. Az 1916-ban Singer és Wolfnernél megjelent *Verseket* a háború közvetlen élménye ihlette. Az azonban csak a *Szalontai Lapok* olvasgatása nyomán vált nyilvánvalóvá, hogy már évtizeddel annak előtte, kisdíáként eljegyezte magát Euterpével. Még tizenhatodik életévét sem töltötte be, amikor első verseit földije, ismerősei nyomtatásban olvashatták.

A *Szalontai Lapok* század eleji szerkesztője — fővárosi példa nyomán — meghonosította a tárcarovatot, így biztosítva a szint, az olvasmányosságot, és így nyújtott érthető és elérhető irodalmat a néhány száz olvasónak. Itt közölték (mindig az első oldalon) a kis Zilahy próbálkozásait, öt versét és egy novelláját, arányosan megosztva az 1907-es téli és nyári vakáció hetei között. (A most újraközölték mellett itt találjuk a *Virágokat szedtél...* címűt, 1907. január 1-én és a *Köriülöttem...*-et, 1907. január 13-án.)

Témái a serdülőkorra jellemzőek: szerelem, halálvágy, fiúi emlékezés az elhunyt apára, elszakadás a megszokott környezetétől, új élmények felkutatása; a természeti képek keltette kellemes hangulat, a látási érzetek, benyomások megörökítése. A felfokozott szentimentalizmus is életkorára jellemző; kedvét leli az érzelmei leírásában, és ezeket természeti képekkel asszociálja. Tárcanovellájában ez már egyeduralomra jut, sőt maga a választott környezet, a kispolgári lakás berendezése is érzélgősséget sugall. Az életről és a halálról, a boldogságról és a szomorúságról szóló reflexiójában gimnáziumi tanulmányai, olvasmányai tükröződnek.

Érzékelhető-e már ezekben a kezdeti próbálkozásokban a tehetség? Jelzi-e valami a későbbi írói sikereket? Feltűnik a színek és árnyak bősége, a díszítőjelzők halmozása, burjánzása. A szentimentalizmus és az impresszionizmus eszközeit főként novellájában érvényesíti. Már ebben előrevetíti a *Halálos tavasz* érzélgős szerelmi témáját és *A fegyverek visszanéznek* szemképráztató környezetrajzát.

E közlésekkel egy évtizedre megszakad Zilahy jelenléte a szalontai sajtóban. (Érdeemes lenne Erzsébetváros és Máramarosziget újságjait is átböngészni.) Bár itt ügyvédbojtároskodott, a tízes években mégsem bukkanunk nevére. Annál inkább ünnepezték kötete megjelenése alkalmából, s ettől kezdve a szalontai főgimnázium Arany János Önképzőkörében időről időre elhangzott egy-egy Zilahy-vers.

A frontszolgálatból való hazatérte után a helyi értelmiségiek felkérték a készülő Arany-centenárium ünnepség egyik szereplőjének. A háborús nehézségek miatt ez ugyan elmaradt, de esztendő múltán a nagyváradi Szigligeti Társaság igyekezett törleszteni az utókornak Arany iránti adósságából. Dutka Ákos tartotta a díszbeszédet, s ezt követően felesége Dutka-, Nadányi- és Zilahy-verseket szavalt.

Írónk Budapestre költözte után első prózai és színpadi sikereiről a *Szalontai Lapok* nyomban beszámolt, amikor pedig 1921—1922 fordulóján látogatásra hazatért, két ekkori és itteni ihletésű versét jelentette meg az újság. Az itt következő versek első közlése nem mentes a nyomdai hibáktól. Ahol a szöveg értelmezése nem jelentett akadályt, ott kijavítottam, akárcsak a gyermek szerző néhány helyesírási hibáját.

Dánielisz Endre

ZILAHY LAJOS

APÁM

Mintha most is látnám, amint úgy reggeltájt
Rózsafái között nagy komolyan sétált;
Számítgatta, nézte, hogyha ezt beoltja,
Lesz-e majd belőle olyan teljes rózsza?
Nyílik-e majd újra bimbófakadáskor,
Újuló tavaszkor, virág nyílásakor?
— Kezében a nyíló, fakadó rózsával,
Borongó homlokán, öszülő hajával,
Olyan volt e múltó, megfakadó [!] élet,
Mint mikor a tavasz az ősszel beszélget
Lassú hervadásról.

Tél volt. Összegyűltünk mind a kis szobában.
— Haloványon feküdt nagy, tornyos ágyában.
Tudja Isten hol járt gondolatja, gondja,
Csak ránk nézett búsan s szomorún azt mondta,
Hogy húzzuk a függőnyt az ablaktól félre,
Hogy oda láthasson a havas útszélre,
S lássa utoljára, ha már mást nem lehet,
Azt a nagy akácfát, azt a kéklő eget.
S amint elmélázott a nagy szálló hópehelyhen [hópelyheken],
A mi kedves apánk egyszer csak hirtelen

Elaludt örökre.

(Szalontai Lapok, XIX. évf. 2. sz. — 1907. január 6.)

VONAT

A letarolt, szomorú pusztákra
Beront nagy, szilaj, fekete rém.
A kalmárok szomjas, iszonyú álma
Zúg, dübörög nagy vaskerekén.

S amerre átszáll a róna felett,
Megdöbben a nagy, szüzi, őszí avar,
A puszta, a róna, az árva berek
Keserű jajjal sírni akar.

Egy kútgém csóválja karcsú fejét,
Fent tikkadt vándormadarak szállnak,
S a lehajtott fejű vadvirágok
Nagy, szomorú temetésre várnak.

(Szalontai Lapok, XIX. évf. 26. sz. — 1907. június 30.)

HAJÓN

Nagy, riadt csönd. A messzeségbe'
Vörösbe fut át az ég kékje,
S aranyzöld hegy mögé zuhan a nap.
A vörös homályban, a part alatt
Mintha az álmos, lusta víz színének
Remegő asszonykezek
Hímes, sávolyos palástot szőnének.

Aztán lassan — mint a mesébe'
Beléúszunk a barna éjbe.

Valami vágy fog el hirtelen —
— Itt a nagy, selymes, szűz vizekre,
Míg napom véresen le nem zuhan,
Amit tart még kétes, ködös utam
Nagy, bánatos sejtéstől megigézve,
Ilyen nagy, riadt csendben
Beleúszni halkan az örök éjbe.

(Szalontai Lapok, XIX. évf. 29. sz. — 1907. július 21.)

SZONÁTA

Az utcasarokon ócska ház áll. Kopott, barak [barokk?] stílusú, öblös épület: az ablak karcsú pilléire talán már kétszáz év is odaborult ráncos, redős homlokával. A kapualja szűk és homályos, mintha alatta mindig könnyű, selymes léptű árnyak suhognának, minden zajra ijedve lapulnak meg a vedlett falon. Keskeny lépcső vezet fel az egyik sarokszobába. A szoba fehér és zsúfolt; látszik, hogy leányszoba. A háziáldás a falról szomorúan és szelíden néz szét. A magas, karcsú ablakról puha, fehér brokátfüggöny hull alá, és alól lágy redőkben pihen meg. A szobában vastag szőnyeg terül végig a padlón; a két sarokban egy-egy japán váza áll, keskenyszemű, napernyős gésákkal. A másik sarokban egy piáninó zongora van pergamenszerű, fakult kottákkal elhalmozva. A szobában lágy, édes, halvány chypre illat terjeng, finom halkan, mint valami messziről jött, selymes üveghang.

Az egyik fotelben egy férfi ül; fáradt, tüzes tekintete tétován jár körül, arca szomorú és szép. Első tekintetre szilajnak látszik, mint valami kávébarna beduin arc; a vonások merész kontúroknak forrnak össze, a homlok magas, hideg és nyugodt... aztán közelebről valami méla, szelíd szomorúság ömlik el az arcán. Haja a legsötétebb gesztenyeszín, alakja szikár és fiatal; tán huszonöt éves sincs még.

A zongora előtt egy leány ül, kivágott nyakú, rózsaszín ruhában. Karcsú, fehér ujjai a sárga billentyűkön pihennek és tétován futnak végig a billentyűsoron. A lánynak ritka érdekes arca van. Az arcéle merészen szabályos, de nem szegletes. Olyan, mint egy fehér antik szobor, amire rágyújtották egy tizenhétéves lány sóvárgó, nyugtalan tüzét. Az alakja törekeny; az arca még kissé ványadt. Meglátszik, hogy nemrég került ki a dohos, színtelen, rácsos ablakú zárdából. A szemében ott lobog mély, szinte diabolikus erővel a zeneimádát, amit fáradt, beteg lelkű apácák voltak [oltottak?] még régen zsenge, szűz agyába...

Egy pillanatra csend lett... Egy sárga, magas ház mellett odakünn most szállott le gyorsan, szinte zuhanva a nap. S az alkonyat öles árnyaival már megbútt a pillérek mögött...

A lány egy szonátába kezdett. Mikor a keze vad, szilaj iramban rohant végig az ócska billentyűkön, a szeme lobogott, a lelke ugyanilyen taktusokban ringott a mámoros, tüzes, szomorú ritmusokon. A zárdaleány imádata volt ez a nagy Chopin, a nagy Beethoven csodás, mély lelke iránt. Olyan szomorú és lázas imádat, ami csak a zárda csukott ajtaja mellett a nagy, nehéz levegőjű zeneteremben születhetett meg, mikor a sápadt, égő szemű soror fojtott, álmodó csendből lüktető, szilaj akkordokat varázsol elő a nagy zúgó hangszeren... A fiatal lány lelke pedig olyan szűz és fehér, mint valami habos, puha kőd a kék víz felett... Alatta fojtott zsarátnok pihen, amit ha villamos szikra jár át, hirtelen nagy fénybe lobban és megemésztí a fehér, szűz ködöt, a zsenge, fogékony leánylelket és ha titkos, mély imádatok lobbantják fel, halvány, színes lángok, remegő, mély röptű álmok fogannak meg benne.

Ahogy a szonáta ütemei megindultak, eljött a nagy Chopin, forró nézésű, rajongó szemével és odaült a lány lelkére... A leány játszott — szép fejét kissé meghajtván — a lelke pedig méla, holdfényes tájakon, sötét szirmú virágos mezőkön szállott át, amelyek felett a nagy Chopin dalai megszülettek valami lázas ihletű, nyugtalan álomban.

A férfi a széken ült, félkönyökére dölve hallgatta a dalt... Sötét, izzó tekintete a leányra tapadt. Érezte, amint lassan szűrődik át lelkébe ez az új, hatalmas érzés.

A leány másik szonátába kezdett. A szelíd, ábrándos Chopin dalok helyén most egy nagy, szilaj, szomorú szonáta zúgott át a húrokon. Az öreg hangszer remegő fáján tán a nagy Beethoven lelke zsongott végig.

A szoba levegője mintha méregporral lett volna telehintve, álmodó, finom méregporral, ami lelket oldó gondolatoknak és furcsa, groteszk álmoknak az ihlete.

A nagy szonáta diadalmasan zúgott végig a lázasan vibráló, karcsú, fehér ujjak alatt, mint valami bús, tomboló orgia.

A férfi egyszerre fél térdére bukott, oda a vastag szőnyegre, a remegő fájú, vén hangszer mellé, s forró, nehéz feje odasimult a lány oldalához.

Az alkonyattól vörösré izzott nyugaton a kék ég, s a napesti fény sárga-vörös, orange foltokban hullott be a szobába. A leány arcán mintha vérrózsák lettek volna, s a férfi lázas szemével úgy látta, hogy a finom, fehéres arcbőr alatt a vér is vad ritmusokban lüktet.

A szonáta egyszerre kusza, lelket bántó ütemekben zúgott. A leány keze fáradtan, fanatikusan vibrált a billentyűk felett, mintha a zeneköltő minden vajúdása ide csúcsosodott volna ki a tomboló, lázas ütemekbe, s a leány már az elálmosodó és kihűlő szonáta végén rajongva és megígézve oda akart borulni a varázsos, százhúru, vén hangszerre... de valami történt.

Egy nagyon közönséges dolog. A szerelmes, felingerelt férfi megcsókolta a leány gyönyörű nyakát... Forró, nedves ajka odatapadt a tejfehér bőrre.

A szonáta hirtelen, kuszán megakadt, a leány megrémült tekintete egy sötét, vad, epekedő tekintettel találkozott.

Másnap, kora reggel a zongorához ült. Játszani akart, de érezte, hogy a játéka hideg. Valami kihűlt a szívében és más gyűlt meg ott. Érezte, hogy az éjszaka csodás, édes érzés vibrált végig a szíven... Valami szonáta..., amelyet még Chopin, még Beethoven sem tudott írni...

A RÉGI HÁZ KÜSZÖBÉN

„A holt város legendájá“-ból

Kezembe ejtve homlokom
Ülök a korhadt küszöbön.
Te régi ház, elmúlt időmet
Köszönöm neked, köszönöm.

Köszönöm néked régi udvar
A fák alatt a lenge hintát,
A kis padot, a szép lugast,
Amit befontak ágak, indák.

Köszönöm néked régi udvar
A búvócskát, a kergetősdit,
A kisleányt, amint vigyázva
Egy nagy fa mellől leskelődik.

Köszönöm néked régi ház
— Ez minden, ami megmaradt —
A nyilakat, a jó parittyát,
Az első felőtt madarat.

(Szalontai Lapok, XXXIV. évf. 6. sz. — 1922. január 7.)

Ó köszönöm szelíd anyámat,
Amint gyümölcsöt osztogat, —
A bátyámat, a két nénémet
És köszönöm a húgomat.

Köszönöm néked régi ház
— Köszönni valóm annyi van —
Ó, köszönöm halott apámat,
Ki így szólt hozzám: kisleányom.

Mindent elvesztve, férfiszívvel
Köszönöm néked, köszönöm,
Hogy megengedted, hogy még egyszer
Leüljek itt a küszöbön.

Szalonta, 1921.

SZALONTA

A nádas érben zümmögtek a békák,
A csonka bátya barna omladékát
Arany fátyollal takarta a Hold.

Bocskay hajdan erre lovagolt,
S ölében tartva zengő tamburáját
Egy vén szobában itt Arany dalolt.

Lovassy Lászlót ez a sírkert várta
S veres kastélya verandáján állva
Itt nézett messze komoran Tisza.

Mi, kálvinhitű komoly kis diákok
Itt énekeltük fel a csillagokba:
„Te benned bízunk eleitől fogva.“

E város volt a vágy, az ifjúság,
És holt apáink dárda virtusát
Szép szüreteken mi is újra kezdtük.

E város volt az első szerelem,
Az első bánat őszi reggelen
Az első csók, az első elbukás.

Emlékezem a lombok halk zajára,
És estétájt a harangok szavára,
Gyomverte sírban itt alszik apám.

Minden kapuját, kövét ismerem,
E város, melynek gyermeke vagyok,
Ó, minden messzeségen átragyog.

Fáradt szívemben újra fény rezeg.
Ezer emlékek hívtak, kiált a város,
A marsok útja arra holdvilágos.

S azért, mi üzött életemben szép volt,
Boruljon rám e méla, hajdú égbolt,
Ha homlokomat szent porába ejtem.

(Szalontai Lapok, XXXIV. évf. 88. sz. — 1922. április 16.)

Adalékok a csernátoni szövés múltjához

A *Korunk* 1980. 12. számában jelent meg Gazda Lászlónak *A sepsiszentgyörgyi textilgyár száz éve* című írása. A nagyon alaposan, lelkiismeretesen és jól dokumentált munka dicséretére válik szerzőjének. Én csupán kiegészíteni szeretném a gyár tevékenységéhez, történetéhez hozzátartozó, bedolgozó háziiparosokra, szövőmunkásokra vonatkozó adalékokkal.

Tudjuk, hogy a szövőgyár 1905-től a háromszéki falvakban kiosztott ötszáz szövőszéken dolgoztak a falusi háziiparosok. A gyárnak bedolgozók száma a falvak nagyságától függően öttől húsz személyig mozgott.

A csernátoni múzeum érdekes levelezési anyaga az alsócsernátoni Virág János szövőmester hagyatékából került elő. Virág János szövőmester, amint az a munkakönyvéből kitűnik, takácsként került 1893. szeptember 1-én Sepsiszentgyörgyre az Első Székely Szövőgyár Részvénytársasághoz. A falvakba kiosztott szövőszékek hamarosan gazdára találtak. Felsőcsernáton így az egyik legjelentősebb és legtöbb bedolgozóval működő helység lett. Hasonlóképpen több felsőháromszéki község — Futásfalva, Ikafalva, Torja, Martonfalva — szövői számára nyújt foglalkozási lehetőséget a gyár. Virág János 1905-től Felsőcsernátonban a gyár küldöttjeként szervezi a bedolgozókat, 1906-tól több mint húsz személy szó vagy csőről fonalat a gyár részére. Az üzem vezetősége 1907. július 31-én érdekes tartalmú levelet küldött Felsőcsernátonba:

Tekintetes Virág János úrnak Felsőcsernáton

Folyó hó 29-ről kelt levele folytán küldöm csatoltan a béremelésre vonatkozó és hozzám beérkezett levelet eredetiben, mely nem is kérés, hanem sok gyanúsítást tartalmaz, felhívom, hogy ez ügyben senkivel ne beszéljen és lehetőleg titoktartásban tartja, ha akarja, lemásolhatja, de nekem eredetét rövid időn belül küldje ajánlott levélben vissza. Az avizált XV-ös számú pénzeszacskókra minden bizonnyal számítok és ha 78 c széles 702 számú finom nyersvászomból valami kézen van, küldje be ezen alkalommal.

Üdvözlettel (aláírás)
Székely Szövőgyár és Háziipar
Vállalat
Sepsiszentgyörgy
pr. KLINGER HENRIK

A levélből kiderül, hogy a bedolgozók körében az alacsony bérek elégedetlenséget váltottak ki. Követeléseikkel a szövőgyár vezetőségéhez fordultak. Nem tudjuk, hogy emelték-e a béreket. A levél szerint nem az 1911. április 12—21. közötti béharccal kezdődött a gyengén fizetett munkások béremelési követelése, hanem jóval hamarabb, a falusi bedolgozók esetében, 1907-ben. A levélben figyelmeztetés történik titoktartásra, hogy a követelések ne terjedhessenek át más falvakra is.

Az 1910. december 27-én keltezett levélből pontosan értesülünk két szövőmunkás havi fizetéséről. Bajka Béla: 70 korona, amiből levonandó 2,25 korona betegségdíj. Rákosi György: 63,33 korona — 1,04 korona betegségdíj. Természetesen a javadalmazást a teljesítmény, valamint a munkalehetőség (a megrendelt mennyiség) szabta meg.

Az 1911. április 8-án Virág János szövőmester címére küldött levelezőlapon a következő állt:

Válaszolva folyó hó 6-án kelt sorait tudomásul vettem, hogy hétfőn fuvarost küld be, akivel lehetőség szerint kopsót fogok küldeni. Egyúttal értesítem, hogy e 20-án szállíthat. A kért 800 koronát már elküldtem, úgyszintén a kért két font 36/2-es és öt font 32/2-es postával címére szállítottam.

Tisztelettel:
Illyés (igazgatóhelyettes)

Az 1911. június 10-i levél:

T.C. Virág János Úrnak Felsőcsernáton

Az Önnek múltkori íttlétekor előírt 175 centiméter széles 353 sz. lenvászomból sürgős szükségem van három végre. Szíveskedjék tehát minden éron a láncot,

esetleg valamely segédjével, vagy jobb szövőnővel leszövetni és postafordultával értesítsen, hogy mikor számíthatok az első végre, amelyet elkészítés után rögtön postán küldjön is.

Tisztelettel: Illyés
Székely Szövőgyár és Háziipar
Vállalat
Sepsiszentgyörgy
pr. KLINGER HENRIK

E levélből kitűnik, hogy a bedolgozó egységekre (hozzaértó szövőmester vezetésével) rábízhattak bármilyen kényes megrendelést. A gyár ebben az időszakban folyamatos munkát biztosít bedolgozóinak.

Levél 1911. november 17-én:

Buzgó György Úrnak Torjára

Folyó hó 14-i levelezőlapjára, hivatkozom Illyés igazgató urunk által Önnek per október elsejétől számítandó hat hétre történt személyes felmondására, melynek következtében az illetmények folyó év december 15-ig illetik meg Önt.

Utásítom ennek következtében, hogy az összes Önnél lévő fonalat és szerzőszámokat rendbe hozza, amelyeket Virág úr jövő hét valamely napján személyesen öntől át fogja venni és ezentúl kezelni fog.

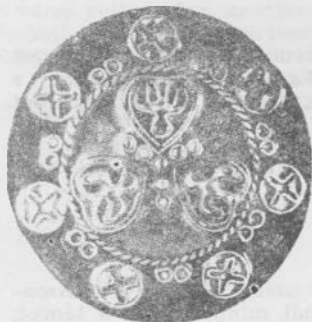
Együttal szíveskedjék mindent, a cég tulajdonát képező dolgokat, árukat, szerzőszámokat, könyveket annak idején Virág úrnak átadni. A lakásra vonatkozóan értesítem, miszerint azt legkésőbb 1912. március hó elsején át kell adja nekem. Addig is egy szobát és konyhát bocsájtok rendelkezésére, amíg a többi helyiségek Virág úr által lelakoltatnak a műszerek és anyagok felraktározására.

T.f.

E levél szerint a torjai bedolgozók munkája ebben az időszakban szünetelt. A vidéki bedolgozók egyébként kisebb-nagyobb szünetekkel 1916-ig dolgoztak; ekkor szűnik meg falvakban a háziipari szövés. A háború nehéz éveit után a felszerelések egy része a falvakban maradt. Az osztovátákat a gyár nem kéri vissza, nem szedi össze; mint meghaladott munkaeszközök, a bedolgozó családok tulajdonában maradnak.

Ezek az osztováták a mai nap is szőnek két-három háznál. A csernátóni háziszóttos mindig keresett volt. Nagy részét a kézdívasárhelyi vásárokon adták el, vagy megrendeléseket fogadtak el falubelijeik részére. Így nagyon sok abrosz, kendő, szalvéta, ágytakaró, lepedő, rokolya- és zsákanyag került ki e szövők keze alól. A század eleji fejlett takácsszóttések a mai szóttessanyagra mind színben, mind mintában, komponálásban kihatnak. Igen kedvelt szín a piros, kék, drapp. Len-, kender-, gyapjú- és gyapotfonalból szóttek; a század elején már ritkábban festettek házilag fonalat, ezt festődékben végezték. Ma kimondottan gyapotfonalból, gyári- lag festett anyagot vásárolnak, újabban ritkán műszálakat is használnak a szövéshez. A század elején fellendült szövés folytonossága nem szakadt meg napjainkban sem, csupán mennyiségileg sokkal kevesebb.

Haszmann Pál

Nagy Enikő: Disztál

Egy régi bánági magyar lap

Statisztikusok kimutatták, hogy gyorsan fejlődő társadalmunkban az ember ismeretigénye nem csupán a jelen alapvető kérdéseire terjed ki, hanem a letűnt korszakok, a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek minél alaposabb megértésére is. A múlt megismerésére fokozottabb tendencia mutatkozik ma, mint bármikor. S ez — úgy véljük — természetes, hiszen a múlt valóságaira építünk. Mindinkább igényeljük hát az olyan munkákat, melyek képesek bővíteni, emelni napjaink ismeretszintjét, s lehetőséget adnak arra, hogy összekapcsoljuk a jelent a múlttal. Ilyen téren jó lehetőséget nyújt a régi jeles lapok tanulmányozása. Segítségével alaposabban megismerjük a letűnt idők népi törekvéseit, a gazdasági, kulturális fejlődést, összevethetjük napjaink eredményeivel. A sajtómonográfia-írás azonban még nem kapta meg művelődési életünkben az őt megillető megbecsülést, noha történelmi forrásértéke vitathatatlan. A lapok zöme kisebb-nagyobb mértékben tükrözi az adott kor társadalmi viszonyait, gazdasági, szellemi életét. Az a tény, hogy az újságcikkek bizonyos beállítottságú szerzők írják, fejtik ki bennük véleményüket, még nem jelenti azt, hogy az utókor képtelen az igazságot kihámozni belőlük. Levéltári forrásainkat is mérlegeli a történész a tények megállapítása érdekében.

Jakab Elek *Az erdélyi hírlapirodalom 1848-ig* című munkát írta, Kristóf György az abszolutizmus korának, Jordáky Lajos a XX. század első felének erdélyi hírlapirodalmával, Beke György pedig a felszabadulás utáni egyik legjelentősebb sajtótörténetével, a Brassóban megjelenő *Népi Egységgel* foglalkozott.* De ezek csak például szolgáljanak. E munkák — a legutóbbit kivéve — kimondottan sajtótörténetek. Beke tanulmánya a felszabadulás utáni időszak gazdasági, politikai kérdéseivel foglalkozik, részletesen elemzi az erdélyi magyarságnak a román néppel és más nemzetiségekkel együtt vívott harcát a nemzeti egyenjogúság elismeréséért, a demokratizálódásért. Tehát a szerző nem a lap történetét, hanem írásai alapján a felszabadulás utáni történelem összes kérdését tárgyalja.

Dolgozatunkban e két módszer összekapcsolását kísérreljük meg, amikor a mintegy 125 évvel ezelőtt megjelent temesvári *Delejtű* (*A tudomány, anyagi érdek és szépirodalom közlönye*) tevékenységére emlékezünk. Jelentőségével évekkal ezelőtt Benkő Samu részben már foglalkozott. Mi nem csupán a *Delejtű* megalakulásának körülményeiről, a kiadási, szerkesztési, terjesztési nehézségekkel kívánunk foglalkozni, hanem a benne tükröződő múltat is vázolni óhajtjuk. Történeti dokumentumnak tekintjük e lapot, annál is inkább, mivel szerkesztője jeles történész, Pesty Frigyes volt.

A *Delejtű* cikkei alapján alkalmunk van megismerkedni a Bánág népei történetének 1858—1861 közötti szakaszával. Ez az egyetlen korabeli magyar lap e tájon, hetenként jelent meg 8 oldalon, ami egyenlő napjaink negyedikvnyi alakú öt és fél-hat oldalnyi újságjaival. Mivel később a lap gyakran nagyobb terjedelemben jelent meg, megközelítő számítások szerint az 1858—1861 között nyomtatott számok elérték a 2000 oldalt, azaz mintegy négyszáz oldalnyi nyolcad ívrétű 5 kötetet. Úgy véljük, ilyen mennyiségű írás kétségtelenül igen értékes anyagot tartalmaz a kor történeti fejlődésének megismerése szempontjából. A lap tanulmányozása annál is fontosabb, mivel a Temesközről más hiteles adatok a szűkmarkú abszolutisztikus rendszer adatokban szegény levéltárain kívül alig állnak rendelkezésünkre.

Az Alexander von Bach megszemélyesítette korszak — hiszen az uralkodó I. Ferenc József-ről a művek hallgatnak — osztrák neoabszolutizmus elnevezéssel került be a történelembe. Új azért, mert nem egyszerű folytatása az 1848—1849-es forradalom megdöntötte régi abszolutizmusnak, hanem annak modern változata, mivel elfogadta a jobbagység felszabadításának törvényét, támogatta a kapitalista

* Sajtótörténettel foglalkozott a Korunk 1974-es évkönyve is. — A szerk. megj.

viszonyok fejlődését az iparban, intenzív hiteléletet s a modern közlekedési eszközök bevezetését biztosította. 1848-ban megszűnt a robot, a volt jobbágy a paraszti birtok tulajdonosa, a volt céhlegény kézműipari inas vagy segéd, esetleg gyári munkás lett, s törvényileg mindenki szabad polgárrá vált. De senki sem tehetett semmit, mert akarátát, mondanivalóit az abszolutista államhatalom gátolta, ellenőrizte. Községi, városi, megyei szinten idegenek parancsoltak, kiknek más feladatuk nem volt, mint, ha kellett, „executióval” is, behajtani a kivetett adót. Feladatuk volt az is, hogy fennen hirdessék az abszolutista állam nyelvének, a németnek kötelező ismeretét, használatát a közigazgatásban. Ebből következett az is, hogy az államhatalom szervei szigorú figyelemmel kísérték minden nemzeti megnyilvánulást, a lapok, folyóiratok megjelenését, nemzeti jellegű egyesületek létesítését, tevékenységét. A Bach-féle neoabszolutizmus, mely 1849 és 1859 között nehezedett az országra, nemzeti jellegétől kívánta megfosztani a korabeli társadalmat.

Ilyen viszonyok között jelenik meg és tevékenykedik a *Delejtű*, mely irányítója kíván lenni a korabeli bánági magyar társadalomnak. Pesty Frigyes szerkesztői előszavában hangsúlyozza, hogy a lap „jelentősége abban fekszik, hogy az olyan vidéken jelenik meg, hol eddig semminemű magyar közlöny nem volt”. Nem politikai jellegű a lap. Erre Pesty nem kapott engedélyt. A nemzeti jólétet, nemzeti művelődést és vagyongyarapodást igyekszik elősegíteni. „Lapjainkkal közös törekvésünk mellett azon leszünk — írja a szerkesztő —, hogy hazánk déli részeinek óhajai, kívánalmái, szükségéi a Delejtűben tárgyalassanak, hogy az itteni föld termékei, az itteni lakosok iparszorgalma, nyilvános élete, múltjának emlékei, szokásai megismertessenek.”

A lap abban az időben jelenik meg, amikor a közép- és délkelet-európai népek nemzetté formálódnak, s amikor bármely megnyilvánulás gazdasági, kulturális, társadalmi vonatkozásban a nemzet törekvéseinek kifejezője, tehát politikai jellegű volt. Ezért nem tiltakozott Pesty Frigyes, amikor az abszolutizmus védői megtiltották, hogy politikai kérdésekkel is foglalkozzék. Nem zavarta az sem, hogy lapját nemegyszer elkobozták arra való hivatkozással, hogy államellenes magatartású cikkeket tartalmaz, s hogy őt figyelmeztetésben részesítették. Tudta, hogy lapjának minden sora termékeny talajra talál, s a hiányzó számok még nagyobb ellenállásra ösztönzik az olvasók táborát az abszolutizmus ellen. A *Delejtű* a bánági magyar lakosság irányítója kívánt lenni gazdasági, kulturális, társadalmi szempontból, de nincsen olyan száma, mely ne utalna az együttélő magyarok, románok, németek, szerbek közös alkotásaira, haladó hagyományaira, szükségszerű együttműködésére. Rovatai tükrözik a történész Pesty Frigyes nézeteit s a korszellemet. Vezércikket nem közölt. Ehelyett alkalmi gazdasági, történeti jellegű írások jelentek meg az első oldalon. Tárcarovata alig érdemel említést, hisz későbbi nevesebb szerzőktől, mint Jókai Mór, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Eötvös József, semmit sem közöl. Irodalmi, művészeti rovata gyakran elemző jellegű, de nem ritka itt az egyszerű ismeretközlés sem. A *Heti szemlében* igyekszik a szerkesztő gazdag, sokoldalú ismeretanyagot közölni a Bánágból és más területekről. Ezt követi a *Temesvári újdonságok* rovata, érdekes gazdasági, kulturális, társadalmi vonatkozású ismeretközléssel. Nagybecsű történelmi és kultúrtörténeti forrással bír a *Szerkesztői üzenetek* rovata.

Temesvári levelezői már a lap megindulásakor küldtek cikket a szerkesztőségbe. Maga a szerkesztő néhány hír megfogalmazásán s a szerkesztői előszón kívül az első számokban nem is közölt mást. Helyi levelezői gazdasági szakemberek, kik az ipar és mezőgazdaság kérdéseiről cikkeztek. Rövidesen jelentkezett a vidéki levelezők táborának igénye. Lassan sorakoztak is a szakírók, jellemző módon első sorban történészek. Köztük találjuk a kor legnevesebbjeit: Szilágyi Sándort, Szabó Károlyt, Szalay Lászlót, Fényes Eleket és másokat. E terület sok történelmi problémáját tisztázták e történészek. Más vonatkozásban azonban még az 1860-as számok szerkesztői üzenetei között is ezt olvashatjuk: „Mintha valamennyi vidéki értelmiség karthauzinak szegődött volna.” Így viszonylag kevés cikket közölhetett a lap a Bánág különböző falvaiból. Ebből kifolyólag a *Delejtű* csak szerény falu-történeti dokumentációt hagyott ránk, éppen úgy, mint a levéltárak, noha ebben az időben nem egy magyar falu vagy telep keletkezett ott ezen a tájon. Hűséges vidéki levelezője csupán Észak-Bánágra irányította figyelmét, s közölt valamelyes anyagot az itteni településekről.

A nagyvárosok levelezői értékes cikkeket küldtek a lapnak Aradról, Kolozsvárról, Brassóból, Pestről, Bécsből. Pesty lapja minden számában üzen levelezőinek, és sürgeti a cikkeket küldését, ami igen gyakran késett, hisz a postaszolgálat még gyermekcipőben járt. Temesvárról kocsijarat naponta csak egy volt Erdély felé, a vonat pedig Temesvártól Bécsig 44 órát döcögött. Megtörtént, hogy a lap kilenc nap alatt jutott Győrbe, nem egy esetben 10 nap alatt, Prágán vagy Brassón

keresztül. A jól felkészült történész vezette *Delejtű* talán ennek következtében nem kívánt politikai jelleget ölteni, hiszen a gyorsan változó politikai eseményekről időben teljes képet az olvasónak úgysem adhatott volna. A kor szokásainak megfelelően a lap nemegyszer a különböző városokban megjelenő újságok (*Kolozsvári Közlöny, Magyar Sajtó, Vasárnapi Újság, Pesti Napló*) híreit, tudósításait veszi át, utalva a forrásra.

Mit böngészhet ki az olvasó a *Delejtű*ből a falvak társadalmára vonatkozóan? A forradalom felszámolta a jobbágyrendszert. Új világ született. A paraszt földjének tulajdonosa, ura lett. Nem kellett — a törvények szerint — többé robotolnia. De tudomást szerzünk innen másról is. Új gazdasági rendszer bevezetésére volt szükség, hogy az új viszonyoknak megfelelően a mezőgazdaság fellendülhessen, a parasztság jobban élhessen, s mint áruhátrózkodó hozzájárulhasson a modern kapitalista termeléshez. „A földművelés és gazdaság alapos tudománya nélkül a földbirtok mindenütt csak teher — olvashatjuk a lapban —; egy minden emelkedést s szabadabb tevékenységet leenyvező iszap; hasonló levén a rabszolga munkájához, mely csak kenyérrrel, de azzal is ritkán fizet igazságosan.“ A fejlett mezőgazdasági termelést nem ismerték sem a földesurak, sem a parasztok. A paraszti földek mélyen beekelődték a földesúri földekbe. Parcellák, sávok egész sora tarkította a nagy uradalmakat, ami akadályozta az ésszerű gazdálkodást. Még a leg-egyszerűbb művelési formát, az ugartartást sem lehetett zavartalanul, nézeteltérések nélkül üzni. Itt az 1848 utáni osztályharc gyökere. A szétszórt földcsekéken a parasztok alapos művelést nem végezhettek, mert a távolság egyik földrészcsektől a másikig sok órai, sőt napi szekerezésbe kerül. Ezért volt a távolság a tagosításra, a földek egy tagba összesítésére. De az államhatalom vajmi keveset tett ebben a kérdésben. A *Delejtű* szerint a Bánságban 320 ilyen helység volt, s így a paraszt helyzete az 1848 előtti időkkel szemben alig változott. Életszínvonalá alacsony, élelme egyszerű és szűkös, szellemi élete csupán a hagyományok ápolásában jutott kifejezésre; újságot nem olvasott, falun ritkán akadt egy-egy kalendárium, melynek meséit, tudósításait és tanításait néhány olvasni tudó ember továbbadta.

Sajátos bányásági helyzettel ismerkedünk meg a lap cikkei nyomán. Itt roppant területű kincstári és alapítványi birtokok voltak, melyeket a parasztok haszonbérben műveltek, minek következtében érdekelve voltak a termelésben. Fele, negyede, esetleg harmada a terméknek az övék volt. Ezek a parasztok több helyen kedvezőbb helyzetben voltak a tulajdonnal rendelkező parasztnaknál, mert — gabonatermő vidék lévén, hol kevesebb munka is elég — annyi földet bérelt minden paraszt, amennyit meg tudott művelni. E földek jó részét telepes magyar községek lakói művelték.

A mezőgazdaság fellendítésére, irányítására a *Delejtű* gazdasági egyesület megteremtését sürgette, amelynek egyaránt tagjai legyenek nagybirtokosok és parasztok. Fő feladatai közé sorolja a hitelélet megszervezését, támogatnia kell továbbá a mezőgazdaság színvonalának emelkedését elősegítő intézmények, iskolák alapítását. Magyar „gazdaiskola“ létesítését kívánja Temesváron, román nyelvűt Lugoson és németet Zombolyán, úgy, hogy „mindenhol a másik két nyelv is gyakorlatilag tanítassék“. Emellett javasolta mezőgazdasági tantárgyak bevezetését a kiszélesedő elemi iskolai oktatásban. A falusi levelezők szervezésével arra törekedett, hogy a szétszórt jellegű magyar falvak magukról állandóan hallassanak, s eljusson hozzájuk minden, ami felemelkedésüket szolgálja. A lap feladatául tűzte ki a vidék ipara fejlődésének támogatását is szakcikkek, tanulmányok közlésével.

Történeti visszpillantást is ad a Krassó megyei bányavidék altalajkincseinek kibányászási formáiról a rómaiakig visszamenően. A kőszén felhasználását a lap megjelenése idején még alig kezdték meg. A cikkírók mégis sokat hangsúlyozzák a szén jelentőségét, különösen a fában és más tüzelőben szegény Bánságban. Pesty Frigyes az arany előfordulásáról cikkezik. „A cigányok — írja —, kik egyedül mint aranyosok Csiklován (Oravica mellett), Dognácskán és a katonai végvidékeken letelepedtek, eléggé bizonyítják, hogy már régebbi korban itt aranyércmosók és fekhelyek léteztek.“ „Mennyi értéket rejtenek majdnem értéktelen öserdeink, ártéreinink, ingoványaink — írja másutt a lap —, mit nem lehetne teremteni használatlan vízerőnk, bőséges terményeink, sőt csupasz útaink mellékeiből? — ha azok hulladékait keresnők is.“ Sürgeti „a szakképzését az ifjú nemzedéknek, mert a bányai nyersanyagot külföldön dolgozzák fel“, s ez óriási hátrányt jelent az itteni társadalom számára.

A lap siet konkrét támogatást nyújtani az ipari tevékenységet folytatni akarók számára. Hitelintézet felállítását, szegény sorsú iparosokat támogató segélypénztár létesítését, a kereskedelmi és iparkamara munkájának megjavítását ösztönző iparegylet alapítását, szakiskolák felállítását, a postaszolgálat megjavítását, utak építését, utcák kikövezését követeli. Örömmel üdvözli a Temesvár—Báziás

vasútvonal megnyitását 1858. július 18-án, és ugyanabban a számban az első gázlámpák megjelenését Temesváron. Lelekesítő célzattal karol fel és ismerteti a szerkesztő minden ipari kezdeményezését, s helyet biztosít a lapban ilyen irányú közléseknek. Annál is szívesebben tette ezt, mivel a temesvári iparosegyletnek titkára volt, s más közéleti szerepet is betöltött. Pesty Frigyes történész a tett embe-
berek voltak: lelkesített, tanácsokat adott, szervezett. Megértette kora követelményeit.

A *Delejtű* néhány éves tevékenysége egybeesik a nemzeti önismeret fokozott megerősödésének időszakával, amikor a Közép- és Kelet-Európában élő társadalmak nagykorúvá válnak, és kitérnek a kapu előttük a „férfikor” feladatainak megoldására. A kor nagyjai e feladatokat a gazdasági tevékenység mellett a szellemi fejlődés növelésében, elmélyítésében is látták. Nem véletlen, hogy a *Delejtű* 1860. évi egyik számát a *Vasárnapi Újságból* vett felhívással indítja: „Mindenekelőtt törekedjünk szellemi erőnk kifejtésére, evégből pártoljuk különösen az irodalmat, mert a történelem és tapasztalatai bizonyítják, hogy virágzó irodalom nélkül soha nemzet naggyá nem lehetett. Századunk jelszava a felvilágosodás. Ki nem akarna a korszellemmel haladni? Ki ne akarna műveltségre, fölvilágosodásra szert tenni?” Kétévi szerkesztői munka után a gazdasági élet fellendítését legfontosabbnak tekintő Pesty Frigyes helyt ad a lapban a kulturális értékek terjesztésének, ápolásának.

Szükség volt erre Temesváron és e várost környező vidéken, ahol az anyanyelvű irodalmi élet ekkor kezd kialakulni. Magyar nyelvű író, költő abban az időben, akit ma is nagynak tekintünk, alig található. Itt Pesty Frigyesen, Ormós Zsigmondon és egynéhány kisebb jelentőségű írón kívül csak vagyonos iparosok, mezőgazdák, nagybirtokosok nevével ismerkedhetünk meg. De mégsem marasztalható el a nemzeti műveltség fejlesztése Terén sem Temesvár, sem a vidék szóránymagyarsága. Értesüléseket szerezhetünk több magyar falu problémáiról, iskolák létesítéséről, könyvtárak felállításáért folytatott küzdelméről. A kulturális élet megerősödését olvashatjuk ki a lapból, azt, hogy ebben az időben létesül egy 4000 kötetes közkönyvtár Temesváron. Volt a városnak olvasóegylete, verseket, énekeket, szindarabokat előadó mesterlegény-társulata, zeneegylete, leánytanodája, nyomdája, elemi iskolái, egy, a tantárgyak zömét német nyelven tanító főgimnáziuma, melynek ifjúsága 1858. decemberétől sztenográfiai kiképzést is nyert. Kiderül a lap hasábjairól, hogy a Bánság magyar vagy magyarul tudó lakói közül sokan ismerik Jókai Mór, Arany János, Petőfi Sándor, Kölcsey Ferenc, Etövös József és mások munkásságát, éppen az említett közkönyvtár révén. Többet olvasták az abban az időben más városban megjelent lapokat is, így a *Kolozsvári Közlönyt*, a *Vasárnapi Újságot*. A *Delejtű* szerkesztője a lap 1859-es évfolyamának nyolc számában teret szentel olyan cikkeknél, melyek a néphagyományok gyűjtését szorgalmazzák. Példaképpnek tünteti föl Ipolyi Arnold, Kriza János és Kővári László ilyen irányú munkásságát. „Majd minden újabb fejlemény kifelé vonzza a figyelmet — írja *A néphagyományok gyűjtése ügyében* cikksorozat szerzője, Karcsai G. álnevet használó Csaplár Benedek —, de hadt legyen így egy csekély remény fejében is kockáztatva a jó szándék a néphagyományok gyűjtése kérdésében.” Hogy még erősebben támogassa e törekvést, Pesty Frigyes az 1859-es évfolyam kilenc számában közzéteszi Ránosztai Rezső írását a Szatmár megyei Dobra népszokásairól. Siet Pesty közölni Dés város községi tanácsának azt az elhatározását is, hogy 200 forint pályadíjjal jutalmazza azt, ki a helység történetét megírja. Több számban foglalkozik nem egy helység (pl. Lugos, Resica, Oravica) történetével, Khern Ede a Szent Anna-tóról, Bálványosvárról és a székely kalákról szóló regéket közöl a *Delejtűben*. Ezek hatására kapcsolódik be néhány közeli falu tanítója és papja a néphagyománygyűjtési munkába. Cikkeiket közli a lap, tevékenységükből azonban nem születtet nagyobb lélegzetű, maradó mű.

Temesvárnak akkor nem volt színtársulata; az aradi látogatta a várost rendszeresen, és tartott magyar nyelvű előadásokat. A színrre kerülő darabok: Szigligeti Edétől a *Falusiak*, a *Szökött katona*, a *Csikós*, a *Fidibus*; Jókai Mórtól a *Dózsa György*, Katona József *Bánk bánja*, Shakespeare *Hamletje*, Scribe-nak *A cárnó* című darabja. Ez utóbbiakban Egressy Béni is föllépett. A történelmi hűség kedvéért mindehhez még annyit fűzünk: „A magyar színidény alatt — írja a szerkesztő — úgyszólván üres volt a ház, és szemünk hiába kereste azokat a páholyokban, vagy földszint, kik magyar nemzetiségüket minden alkalommal annyira szeretik fitogtatni.” Az 1859. év nyári idényéről van szó. Még 1861-ben is ezt olvashatjuk: „Szeretnők, ha az annyi sok magyar lakostársaink közül többel találkozhatnánk a lelki üdülés nemzeties szellemű színhelyén.”

A történész Pesty Frigyes tág teret nyitott lapjában a történelmi cikkek számára, elsősorban a Bánság múltjára vonatkozóan. Ő maga is sok ilyen tanulmányt írt, és számos ismert történészt nyert meg közlésre. Emellett *Történelmi Okmány-*

tár rovatában igen sok dokumentumot közölt, melyeket ma is haszonnal tanulmányoznak történészeink. Pesty a nemzeti önismeret elmélyítése szándékából létesítette a rovatot, és vezette kiváló szakértelemmel. Több cikk foglalkozik a magyarok eredetével, Attila történelmi jelentőségével, a törökök és Habsburgok elleni harcokkal, nagy történelmi személyiségek szerepével, tetteivel, így Kinizsi Pál életével, Mátyás király uralkodásával, Bethlen Gábor sajátos politikájával. Helyi dokumentáció alapján tüzetes vizsgálat alá veszi a Bánság történetét a legrégibb idoktól az 1848-as forradalomig, kiemelve Temesvár szerepét, a Hunyadi János építette vár jelentőségét a törökök elleni harcokban, a vidék lakóinak küzdelmét az idegen uralom ellen. De nem jellemző a lap e hasábjára a szűk lokálpatriotizmus. Olvashatunk a cikkeik között Bécs török ostromáról, Nagyvárad elvesztéséről 1660-ban, Dáciáról és a hajdani románokról stb. Közli a lap Bethlen Gábor végrendeletét 1629-ből, ismerteti a Partium történetét, az 1860 áprilisában tragikus körülmények között elhunyt Széchenyi István szerepét stb. Figyelemmel kíséri a szerkesztő a megjelent történelmi munkákat, és siet beszerezni őket ismeretetés végett.

A *Delejtű* olyan időben jelent meg, amikor a Bánságban együttélő románok, magyarok, németek és szerbek közötti több évszázados kapcsolat szorosabbá tételére megszülettek a feltételek. Bach neoabszolutista rendszere 1859-ben megbukott, s megszűnt a nemzetiségi gyűlölséget szító nemzeti megkülönböztetés. A vidék lakosságának nyakára hozott idegen jegyzők, adószedők nagy része eltávozott, a városok, falvak saját kezükbe vették a vezetést az ott lakók arányos képviselete alapján, ami lehetővé tette az együttműködést. Ismét igazolódott, amit a publicista és történetíró Barițiu hangzottatott: „Gyűlölet, gyűlölködés ismeretlen a nemzetek között, ez csak a vagyonosok és privilegizált osztályok között van.” Hasonlóan nyilatkozott Csákvár bánsági községben az 1861. március 28-án megválasztott képviselő magyar, román és német nyelven: „Míg a hajdani századok sötét korszakában az emberek egymás elleni fölusztására a vallást használták fel, az újabb időkben és különösen az utolsó évtized alatt a különféle nemzetiségek eszméjét használták arra, hogy ezen ürügy alatt kíséreljék a nemzetek egymáshoz közeledését és testvériesülését aláadni, a visszavonás és gyűlölet mételyes konkolyát köztük elhinteni.”

A megértés szelleme elmélyülésének számos példáját szedegethetjük ki a *Delejtű* mintegy 2000 oldalából. De nem az elszórt példákkal kívánja a történész ezt igazolni. Az egész lap koncepciója erre épül. Pesty Frigyes jól ismerte a bánsági társadalmat, ennek múltját és az adott időszakot. Ezért lelkiismeretes munkával arra törekedett, hogy erősítse a népek közötti addigi kapcsolatot, most a nemzeti önismeret e fontos szakaszában. Kellő súllyal érinti a román, magyar, német, szerb lakosság alapvető problémáit, kultúrája, iskolái, színelőadásai fejlődésének szükségyszerűségét, s arra törekszik, hogy egyetértsen vele mindenki, aki a *Delejtűt* olvassa. Büszke volt arra, hogy lapját nemcsak a Bega és Temes vidékén, hanem Bukarestben, Pesten is olvasták. Olvasótáborának növelése érdekében számos útleírást közöl Európa különböző vidékeiről.

Szívesen emlékezett meg arról, hogy 1858 őszen Lippán egy román nyelvű színtársulat két előadást tartott, hogy 1860 elején a temesvári Hazai Vilmos-féle nyomdában Emeric Baziliu Stănescunak román nyelven jelent meg *Povești* című munkája, hogy Marienescu magyarhoni és erdélyi román népdalgyűjteményen dolgozik, hogy a román fővárosban Koós Ferenc és Váradi Odön fizetési felhívást bocsát ki a közeljövőben megjelenő *Bukaresti Magyar Közöny* előfizetésére, hogy az Erdélybe látogató Eötvös József utazását lelkesen üdvözölték románok, magyarok, szászok, hogy Magyarszentmárton és Szerbszentmárton bánsági községek ifjúsága közös kulturális akcióban vett részt. „És ez mind nem előkészített dolog — írja a lap —, hanem a köznép önszive sugallatának kifolyása volt. Ki ne örülne a népek és nemzetek egységén, barátságán? Áldás a népek egységére, átok a rút visszavonásra.” Lelkesedett azon, hogy Bukarestben 1860. június 4-én a *Hunyadi László* című operát adták elő, melyen Cuza fejedelem is megjelent; hogy Ács Károly kiadta a román népköltészet első füzetét magyar nyelven. Ismerteti a bánsági népek történetét, irodalmukat, néhány népszokásukat. Közöl szerb, román népmeséket, s regisztrál minden eseményt, ami érdeklődésre számíthat az együttélő népek kapcsolatának elmélyítésében.

A *Delejtű* megjelenik négy évfolyama a bánsági viszonyok alaposabb megismerését teszi lehetővé. Ez a négy év olyan történelmi időszakot ölel át, mely kezdeményezéseken és eredményekben gazdagabb több évtizedes fejlődési szakasznál. Most kezdenek ugyanis beérni az előző években, évtizedekben megkezdett munka gyümölcsei mind a gazdasági, mind a kulturális életben. Gyárak létesülése a kapitalista gazdálkodás előretörése, az első vasútvonalak megépítése, az utcai gázvilágítás bevezetése, mely világviszonylatban is az első helyre teszi Temesvárt, a

proletariátus megjelenése, vízszabályozás, utak építése, városrendezés, a fejlettebb mezőgazdaság meghonosodása a vidéken éppen úgy, mint a szervezettebb művelődési élet, mind azt igazolja, hogy ezek az esztendők csúcscszakaszai a fejlődésnek. Amit említettünk, csak néhány példája az abszolutizmus után feltörő kulturális tevékenységnek, iskolák, könyvtárak létesítésének, anyanyelvű színházzervezésnek stb. Azt a képet, amelyet a *Delejtű* nyújt, a levéltári adatok csupán kiegészíthetik, pontosabbá tehetik, de lényegében nem módosíthatják.

Más lap, hetilap áttanulmányozása is hasonló eredményekre vezethet. Eddig sokan közülünk, történészek közül arra törekedtünk, hogy egy-egy kérdést kövessünk végig lapjainkban. (E kordokumentumokban található ceruzajelzettek ezt igazolják.) A gyűjtött anyagot aztán összegeztük, talpra állítottuk az általános fejlődés törvényszerűségeinek elve alapján, s így jelentkezett a sablon, a minden nép egyforma története. Úgy véljük, hogy egy-egy lap minden rovatának sokoldalú tanulmányozása alaposabb képet ad a kor sajátos népi törekvéseiről, küzdelmeiről, az eredményekről, kudarcokról, az illető társadalom múltjáról. Az ok és okozat keresése ilyen formában eredményesebb lehet.

Kovács József

Buday György fametszete

Hogyan olvasott Virginia Woolf?

Gondolatok a könyvtárban

Mint az átlagolvasó? Az életében megjelent két esszékötetének a címe legálábbis ez: *The Common Reader* (1925), és megint csak *The Common Reader, Second Series* (1932). Virginia Woolf olvasónak született, és íróvá képezte magát. Gyermekkori szenvedélyéből gondosan ápolt tehetség lett, a tehetséges olvasóból hivatásos olvasó. Ez az öntudatos, nagyvonalú profi aztán bebizonyította, miben különbözik a magafajta átlagolvasó az átlagkritikustól! „Ne irányítsd a szerzőt, inkább azonosulj vele. Légy munkatársa és cinkosa”, ami olyan böles és olyan nehezen megfogadható tanács, hogy leghelyesebb személyes vallomásnak, sőt fogadalmnak tekinteni. Még akkor is, ha a kisesszéeknek (amelyekből akkurátusan ki kellene másolni, és azzal a szelid humorral, ahogy írták, kitűzni könyvespolcok és íróasztalok fölé) a címe — *Hogyan olvassunk könyvet* — szellemének ellentmondó csupa-didaxis. Egyszerű kérdéseinkre a válasz lehet tehát bonyolult és talányos is, mint a száz éve született írónő maga; megszólítja a kritikust, ezt az egyszemélyes író-olvasó találkozt. Meg kell a tudatnak hasadni.

„Olvass, amit akarsz” — mutat körül nem éppen viktoriánus gesztussal hatalmas könyvtárban Sir Leslie Stephen, kora alighanem legtágabb látókörű művelődéstörténész, a *Dictionary of National Biography* szerkesztője, elindítva serdülő leányát a királyi úton afelé, hogy Virginia Woolffá alakítsa magát. Irányítás? „Azt olvasd, ami tetszik, és csak azért, mert tetszik, se sose állítsd, hogy csodálad, amit nem csodálsz” — ennyiből állt a tanítása, ami az olvasás művészetét illeti. Írjál minél kevesebb szóval, minél világosabban, pontosan azt írd, amit gondolsz — ennyiből állt a tanítása, ami az írás művészetét illeti. „Ez hát a hozomány fele. Anyjától, Julia Jacksontól pedig, aki körül a londoni társasági élet gravitációs pályáin olyan nagyságrendű irodalmi és politikai csillagok keringtek, mint Ruskin, Meredith, illetve Gladstone, Disraeli, azt az adottságot örökölte, hogy királynőként uralkodjék egy szellemi republicán, szalonját mint múzsák intim csarnokát és politikai boszorkánykonyhát látogassák olyan emberek, akik könnyedén tudnak komoly dolgokról beszélgetni. Aki innen indul, az mindent elérhet, kivéve a sznob áhitatát és a *self made woman* serkentő komplexusait. Nem tudja, hogy bálványokat rombol, mert nem ismer tabut. Hinni kell neki, amikor egy levélben, amelynek a derűje éppúgy lehet bocsánatkérő, mint elnéző, úgy ír, hogy szinte gyermeki közvetlensége feloldja a távolságtartó tekintélyt: „[...] akármikor boldogan elszegődnék macskának Shakespeare-hez, disznónak Scotthoz vagy kanárinak Keatshez, hogy bár így élvezhessem e nagy emberek társaságát, de az úttesten sem kelnek át (ha csak a kíváncsiság nem hajt), hogy Wordsworth-szal, Byronnal vagy Dickensszel ebédeljek. Pedig tisztelem a lángelméjüket [...]”

Könnyű, nagyon is könnyű lehetett Virginia Woolfnak — dohog az 1982-es esztendő elején, az olvasás árát könyvelőként értékelve a csodálatos kékharisnya centenáriumi irigye —, könnyű meghitt alázattal, családi humorral, bensőséges kritikával olvasnia annak, aki már a gyermekkori zabkásával kultúrát fal, nem eladó lánnyá, hanem literary ladyvé serdül, kenyérkeresete az olvasás művészetét a *Times Literary Supplement* kritikai rovata számára gyakorolni, akinek egyik bátyja könyvkiadó, nővére festőművész (és dohányzik, a század elején!), férje, Leonhard Woolf a Labour Party radikális balszárnyának teoretikusa és közírója; ő maga pedig olyan háziasszony, hogy a kamrájában kézinyomda működött, a nevezetessé vált *Hogarth Press* — a kultúra eszközeiben szerény, csak céljaiban becsvágyó önvédelme az üzlet ellen; kötetei (többek között T. S. Eliottól az *Átokföldje*, Virginia Woolf regényei és esszéi első kiadásban, s először angolul: orosz remekírók, no meg Freud) negyedszázadon át éltették a mindig időszerű utópiát, író és olvasó szövetségét a szellem köztársaságában. Ebben a szellemi műhelyben — most már indokolt Freud terminológiáját használni — egy korszaknyi pillanatra

hibátlan harmóniában találkozott az *élvezetelv* a *valóságelvel*. Miközben az elefántesontornyok összeroppantak, hogy helyet csináljanak a betontornyoknak, a szigetország legtágabb horizontú szigetén, Virginia Woolf szalonjában a háziasszony barátkozott. Kivel? A művészettörténész Roger Fryjal, G. E. Moore-ral, az analitikus filozófia megalapozójával s azzal a John Maynard Keyneszel, akinek a modern gazdaságtudomány a megmondhatója, mit köszönhet a válsággal küszködő társadalom, ha megszívlelik — mint Rooseveltnél — mint Roosevelt elnök tette volt a harmincas évek derekán — néhány szellemes gondolatát olyan szellemtelen dolgokról, mint munkakerő-foglalkoztatás, kamat, pénz, miegyebek. Ez a baráti társaság, a Bloomsbury-csoport (kör? iskola?) onnan nyerte nevét, hogy apjuk halála után a Stephen testvérek London Bloomsbury-negyedébe költöztek, közel az egyetemhez és a British Museumhoz, ott fogadták esténként barátait, s beszélgettek mindenről, ami érdekelte őket — nagyon sok minden érdekelte! —, szabadon hömpölygött a tudatfolyam, egészen 1941 tavaszáig, amikor a Luftwaffe egyik bombája — mert közben térkép lett a táj — telibe talála a lakást, Virginia Woolfnek ekkor be kellett látnia, hogy csak az irodalomban lehet „kiszabadítani az életet a tények rabságából”, s mert a szavak elégtelenek voltak kifejezni, hogy nem a haláltól fél, hanem attól, hogy félelemben kell élni, az Ouse folyóban keresett menedéket.

„Heves indulataik felszabadítják őket mindenféle kétely, aggály vagy elemzés alól.” Dosztojevszkij hőseiről írja ezt Virginia Woolf, Dosztojevszkijt olvassa így, mert „nem annyira író, mint inkább próféta, aki az út szélén kuporog egy pokrócba burkolózva, s mérhetetlen tudással és mérhetetlen türelemmel szól hozzánk”. Virginia Woolf átélte a más nyelven írott mű, az idegen világból jött üzenet megértésének azt a — teljes kielégülést megtagadó — vágyát, amely olyan heves, mely és reménytelen, mint a felismerés, hogy társat keresve hiába lelünk társaságra. Woolft nem alaptalanul tekintjük Proust legfogékonyabb és legkorábbi értőjének s a vele egyidős Joyce első olyan olvasójának, aki legalább tudta, mit olvas; mégsem őket, hanem az oroszokat olvasva döbben rá a teljes emberi kommunikáció lehetőségére, s izlelgeti a hagyományosan tartózkodó brit modor számára szokatlan szót: *testvér*: „Mi nem mondhatjuk egymásnak egyszerű meggyőződéssel azt: »Testvér!« [...] Úgyetlenek és feszélyezettek leszünk.”

Csehovot hasonlítja össze Galsworthyvel, hogy bebizonyítsa, miként nyerik vagy veszítik el szemantikán túli fényüket a szavak aszerint, hogy az őket használó nép kultúrájának milyen — érzelmi, szellemi vagy anyagi — értékeit lényegit át hangulattá. Virginia Woolf biztos abban, hogy Galsworthy elbeszélésének két (angol) szereplője, akik életük mélypontján találkoznak, hamarosan „feltörnek”, utolsó éveiket jómódban élék le, és elég pénzt hagynak hátra, hogy utódaikat senki se szólíthassa *testvér*nek valamelyik rakparton. Mert őket megalázza ugyanaz, ami a másik nép fiait felemeli, hogy „inkább a közös szenvedés, mint a közös boldogság, erőfeszítés vagy vágyakozás teremti meg a testvériség érzését”.

Persze, fényezés így olvasni, ennyire figyelve az árnyalatokra. Amde az irodalomban sok minden — Virginia Woolf számára éppenséggel minden! — árnyalatokon múlik. Mit tudhatunk egy irodalomról, ha éppen a stílusához nem férközhetünk közel? — kérdi az angol irodalom nagyasszonya, és megpróbál válaszolni saját kérdésére: „Ha az ember egy mondatban minden orosz szót angollal cserél fel, ezáltal az értelmet némileg, a szavak egymáshoz való viszonyított súlyát és nyomtatékát teljességgel megváltoztatja. Nem marad más, mint a gondolat nyers, eldurvított mása.” Ezt a tagadhatatlan veszteséget Woolf képzelete átalakítja konkrét, személyes helyzetté, amelyben a frusztrációt az olvasás folyamatában mint váratlan kárpótlás forrását éljük át.

„Elvesztették az öltözéküket — mondjuk — holmi szörnyű katasztrófa során, mert csak valami ilyesfajta hasonlat írhatja körül azt az egyszerűséget és emberiességet, amely visszautasít minden buzdítást, hogy ösztöneit elrejtse és álcázza, s amellyel az orosz irodalom — akár a fordítás, akár valamely mélyebb ok következtében — mindnyájunkra hat.”

1919 áprilisában — miközben az újságolvasók a párizsi békekonferenciára figyelnek, amelyen elfogadják az elkövetkező korszak legkevésbé hatékony szervezete, a Népszövetség alapokmányát, azt pedig, hogy Németországban megalakul egy magát nemzetiszocialistának nevező pártocská, éppúgy nem veszik észre, ahogy nem hallják meg azt az erős állkapcsú olasz vezért sem, amint kimondja: „Az állam fasiszta koncepciója mindent felölel; rajta kívül nem létezhetnek emberi vagy szellemi értékek” — Virginia Woolf elmélyülten olvas tovább, például a *Little Review*-ban egy *Ulysses* címmel folytatásokban megjelenő művet. Szerzőjéről — gondosan mérlegelve minden szót: „inkább csak találgatunk, semmint bizonyítunk” — kevesebbet állít, mint amennyit tud. Hiszen ekkor már az egész művet (amelyet mint *Hogarth Press* az anyagi kockázatot nem vállalva, visszautasított)

Virginia Woolf mint kritikus ismerte — és elismerte: „ha mégoly bonyolultnak és kellemetlennek ítéljük is, tagadhatatlanul igen jelentős.”

Tudott íróként is olvasó maradni, mert tudta: az olvasó szabadabb az írónál. Mint kiadónak latolgatnia kellett egy-egy könyv kelendőségének esélyeit. Mint író elkötelezhette magát valamely szemléletnek, technikának, módszernek. Mint olvasó megőrizte függetlenségét. „Bármilyen módszer lehetséges, minden módszer helyes, amely — ha írók vagyunk — azt fejezi ki, amit kifejezni akarunk, és — ha olvasók vagyunk — közelebb visz bennünket az írói szándékhoz.” Egy szép mondatot mindig többre becsült a legtetszetesebb elméletnél, s bár a század Virginia Woolfban a regény megújítóinak egyikét látja, ő maga kísérletezőként sem hitte, hogy amint az emberi lelemény egyre tökéletesebb gépeket hoz létre, azonképpen az irodalomban is minden új és különb kell hogy legyen minden régénél. A huszadik század irodalomkritikájában Virginia Woolf esszéje *A modern regényről* alapszövegnek számít. Hány kinyilatkoztatást vetett el a türelmetlen idő megírása óta! De sem művek, sem érvek nem cáfolhatják a becsületes kételyt, a nyitott szellem türelmét, amely nem fél, mert nem jósol és nem fenyeget, hanem az irodalomtörténetre, vagyis a determinált elfogultságait értéktételek rendszerébe foglaló utókorra bizza a döntést, hadd mondja meg ő, kellő időtávlatból. „vajon mi a széppróza egyik nagy korszakának az elején, a végén vagy a közepén tartunk-e”.

Valóban sosem cserélte fel Virginia Woolf íróasztalát vagy az ablak mellé húzott karosszékét („hogya a vállán át hulljon a lapra fény” — írja a gyönyörű *Olvasásban*) Püthia háromlábú székére? Talán egyszer: 1927-ben megkockáztatott ugyanis néhány előrejelzést. Mindenkorí óvatosságához hiven, sejtéseit ezúttal is már igazolt tapasztalatokhoz rögzítette. Mégis attól tartott, hogy a nevetségességet vállalva ki kell mondania gyanúját: „tiz-tizenöt esztendő múlva a prózát olyan célokra használják majd, amilyenekre addig sosem. A regény, ez a kámbál, mely már annyi műfajt bekebelezett, addigra még többet fal majd föl. Új neveket kell kitalálnunk a regény címszó alatt meghúzódó különféle műveknek. S lehet, hogy az úgynevezett regények között akad majd egy olyan is, amelyet alig tudunk elkeresztelni. Prózában lesz írva, de ez a próza a költészet több jellegzetességét is fölmutatja.”

A helyét többé nem leelő költészetnek nyújtott prózai menedék íme, már a húszas években látszott. Látszott, hogy menekül a költészet, látszott, hogy „többé nem azt nyújtja nekünk, amit sok-sok nemzedéken át elődeinknek”? Hogy „a kifejezés legfőbb csatornája [...] vagy összeszűkül, vagy más irányba fordult”? Lám *A művészet keskeny hidján* fél évszázad alatt *Egy rögeszme geneziséhez* vezetett az út, a nem váratlan, sokakat mégis megdöbbentő *Ars poeticához*: „A költészet [...] megszűnik annak lenni, ami...”

Hogyan olvasott tehát Virginia Woolf? Ahogy olvasni érdemes: ráérősen. Mintha annyi élete volna, mint *Orlandójának*, hogy az idők és a könyvek végezetéig olvashasson. Mint aki tudja, átlagolvasó nincs, az olvasás megszűnteti az átlagot, ahogy a könyv túléli az író, és ha már így van, akkor „egyszerűbb kiválónak, mint jelentéktelennek lenni”.

Virginia Woolf egyszerű volt. Egyszerűen kiváló. Elolvasó, előolvasó. Mi lenne, ha a *Common Reader*t nem átlagolvasónak fordítanók? Gazdagabbak lennénk egy *közelolvasóval*.

Szilágyi Júlia

A sorsformáló úton végig

A felszabadulás utáni években Szekfű Gyula cikksorozatát indított az egyik lap hasábjain ezzel a címmel: *Valahol utat veszítettünk*. Az akkor fiatal értelmiségiek megdöbbenve olvashatták a kiváló történész meggyőző fejtegetéseit a vezetés hibáiról, amely vakvágányra vitte történelmünk útját. A súlyos érvek s az őszinte pátosz, mellyel letépte a hazugság fátylait addig szilárdnak hitt álláspontokról, sok olvasóját indi-

totta el az önvizsgálat útján. Szekfű bátor kiállása a kibontakozó új világ felé fordította a figyelmet, mely a nehézájárású évek után emberségesebb viszonyokat ígért. Az addigi múltba néző észjárást jelenközpontú s jövőbe tekintő gondolkozásmód kezdte felváltani, s rádöbentett, hogy a jelenségek összefüggenek, következésképp egy nép sem szemlélheti a többitől elszigetelten sorsa alakulását. Világossá vált az is, amit

egyébként ma már magas szintű fejtegetések bizonyítanak (vö. *Orizontul fără limite al invățării. Idei contemporane*. Buc., 1981): a társadalmi megrázkódások az egész közösség gondolkozásának átalakulását kell hogy elindítsák.

A tudományos szemlélet térhódítása nyomán mind tisztábban bontakozott ki a feladat: megtalálni az új körülmények között a fejlődés elvesztett útját, nehogy újabb kataklizma kényszerítse ki a gondolkodás megfordulását. Újra tanultuk hát történelmünket, ám az új gondolkozásmód formálódása jórészt elméleti eredetű felismerésekre, s nem az elnyomás valóságos tapasztalataira támaszkodott. Persze, az elméleti fejtegetések, a korszerű szépirodalmi művek, a letűnt századokból felszínre hozott dokumentumok is kiválthatnak katarzist, ám a közvetett élmény nyomán töpábban hatottak a tudatra az események.

A mind gazdagabban kibontakozó hazai memoáriródalom azután újabb fordulatot hozott az alakuló szemléletben: megjelentek az irodalom lapjain azok a férfiak, akik nem a történelemről, a pártokról, hanem a történelemből, a pártból fordultak az olvasóhoz. Az elméleti fejtegetések s a fikció helyét a nyers valóság, az átélt történelem foglalta el. A folyamatot kívülről szemlélő számára elképzelhetetlen próbák sorozatán át eleve nedett meg a valóságos történelem: egy osztály küzdelme, hogy lerázza láncait, s visszakényszerítse a történelem menetét az elvesztett útra. S ebben a küzdelemben nem volt megállás: az úton végig kellett menni! Ez az osztály nem térhetett le saját útjáról, ha a felszínre akart jutni.

Veress Pál önéletírásának immár negyedik kötete* 1937-től a felszabadulásig bonyolítja az események szálait, s a központban II. Károly király diktatúrája és az 1940–1944 közötti észak-erdélyi megtorló intézkedések állanak. A reakciós Horthy-uralom vad terrort alkalmazott a demokratikus mozgalmak letörésére: 1941-ben százával tartóztaták le a munkásokat, parasztokat, értelmiségieket, s gyűjtötték őket vallató táborokba, a kolozsváriakat Szamosfalvára, a marosvásárhelyieket a szomszédos Akosfalvára. Ide szállították a caracali gyűjtőtáborból, a doftánai börtönből kiszabadult s Észak-Erdélybe hazajött kommunistákat, közöttük Veress Pált és társait is. A kötet megrázó tanúságtétel a mellett, hogy a világtörténelmi jelentőségű küzdelem itteni frontszakasza is kiállta a próbát: magyar, román, zsidó, német és más nem-

zetiségű kommunisták a megpróbáltatások éveiben kialakították a közösségi létnek azt a formáját, azt a magatartásmódot, mely megvalósíthatta a rátérést a történelem nagy országútjára. Most, hogy ez a kötet is megjelent, előttünk áll teljes hosszában egy az eszméhez s népéhez hű munkásifjú útja, személyes vallomása az életről, az emberi értékekről, az emberek közötti kapcsolatokról s arról, hogy milyennek kell lennie az életnek, hogy a „nagyobb rész” számára is elviselhető legyen.

Ma már mindinkább teret hódít a befogadástétika tanítása: az irodalmi folyamatban az író és művéen túl döntő jelentősége van az olvasónak, a „fogyasztónak” is, akinek a munkája akkor kezdődik, amikor befejezte az olvasást. Mi az, ami e hosszú, kemény megpróbáltatásokkal teli életút egyik jelentős szakaszának megismerése után megragadja a fogékony olvasót? Itt nem tipizálásról, nem a fikció működéséről van szó, hanem valóságos életsorsokról az irodalomba történő beemeléséről. Az olvasó elsősorban nem azt keresi itt: hogyan teremtet figurákat, helyzeteket, megoldásokat a szerző, s érvényesül-e a cselekmény bonyolításában a fokozatosság elve? Itt az íróknak nem kellett feszültséget teremtenie vagy kitalálnia: az élet maga kínálta a borzalmas helyzeteket, melyeket csupán meg kellett örökítenie a sorsvállalónak. Itt valójában az *élet a mű*, s a róla szóló beszámoló csak tükörképe e nehéz sorsnak. A figyelmes olvasó bizonyára azt keresi: mi volt a belső összetartó erő, amely képessé tette ezeket az egyszerű embereket, hogy az árral szemben talpon maradjanak? Nem véletlen, hogy Európaszerte különleges erkölcsi értékekkel rendelkező emberek jelentek meg ekkor, akik végrehajtották a világtörténelmi fordulatot. E típus jelentkezése *történelmi szükségszerűség* volt. A racionális felismerésre, a mérlegelés képességére nagy szüksége volt azoknak, akik Doftána, Caracal, Akosfalva, Kistareasa, Sopronkőhida poklából szabadulni akartak. A fordulatot végrehajtó férfiak és nők a kor legutódatosabbjai voltak: felismerték, hogy láncoktól csak akkor szabadulhatnak, ha létrehozzák a *gyakorlatban* — az illegálisban kényszerített pártban, börtönben, gyűjtőtáborban azt a közösséget, mely az uralkodó osztályénál magasabb erkölcsi értékekkel rendelkezik, olyan értékekkel, melyek lehetővé teszik a különböző nyelvet beszélő elnyomottak szilárd összefogását.

A felismert osztályérdek volt tehát az a végső mozgatóerő, amely a szörnyű nyomás elviselésére képessé tette őket. A kik más társadalmi kategóriákból csat-

* Veress Pál: Vajdó évek, sorsdöntő napok. Kriterion Könyvtadó. Buk., 1981.

lakoztak, azok számára inkább adott volt az „ütvesztés” lehetősége, az alkalmazkodás. A proletariátus volt akkor az egyetlen osztály, melynek *ki kellett* alakítania „a minőség forradalmához” szükséges belső értékeket. Mert valójában nemcsak társadalmi forradalom végrehajtásáról volt szó, hanem a minőség forradalmáról is: etikus értékekről, melyek megteremthetik, immár az egész társadalom számára, az emberhez méltó élet feltételeit.

Veress Pál és román, zsidó, német bajtársai tudták, hogy a *gyakorlatban* megtett egyetlen lépés az új ember kialakítása érdekében többet jelent, mint akár a legszebben megépített szónoklat a humanizmusról, az emberek közötti igazságosságról. Talán nincs memoárirodalmunkban más mű, mely ennyire proletárfogantatású volna, amelyben ilyen vegytisztán tükröződnék azok áldozatvállalása, akik számára a megtorpanás a vereséget, s annak nyomán Doftanát, Szamosfalvát s az internáló táborokat jelentette volna továbbra is. Vagy ismét.

Milyen volt hát belülről ez a rohamosztág, mely formálni kezdte az új társadalom belső arcát, életét, amilyennek „lennie kellene”? Veress Pál kötetei ebben a vonatkozásban jelentenek különösen értékes korhű dokumentumot. Tudjuk, hogy a korszerű írásmű mindig „támadást” jelentett és jelent elméleti síkon is a múlt visszahúzó maradványai ellen, az ember kiteljesedéseért. Nos, e történelemformáló új alkatú emberek a *gyakorlatban valósították meg* ezt a gazdagabb emberi életet, legalábbis egyes lényeges vonásaiban: megmutatták, hogyan lehet emberként egymás mellett élni! E múlt tehát fordulópont: valaminek a kezdete, melynek eredményeit tovább kell építeni, kiteljesíteni a fejlődés új követelményeinek megfelelően.

A döntő belső összetartó erő, amely Veress Pál önéletírását átvilágítja: a *közösségi gondolat*, a *közösségi érdek* következetes érvényesítése volt a gyakorlatban, az élet minden területén. Ezért írtuk fennebb: tévednénk, ha eredményeiket csak új gazdasági és társadalmi rendnek fognók fel. Többről van szó: új értékrend, új magatartásmodell, új embertípus, más etikai „világberendezés” kialakulásának elindításáról is, amelynek szükségképpen tetést kellett öltenie a valóságban. Veress Pálék életútja igazolja, hogy számukra ez nem elmélet, hanem gyakorlat kérdése volt: hogyan lehet (mert kell!) a *közösségi gondolatot* érvényesíteni a *politika*, a *nemzetiség*, a *kultúra*, az *egész társadalomalakítás* kérdéseiben?

Az önéletírás lapjairól kiderül, hogy a hatalom birtokosai mindenféle mód-

szerral igyekeztek megbontani a dolgozók egységét. A bonyolult nemzetközi és hazai helyzet egyidőben történő számon tartásához a lelkesedésen és kitartáson kívül tájékozódni is kellett, hogy az adott körülmények között lehetséges legcélravezetőbb döntéseket hozzák meg. Ez pedig már intellektuális tevékenység. Az önművelés, a múlt haladó értékeinek megismerése nem divat, nem egyszerű szórakozás volt a kommunista, szocialista rabok számára, hanem az optimális döntések elérésének egyik feltétele, tehát a szükségszerűség diktálta magatartásforma. A nemzetiségi kérdés különösen érzékeny probléma volt, hisz a magyar és román uralkodó osztályok az egymásra uszítás politikáját érvényesítették a dolgozók megosztására, akiknek nagy többsége becsületen fia volt népének, és ragaszkodott anyanyelvéhez, kulturális hagyományaihoz. S a reakció itt szenvedte el a legnagyobb vereséget: a börtönök népe között fel sem merült a nemzetiségi ellentét mint az együttműködés akadálya. A testvéri egyetértést nem bontotta meg az, hogy valaki román, magyar vagy zsidó volt. A harc sikere érdekében a proletariátusnak tehát magára kellett öltenie a kultúra fegyverzetét, s tiszteletben kellett tartania egymás nyelvét, hagyományait, hogy közös erővel szállhasson szembe a felülről irányított mérgező propagandával. Bizonyossá vált, hogy a burzsoá nacionalista uszítás, más nyelvek, kultúrájának alábecsülése vagy elnyomása késlelteti vagy egyenesen meggátolja a győzelemhez szükséges jellemvonások kibontakozását. Az osztályérdek, a szükségszerűség parancsára tapostak hát rá a polgári nacionalizmus hidrájára, s indították el a fejlődést, amelynek végső célja: immár ne csak egyes vonásaiban, de a maga teljes gazdagságában kibontakozzék a sokoldalú emberi személyiség.

A könyv utolsó fejezetei már az újjáépítést, a felszabadulás után tett első lépéseket mutatják be. Gondolatmenetünk szempontjából tehát az érdekes: miként ölt testet a pártban vagy a gyűjtőtáborban kimunkált közösségi szellem immár a városvezetésben, a háború okozta rendkívüli nehézségek legyűrésében.

Tudjuk, hogy minden olvasó külön világ, egyedi lelki alkat, s ennek megfelelően válaszol az olvasottakra. Következőleg különböző olvasatok vannak, s minden „fogyasztóra” másképpen hat e könyvben rögzített életút. Lehet olyan olvasat is, amely számára e periódus már a múlté, amelyen minden vonatkozásban átlépett az idő. Am azok az erkölcsi, magatartásbeli értékek, amelyek testet öltöttek Veress Pál nemzedékének életében, ma is időszerűek. Igaz, hogy kü-

Iönbözo olvasatok vannak, amde ezek között ott van az *optimális olvasat* lehetősége is: megörizve — meghaladva továbbvinni, kiteljesíteni azokat az értékeket, amelyek egészséges fejlődésünk biztosítékai ma is.

A sorsformáló, közösségi szellemű emberek történetét veszi kezébe az olvasó: azok történetét, akik nem „veszthettek utat”, hanem végig kellett menniük rajta.

Szigeti József

Ami egy kitünő könyvből hiányzik

Az eddig elsősorban művészettörténeti-kritikai írásai révén ismert Gazda József az alábbi sorokkal vezet be az *Igy tudom, így mondom* című kötetének olvasásába: „E könyv nem néprajzi ismeret, nem népköltészeti gyűjtés, nem nyelvtudományi vagy történelemtudományi értekezés. Hanem egy kicsit néprajz, egy kicsit népköltészet, egy kicsit történelem, s nyelvünk árnyalatos gazdagságának dokumentuma.”

Mint ételbe a fűszer, úgy kellett a hazai magyar olvasóknak ez a könyv. Néprajzosaink évtizedek óta példás következetességgel és viszonylag részletesen foglalkoznak a romániai magyarság építkezésével vagy a lakásbelső, a háziipar, a ruházatkodás bemutatásával. Néprajz- meg folklórkutatásunk is szép eredményeket ért el. De Gazda József könyvéhez hasonló gazdag szinképi népszokás-összeállítást — tudomásom szerint — csak az egyik legnagyobb magyar etnográfustól, a múlt esztendőben elhunyt Bálint Sándortól olvashattunk, a *Népiünk ünnepei* (Karácsony, húsvét, pünkösd) és *Unnapi kalendárium* című kötetekben. Gazda József tehát szellemi néprajzunk eddigi mostohagyermekét, népszokásainkat vette pártfogásába! Különös érdeme még, hogy Románia egész magyar nyelvterületét becserkészte magánjával.

Üttörő munkájában föl sorakoztatta mindazokat az emberi sorssal összefüggő szokásokat, amelyek még harminc-negyven esztendeje elválaszthatatlanok voltak a falu mindennapi életétől, mert hiszen a fogamzástól a sirba tetélig, minden lépésükben, tettükben örökölt — s ma már egyre inkább kivész — szokások irányították elődeinket. E szokások többségét ma fölöslegesnek vagy éppen „babonának” minősítik a fiatalok. Mégsem tarthatjuk fölöslegesnek, hogy a tömbházakban otthonra talált és az iparban dolgozó fiak ismerjék földművelő apáik örökségként kapott szokásait — és ezek értelmét is —, mert nélkülük kevésbé tudják becsülni önmagukat, és értelmetlenek lesznek a jövőre.

Szerzőnk figyelmeztet ugyan, hogy nem néprajzi, nyelv- és történelemtudományi értekezést kíván olvasói kezébe adni, hanem „csupán” néhány évi gyűjtőmunkájának eredményét. Ez a hallatlanul gazdag anyag azonban — véleményem szerint — úgy válhatott volna a néprajztudomány területén járattan, a hiedelemkutatásban iskolázatlan átlagolvasók számára hozzáférhetőbbé, igazán hasznossá, ha Gazda József nem zárkózott volna el a közölt rengeteg szokás és hiedelem értelmezésétől sem! Így is szép és hasznos ez a kiadvány, de olvasói többsége számára csupán érdekesség, „furaság”. Mert ahol még élnek is népszokásaink, csak hagyományos játékként, funkciójukat vesztett pusztasztereotípiaként művelik őket. Akik gyakorolják, maguk sem tudják, hogy mit miért tesznek, s még kevésbé, hogy mi volt „furasca” cselekedetei hajdani eredete és értelme.

Pedig nagyon sok népszokásunk több évezredes pogány és keresztény hagyományt őriz! Köztudomású, hogy a kereszténység új korszakot nyitott a népek életében. Minden nép, tehát a magyarság is megtartott azonban új vallásában valamit a régiből, vagy ahhoz igazította az újat. Érdekes volna utánajárni, mi volt e kettő közötti hasonlóság (vagy ellentét), valamint annak is, hogy mivel magyarázható néhány elhomályosodott eredetű és értelmű népszokásunk fennmaradása.

„Katalin-napkor az a szokás, hogy tesznek borostyánszárat egy kancsó vízbe, és hogyha az a borostyán rügyet hajt, akkor akinek a szerelmére tette az a leány, az lesz a párja. Ha pedig nem hajt rügyet, nem lesz a párja.” (A 338. lapon: Váradi Miklósné Ilona, Györgyfalva, sz. 1928.) — „Nálunk az én ferjem szokta: felkel sötétben, és akkor a piszkafával megkotorja a tyúkokat, s mondja nekik háromszor, hogy: Tojjatok, kotoljatok, tojjatok, kotoljatok, tojjatok, kotoljatok! S akkor lepiszkálja a tyúkokat az ülőről. De korán, sötétben, amikor még fent vannak.” (339. lapon:

Mladin Gizella, Fazekasvarsánd, kb. 45 éves.) A két idézett példából két különböző, de egyazon eszközzel végzett szokást ismerünk meg: szerelmi, illetve termékenységarázslatot.

Vajon a nép tudatában a régiségben mit jelentett a kivirágzott gally („katalinág”) és a piszkafa (vagy vessző)?

A magyarázat előtt egy hasonló értelmű és még ma is szinte mindenki által gyakorolt szokásra utalnék. December elején megjelennek kosaraikkal városaink terein és utcáskain a sárga és fehér bronzporral bekent vesszőket árusítók csoportjai. Az ajándékokkal, gyermekjátékokkal felpakolt járókelők megveszik a „virgácsot”, melyet aztán Mikulás-napján a gyermekeknek szánt ajándékok mellé tesznek. Anélkül, hogy tudnák, szokásuk honnan származik.

Számos ún. pogány nép, valamint az ószövetségi zsidók hitvilága szerint gyakori volt a kivirágzott ág vagy a vessző használata. Az ógörögök katartikus ritusának fő eszköze, a víz és tűz mellett, a vessző volt. Az utóbbit az állatok gyógyítására használták, de alkalmazták termékenységarázslatra és a Gonosz elűzésére is. A születendő Mesiást a Juda nemzetség kivirágzott vesszőjeként emlegették a próféták. (*Ézsaiás*, 11:1.) A Noé bárkájába visszatért galamb zöld ágat vitt csőrében, jelezve az új élet kezdetét. (*Mózes* 1., 8:11.) Mózes vesszőjével választotta ketté a Vörös-tenger vizét, hogy népe száraz lábbal átkelhesen rajta. (*Mózes* 2., 24:11.) De a kereszténység is használta a szimbólum-má vált ágacskát: csak miután kezében kivirágzott a száraz mogyorófavessző, lehetett József Szűz Mária jegyesévé.

Elmondhatjuk, hogy számos nép hitt a vessző és a kivirágzott ág varázserejében. Tudatukban termékenységet és jólétet jelentett. Ezt akarták elővarázsolni használatával. A vessző tavasszal kirügyezik, majd kivirágozva szebbé teszi az ember környezetét, magában hordozza az új élet szimbólumát. Erre konkrét példát találunk az altaji törökök egyik áldozati szertartásában: „Tavasszal, mikor tavaszi könyörgő szertartást mutatnak be a *gyajik* szellemnek, akkor ábrázolását két rügyező nyírfa közé feszítik ki, az ajiltól (falutól) keletre. Ettől balra terebélyes nyírfa ásnak a földbe, amit »hatalmas nyírfa-nak« (baj kajing) neveznek. Ez azt a képzeletbeli nyírfa jelképezi, amely hitük szerint az ég felső rétegében áll (vagyis a világfát), s ennek ugyancsak »hatalmas nyírfa« a neve, amelytől a sámánhitű altaji törökök »szuszat« kapnak a gyermekek, a lábasjóság, valamint az erdei vad számára. — (Anihin, kézirat, Leningrád, Néprajzi Intézet,

F-II, op. I. No. 28, 11—13.) A szerző a szusz szót csiraként értelmezi.“ (Diószegi Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága*. Bp., 1973. 21.)

A Gazda József gyűjtéséből idézett két szokáson kívül vessző használatos mi-felénk — a Székelyföldön — még december huszonnyolcadikán, az úgynevezett aprószentek-napján. A férfiak és fiúgyermek még a közelmúltban is megveregették az asszonyokat és kislányokat vele, hogy termékenyek, jók, szófogadók legyenek.

Ugyancsak ezen a napon több faluban a pásztorok és szolgák vesszőnyalábbal a hónuk alatt végiglátogatták a gazdákat, s az udvaron a gazda (vagy gazdasszony) rituális módon kihúzott egy vesszőt a pásztorok hóna alól. Ezt el-tették, és tavasszal ezzel a vesszővel hajtották ki az állatokat a legelőre; hitük szerint a vessző varázsereje megóvta az állatokat a betegségtől, és termékenyítette őket. (A „pluguşor“ néven szél-tében ismert román népszokásban is színes szalagokkal díszített vesszőkkel veregetik meg az újvíti jókivánóságokat mondó gyermekek a háziakat.)

A pogány népek legtöbb rituális cselekedete, sőt a keresztényeké is, a téli napforduló idejére esett. A nép hite szerint Alexandriai Katalin vértanú (305 táján halt meg; a középkornak alighanem legnépszerűbb női szentje) napján, november 25-én ért véget a kisfarsang (a Gyimesekben: zöldfarsang), és kezdődött utána a karácsonyi ünnepek, az advent. Ebben az időszakban a leghosszabbak az éjszakák: a „gonosz lelkek“ elsősorban ekkor vállalkoztak az emberek és állatok „megrontására“. A sámánok, később a papok is ekkor végezték gonoszító s egyúttal a termékenységarázsló szertartásaikat, nagy áldozatokat mutatván be.

A kereszténység felvétele után még fennmaradtak ezek a szokások, és titokban gyakorolták is őket. Az egyház, hogy új hiveit megtarthassa, átvette a pogányság némely szokását, és keresztény tartalmat adott nekik: bálványok helyébe szentjeit állította példaképnek. A pogány rítusokban használt eszközök közül néhányat megszentelt, szentelményei közé iktatott. Így került a középkori *Gyermekpüspök-avatás* néven ismert iskoladrámába a rossz gyermekek megvesszőzése. A „gonosz lélek“ kiűzésére továbbra is a pogány korból ismert vesszőt használták ugyan, de most már Szent Miklós segítségét kérték.

A pogány vallás december 6-át és 13-át a két legnagyobb gonoszjáró napként ismerte. A keresztény egyház, hogy frissen megtért hiveit bátorítsa e félelmükben, példaként, segítőként Mira le-

gendás életű püspökét, Miklóst (népiesen: Mikulást) állította eléjük, aki életében sokszor legyőzte a gonosz lelkeket. Névünnepezt ezért december hatodikára tette. (Tizenharmadikán pedig a régi néphitben „boszorkányosnak“ ismert Lucaval szemben a legendabeli szicíliai Luca vértanút. A Luca-napi varázslatok is napjainkig élnek Európa-szerte.) Így az egyház „szentesítésével“ maradhatott fenn a pogány eredetű, keresztény elemekkel átítatott szokásként a Mikulás-napi virgács használata.

E rövid szokáselemzés — melyben elsősorban Bálint Sándor munkásságának eredményeit hasznosítottam —, remélem, kétségtelenné teszi, hogy népismereti vonatkozásban milyen kimeríthetetlen Gazda József méltán népszerű könyve. Kívánatos lenne viszont mielőbbi második kiadását megfelelő magyarázó jegyzetekkel gazdagítani, hogy az *Igy tudom, így mondom*, a szerző szándékának megfelelően, maradéktalanul betölthesse feladatát.

Derzy András

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

ERICH FROMM: HABEN ODER SEIN

A nemrég elhunyt Erich Fromm ebben a közérthető, szinte minden tudományos apparátust nélkülöző, alig 200 oldalas könyvében foglalta össze azokat a gondolatokat, amelyek már korábbi műveiben (*Escape from Freedom*. New York, 1941.; *The Sane Society*. New York, 1955.; *The Revolution of Hope*. New York, 1968) is foglalkoztatták, s lényegében a frankfurti iskola gondolkodási hagyományaihoz kötődnek. A neofreudizmus kiemelkedő képviselőjeként a szerző nagy jelentőséget tulajdonít a nyelvhasználatnak, a modern ember beszédstílusában rejlő „üzenetnek“. Az utóbbi évtizedekben szinte valamennyi európai nyelvben érvényesült szerinte az a különös tendencia, melyet az alábbi példával próbál érzékeltetni:

„Ma az ember így szól az orvosához: — Doktor úr, van egy problémám! Néhány évtizeddel korábban még valószínűleg azt mondta volna: — Doktor úr, attól félek, hogy... Igen jellemző vonása ez a jelenkori elidegenedésnek. Ha az »attól félek, hogy...« helyett »problémáim vannak«, ezzel mintegy kiiktatom a közlésből a személyes tapasztalatot. Az én-t, aki átélt valamit, valamiféle személytelen az helyettesíti, amivel rendelkezem. Amit érzek, azt olyasvalamivé alakítom át, ami »tulajdonomná tehető«, problémává. A »probléma« univerzális kifejezés, a nehézségek minden fajtájára alkalmazható elvontság. Persze az az elvontság nem »birtokolható«, mivel nem tárgy, amellyel mint tulajdonos rendelkezhetnék. Inkább arról van szó, hogy a probléma »vesz birtokába« engem, azaz magamat teszem »problémává«, s a teremtményem »tulajdonává« válok. Ez a beszédmód sok mindent elárul...“

„Nekem van« — megtévesztően egyszerű kifejezés. Minden embernek van valamije: teste, ruhája, lakása (a modern embernek ezenkívül személygépkocsija, mosógépe és tévékészüléke is van). Ugy élni, hogy ne legyen semmink, tulajdonképpen lehetetlen. Mi hát ebben a problematikus?“

A kategória természetességét illetően már az is gyanút keltő, állítja Fromm, hogy a *haben*nek számtalan nyelvben nincs megfelelője. A *habent* nemcsak magyarra nem tudjuk lefordítani, de például héberre sem, mely a „birtoklást“ ugyancsak közvetett szerkezettel (jesh li = nekem van) fejezi ki. Émile Benveniste francia nyelvész hívta fel a figyelmet arra, hogy a nyelvfejlődés folyamán sok nyelvben a „nekem van“ szerkezetet az „ich habe“ típusú szerkezet váltotta föl; fordított irányú fejlődésre azonban egyetlen nyelvben sem találunk példát. Ebből Erich Fromm arra következtet, hogy a „haben“ szó kialakulása a magántulajdon létrejöttéhez kapcsolódik. Ez olyan hipotézis, amelyet csak további szociolingvisztikai kutatások igazolhatnak.

Mindenesetre tény, hogy érzéseinket mind gyakrabban fejezzük ki birtokviszonttal. Ezt a tendenciát Fromm szerint már a XVIII. században felismerték. César Du Marais: *Les véritables principes de la grammaire* (1769) című művében éles

különbséget tesz a „nekem van egy óráim” és a „nekem van egy ötletem” kifejezések között. Az utóbbi esetben kölcsönvettünk egy szerkezetet, mely tulajdonképpen nem illik a kifejezendő tartalomhoz. A „nekem van egy ötletem” kifejezésben a birtokviszonyt nem szó szerint kell érteni — írja Du Marais —, hiszen ez azt jelenti, hogy „én gondolkodom”, „valamit elképzelek valamilyen módon”.

„Egy évszázaddal Du Marais után — írja könyvében Fromm — Marx és Engels is foglalkozott ugyanezzel a kérdéssel, igaz, sokkal radikálisabb módon, mint elődjük.” Edgar Bauer egyik művéről írt bírálatukban a szerző következő megjegyzését idézik a szerelemről: „A szerelem [...] kegyetlen istennő, mely mint minden istenség, az egész emberiséget akarja birtokába venni, és addig nem nyugszik, amíg az emberiséget nemcsak a lelke, hanem fizikai énye föladására nem kényszeríti. Kultusza a szenvedés, és a kultusz csúcspontja az önfeláldozás, az öngyilkosság” (Edgar Bauer: *Kritischer Kritik*, 1844). Marx és Engels bírálatukban kimutatják, hogy a szerelem főnevet, mely az „én szeretek” absztrakciója, Edgar Bauer elválasztja az embertől. A szerelmet ily módon istennővé, mégpedig „kegyetlen istennővé” avatja, miközben a szerelmes ember a szerelem emberévé alakul át, aki egy bálványra vetíti rá a szerelmét. Ebben a folyamatban többé nem vagyunk képesek átélni a szerelmet, csak annyiban „jutunk szerelemhez”, amennyiben alátvetjük magunkat „a szerelem istennőjének”. Megszűnünk hús-vér, érző embernek lenni; elidegenedett bálványimádókká válunk. (*Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1980.*)

J. E.-K.

HOMAGE TO MANDELSTAM

Negyvenhét költő — angol, szovjet, orosz, magyar, lengyel, olasz, német, svéd és más nemzetiségű — köszönti verssel a XX. századi orosz líra tragikus sorsú alkotóját, akinek költői nagyságát most kezdi felismerni a világ. Az egykori akmeista poéta életműve alighanem mint a személyi kultusz néven ismert képződmény áldozatának, a száműzöttségnek lírai dokumentuma vált közügyvé. (Ahogy Voronyezs, 1937 című versében írta: „Gödörben élek, szakállas sötétben, / csúszkálva a jeges csaphoz megyek. / Földoklom, fagyott levegő az étkem. / Hideg-lélős varjak keringenek. // Halkan utánuk jajdulok, és dermedt / ökölrel egy doboz falát verem: / — Olvasót! Orvost! Jótanácsot! Embert! / A szálkás lépcsőn váltson szót velem!” — Rab Zsuzsa fordításában.)

A Richard Burns és Gömöri György válogatásában, gondozásában (és részben az ő angol fordításukban) megjelent antológia térben és időben egybeesik az első nagyobb nemzetközi konferenciával, amelyet a (főltehetőleg) 1938-ban elhunyt Oszip Mandelstam költészetének szenteltek, Cambridge-ben, 1981 nyarán. A tisztelegő költők névsora két orosz kortárssal, Anna Ahmatovával és Marina Cvetajevával kezdődik, és olyan világhírű lírikust is megtalálunk benne, mint a németül író, csernovici születésű Paul Célan. A többiek, a fiatalabbak és legfiatalabbak (köztük a huszonevesek) költői rangját csak helyel-közzel tudjuk kikövetkeztetni, hiszen verset igazán érteni csak anyanyelvünkön lehet. Nyilván erre is gondoltak a szerkesztők, amikor az angol fordítás előtt az eredeti verseket is közlik kötetükben. Az angol anyanyelvű olvasó természetesen előnyben van, minthogy a köszöntő, emlékező, tisztelegő versek jelentős része angolul született, de úgy tűnik, a fordítók is mindent megtettek az árnyalatok hű visszaadásáért. Persze, mégis inkább magyarul idézzük itt Bella István *Oszip Emiljevics Mandelstam éjszakái* című költeményének egyik szakaszát, annak jelzéseként, hogy a költők nemzetköziségét példázó gyűjtemény egyes darabjai önálló esztétikai értékkel bírnak — sőt nem is akármilyenel: „Suttogásom hullhatatlan levél, / levélzik lombhatatlan, pedig már avarló / avar mögöttem minden, minden árnyék, / s mint zsíros humuszba, süppedek hanyatt — / árnyamba vissza, árnyék magam is / — mégis vagyok: a száj előtti szó, / zizegő levél lombok és fáktalan, / a járás maga, láb és kerék előtt, / vagyok a nélkül jövőideje...” Horváth Elemér négy sora aforisztikusan sürti Mandelstam pályájának, egyúttal pedig ennek az antológiának a tanulságát: „Kedves Oszip összes verseidet / Megkaptuk szépek kikeletiek / egyébként változatlan a hideg / hol Guelfek győznek hol Ghibellinek.” (*Cambridge, 1981.*)

K. L.

Elmélet és gyakorlat a mezőgazdaságban

A nemzetgazdaság egyik fontos ágának helyzetét elvi alapon elemezni pár oldalnyi tanulmányban csak mellébeszélés nélkül, a valóságot a maga meztelenségében feltárva lehet. Ezt kevesen vállalják, s ezért kellemes meglepetés olyan egyenes beszédet olvasni, amilyen N. N. Constantinescunak a VIITORUL SOCIAL 1981. szeptember—októberi számában *Raportul rațional dintre industrie și agricultură în România* (Ipar és mezőgazdaság ésszerű aránya Romániában) címmel közölt tanulmánya. Újszerű a szerző állásfoglalása, mert az utóbbi időben megjelent tanulmányok többnyire úgy közelítették meg a mezőgazdaság fejlesztésének kérdését, hogy az ipari és mezőgazdasági termékek árának viszonyát elfogadták olyannak, amilyen volt, a munkaerő-gazdálkodást pedig az iparfejlesztés érdekeinek kizárólagos prioritása alapján tárgyalták. Constantinescu most visszanyúl az RKP IX. kongresszusának ahhoz a megállapításához, amely szerint az ipar és a mezőgazdaság közül bármelyiknek a lebecsülése vagy lemaradása aránytalanságokat szülné az ország általános gazdasági fejlődésében, s ez az egész társadalmi életre kedvezőtlen kihatásokkal járhatna. Ezt és a párt politikájának azon elméleti alaptételét helyezi vizsgálata középpontjába, amely kimondja, hogy az ipar és a mezőgazdaság közötti ésszerű arálynak a gazdaságpolitika alapvető fontosságú komponensének kell lennie. Ezzel szemben — állapítja meg — „az ország általános fejlődésének folyamata egyrésztől és a mezőgazdaságé másrésztől azt mutatja, hogy bizonyos aránytalanságok is fennállnak, amelyek felszínre juttatnak egy, a társadalmi-gazdasági tevékenység gyakorlata és a megfogalmazott programatikus tételek közötti ellentmondást, egy olyan ellentmondást, amit fel kell oldani.“ Ez az ellentmondás a szerző véleménye szerint abból származik, hogy a mezőgazdaság nem tud lépést tartani az ipar nyersanyag-keresletével (ezáltal fékezi az ipar fejlődését), a lakosság mezőgazdasági eredetű élelmiszer-fogyasztási szükségleteivel, az ország kiviteli szükségleteivel. De a mezőgazdaságon belül is aránytalanság áll fenn a takarmányalap és az állattartás között, a megtermelt és a valóban betakarított termés között, a mezőgazdasági munkaerőként nyilvántartott lakosság számaránya és a mezőgazdasági munkában való tényleges részvétele között.

Miután a tényállást ilyen határozottan leszögezi, a tanulmány második részében N. N. Constantinescu a párt főttkarának azon kijelentésére alapozva, miszerint a mezőgazdaság fejlesztésének és korszerűsítésének rovására történő iparosítás tétele a mezőgazdaság elhanyagolásához vezetett, a hibák lényegét foglalja össze nyolc pontban. Ha ezeket nem soroljuk is fel maradéktalanul, a legmeggondolkoztatóbbakat mégis összegeznünk kell:

— egyes központi szervek nem törődtek a mezőgazdasági beruházásokhoz szükséges anyagi javak biztosításával, mondván, hogy az iparnak előjogai vannak, némely ipari minisztériumok, központok, üzemek ugyanígy elhanyagolták a gép- és vegyszergyártásban a jobb, gazdaságosabb, hatékonyabb, olcsóbb, korszerűbb gépek, illetve vegyszerek gyártását, és „a gépgyártás, valamint a vegyipar egyes ágazatai munkájuk gyenge műszaki és gazdasági minőségének következményeit a mezőgazdaság nyakába varrták“;

— az ipar azért szívott fel faluról a szükségesnél több fiatal férfimunkaerőt, mert vezető káderei nem törekedtek eléggé a kevésbé élőmunka-igényes technológiák és technikák bevezetésére, mondván, hogy „a természet, az asszonyok és az öregek egymagukban is megoldják a mezőgazdasági termelést“; pedig — állítja N. N. Constantinescu — a korszerű mezőgazdaságban a munka komplexitása sem, intenzitása sem kisebb, mint az ipari munkáé, mégis az ipari munkát sokkal jobban javadalmazzák; ennek a mezőgazdaságban dolgozóakra nézve hátrányos helyzetnek éppen ideje véget vetni;

— a mezőgazdaságnak gépeket, műtrágyát, energiát stb. szállító ipar a világpiachoz szabja árait, ellenben a mezőgazdasági termékeket nyersanyagként felhasználó ipar erről nem vesz tudomást, s ennek eredménye az, hogy „a mezőgazdasági

termékeket felhasználó ipar tiszta jövedelmének igen nagy része a mezőgazdaságból s nem a tulajdonképpeni ipari munkából származik”;

— a pártfőtitkár által bírált tézis hibás abban is — írja N. N. Constantinescu —, hogy nem fordítottunk elég gondot az ingyen kapott napenergiát hasznosító mezőgazdaságra, a termőföldre, és csak a nyersanyagokra, az importált energiára figyeltünk; márpedig a mezőgazdasági termelés forradalmasításának *sine qua non* feltétele, hogy ne csak elméletileg bíráljuk, hanem valóságosan is felszámoljuk a mezőgazdaság rovására történő iparfejlesztés gyakorlatát.

Mivel megvan minden adottság arra, hogy mezőgazdaságunk a belső fogyasztási szükségletek bőséges kielégítése mellett exportra is termeljen, meg kell vizsgálni az ésszerű arányok problematikáját a mezőgazdaságban, mert így rájöhettünk, miért nem tudta eddig fedezni szükségleteinket. Itt a mezőgazdasági termelés szervezésének és irányításának javítását mondja égetően szükségesnek a szerző, leszögezve, hogy meg kell szüntetni a jelenleg érvényesülő túlzott centralizmust, mert e nemzetgazdasági ág sajátosságainál fogva „inkább, mint bármely más ágazatban, itt a döntést minden alkalommal azon a szinten kell meghozni, amelyen a kérdéseket legjobban ismerik, ahol ezek reális megoldásának eszközei helyben vannak, és ahol azonnal megnyilvánulhat a maximális alkotó, felelősségvállaló és hatékony kezdeményezés”.

Ami a mezőgazdaság belső arányait illeti, elkerülhetetlen olyan takarmányalap létrehozása, amely az állattenyésztés szükségleteit ténylegesen — ne csak papíron — kielégítse. A mezőgazdaságban azonban az arányosságot nem elég helyesen megállapítani, hanem meg kell találni a megfelelő szabályozókat is, azokat az utakat, amelyek ehhez az arányossághoz elvezetnek. Ennek számos, a szerző által felsorolt feltétele közül — tekintettel a tanulmány megírása és megjelenése közötti időben hozott határozatok, törvények, rendeletek útján részben már megoldott kérdésekre — csak a legsürgetőbbeket emeljük ki.

a) A beruházásokat a mezőgazdaság nagyarányú fejlesztése által megkívánt mértékben kell növelni s hiánytalanul biztosítani az ehhez szükséges műszaki-anyagi alapokat.

b) Társadalmi státútumot kell kidolgozni a mezőgazdasági dolgozók részére, amely a nyugdíjak, gyermeksegélyek, orvosi ellátás stb. tekintetében az ipari munkásokéval azonos feltételeket nyújtson számukra. Ez hozzájárulna a mezőgazdasági munkaerő stabilizálásához is. De a háztáji gazdaságok tényleges, hatékony megsegítése is ezt a célt szolgálná.

c) A szerződéses árakat és a mezőgazdasági tarifákat össze kell hangolni a gazdaságok övezetenként jelentősen eltérő költségeivel.

d) Az önzagadás és a gazdasági-pénzügyi önellátás megvalósítása érdekében határozott gazdasági és politikai-szervezési intézkedésekre van szükség, tudomásul véve, miszerint „a szocializmus építésének egész tapasztalata azt mutatja, hogy a közigazgatási szabályozóknak jelentős korlátai vannak, és ha anélkül alkalmazzák ezeket, hogy megfelelően társítanak és összekapcsolnak a gazdasági szabályozókkal, egy bizonyos ponton túl a közigazgatásiak már nem tudják biztosítani a mezőgazdasági termelés haladó mozgását, sőt ennek növekedésében fékező elemekké válnak”.

e) Meg kell változtatni annak a módnak, ahogyan az összes mezőgazdasági, ipari, pénzügyi, tervezési stb. tényezők a mezőgazdaságról gondolkodnak, és ahogyan gondjait megoldják.

Nem kétséges, hogy amiben nem mond újat, abban is figyelmet érdemel a szerző gondolatmenete, valamint az a határozottság, amellyel a halaszthatatlan és gyökeres változásokat pártos hozzáállással sürgeti. A mezőgazdaság mai helyzetének mielőbbi megváltoztatásához az ilyen kompetens elméleti állásfoglalásokra, iránymutatásra is nagy szükség van, mert a vulgarizáló okoskodások csak a megoldások elodázására alkalmasak.

Nagy Miklós

TUDOMÁNYCEMPÉSZEK (Encounter, 1981. 58. 2.)

Piaget óta korunkat állandóan foglalkoztatja a gyermek intellektuális fejlődése. Soha annyi időt nem fordítottak a csecsemőkortól a serdülőkorig terjedő időszak titkainak alapos kutatására, mint a pszichoanalízis megszületése óta. En-

nek ellenére: a pedagógia sohasem bízott oly kevésbé önmagában, és a nevelés sosem volt olyan elképesztően hatástalan, mint ma.

Ezért mindegyre elhangzik a megjegyzés, hogy a pedagógia régen sokkal eredményesebb volt. Am nem kétséges, hogy a felnőttek elfelejtik a régi iskola árnyoldalait, a sok ostobaságot, amit iroda-

lom, biológia, történelem, filozófia címen bemagoltattak velük, és azoknak a büntető módszereknek az alkalmazását, amelyek kiölték a tanulókból az önállóságot. Mégis igaz, hogy megvolt a nevelésbe vetett bizalom.

Napjainkban az elemi és középiskolai oktatás leromlott — állapítják meg Nyugaton. Mentségül sok mindent felhozhatnak: egyesek úgy vélik, hogy, hála a televízióknak, a tanár ma már nem az egyetlen ismeretforrás a tanuló számára. De hát nem is volt az sohasem, hiszen a középiskolák tanulói rendszerint a középosztályból kerültek ki, otthon könyv, újság állott a rendelkezésükre, amit mint ismeretforrást még társaság, utazás stb. egészített ki. A lecke maga vagy a televízió nézése önmagában még nem nevel alkotó munkára.

Mások a romlást abban látják, hogy a nevelők, akik tudásukat szüntelen gyarapítani igyekeznek, elveszítették elődeik biztonságát, azoknak határozott, szinte öröklött tudanyagát és értékítéletét. Ma a tudományok olyan gyorsan fejlődnek, hogy szinte lehetetlen lépést tartani velük, ami aztán a nevelőkben bizonytalanságot kelt. Ez azonban nem éppen új jelenség, mert a XVI. századtól kezdve a tudományok örökös forradalma természetes folyamat. A heliocentrizmus, a fajok evolúciója, a pszichoanalízis, az einsteini relativitáselmélet, az atom szerkezetének és az átöröklés törvényeinek a felfedezése éppen olyan traumatikus hatással lehetett a maga idején, mint bármilyen 1950 utáni felfedezés. Mindez érvényes a technológiára, a művészetre és az irodalomra egyaránt.

A baj gyökere, úgy látszik, ott keresendő, ahol az elismerésre méltó fejlődés kölcsönhatásba kerül a szármalmas félreértéssel. A haladás a nevelés viszonylagos demokratizálódásában mutatkozik meg. Franciaországban például 1939-ben 78 973, 1955-ben 157 480, 1980-ban 852 000 (ezek közül 108 000 külföldi) egyetemi hallgató volt. E növekedés miatt bizonyos színvonalcsökkenés diákoknál és tanároknál egyaránt elkerülhetetlen.

A félreértés abban áll, hogy az így keletkezett visszaesést eszményne magasztosították, a minőség romlását pedagógiai forradalomnak kiáltották ki, a módszerek kívánatos liberalizálásaként fogták fel. Olyan ez, mintha az orvosok azt állítanák, hogy mivel ma mindenki gyógykezelésben részesül, természetes, hogy több beteg hal meg. A régi iskola társadalmi szempontból elit jellegű volt, de tanulmányi szempontból nagyon választékos, és jó eredményekre törekvő, hiszen a vizsgák nem jelentettek ké-

nyelmes kocsikázást. A demokratizálás eredményeként a tanulás lehetősége igen nagy mértékben kiszélesedett. Vajon a soron következő feladat nem az lenne, hogy a minőséget összeegyeztessék a demokráciával? Vagy talán az elitizmus elkerülése ürügyén a jó tanulókat kell-e megakadályozni abban, hogy becsületes munkát végezzenek? A második lehetőség csak káros lehetne, mert felerősítene egy már kialakulóban levő, burkolt elitizmust. Az ún. jó tanulók a jó iskolák felé igyekeznek, amelyekbe a bejutás korlátozott. A többit hagyják, hogy abba a vigasztaló illúzióba ringassa magát, miszerint a jó eredmények nem a kemény munkán, sem az igazi tehetségen alapszanak; ezenkívül a jó tanulók csendesen végzik a maguk tanulmányait, és amit megszereznek, nem más, mint „csempész tudomány”. **B. A.**

KÖRNYEZETKÍMÉLŐ „TISZTA TECHNIKA”? (Futuribles, 1981. 44.)

Olyan időkben, amikor a gazdasági kilátások nem túl biztatók, fokozottan kell mérlegelni: szabad-e eddig feltáratlan területeken beruházásokat kezdeni? — kérdi sokak nevében a két szerző, Michel Potier és François Sirey. Ilyen viszonylag ismeretlen terület a „tisztá technológia”, amely megkíméli a környezetet. A kérdés az, vajon a környezeti kímélő technika fényűzésnek számít-e, vagy a fejlesztési stratégia olyan része, amely — az ágazati előnyökön túl — végső soron az egész társadalomnak hasznára válik.

Az iparban a tisztá technika bevezetése az esetek többségében pótlólagos költséggel jár, vagy azért, mert a meglévő kapacitást másképpen kell kihasználni, vagy mert ellenőrző berendezéseket kell beállítani, vagy pedig új, kevésbé környezetszennyező technológiákat kell bevezetni. A kérdés az, megtérülnek-e a pótlólagos kiadások. Két eset lehetséges. Az egyik esetben a költségek nem térülnek meg, ha csak pénzügyi oldalról nézzük a dolgot, de javul a költség—haszon viszony az utólag felmerülő hagyományos tisztítási költségekhez képest. A másik esetben maga a beruházás kifizető, mert az ebből származó pénzbeli haszon ellensúlyozza vagy meghaladja a többletköltséget. A szerzők mindkét esetet egy-egy példával szemléltetik.

A textiliparban a gyapjú mosása után a víz zsíros és földdel szennyezett lesz. A szennyvíz villamos energiát fogyasztó berendezéssel tisztítható, és visszanyerhető újabb öblítés céljára. Ha ezt a víz-

tisztító berendezést nem építik meg, évente fel kell újítani a gyapjúmosó gépeket. Ennek költségei hosszú távon magasabbak, mint az egyszeri nagy beruházás, mert az új létesítmény üzemeltetési költsége kisebb.

Arra az esetre, amikor a tiszta technika közvetlen pénzbeli haszonnal jár, a példát a vegyipar kínálja. Ammónium-nitrát gyártásakor gőz keletkezik, amely megsemmisíti az ammóniákat, és szennyezi a levegőt. Nagyobb beruházással megoldható az ammóniák megmentése, és a levegőbe kerülő gőz is tiszta marad. Az így nyert ammóniák értéke hosszabb távon nagyobb, mint a beruházási költség.

A tiszta technika megtestesítő beruházások gazdaságosságát nemcsak mikro-, hanem makroökonómiai szinten is meg kell vizsgálni. Ez esetben figyelembe kell venni azt is, hogy a mérhető haszon gyakran csak hosszú távon értelmezhető.

A hagyományos tisztítási eljárásokkal szemben a tiszta technológiáknak számos előnyük van, amelyek a környezetszennyeződés mérésekor pontosan kimutathatók. Először is a tiszta környezet csökkenti azokat a költségeket, amelyeket a szennyezett környezet emberre ártalmas kihatásainak az ellensúlyozására kellene fordítani. A tiszta technológiák elősegítik a ritka erőforrások gazdaságos felhasználását. Ilyen például a víz. A környezetkímélő technológiának szerepe lehet az energiaválság enyhítésében is. A tiszta technológiák bevezetése többnyire fokozza az energiateljesítményt üzemi szinten, makroszinten azonban mégis energiamegtakarítással jár. A szennyezett levegő tisztítása például több energiát emészt fel, mint az a berendezés, amely eleve megakadályozza a levegő szennyezését.

A tiszta technológiák bevezetésének haszna abban is megnyilvánul, hogy ösztönzi az ipari újítást. Az újítások általában kedvezően hatnak a termelékenységére, ez pedig előnyös a külföldi piacokon folytatott konkurenciaharcban, és új piacok meghódítását is eredményezheti. Ezt a tényt már csak azért is érdemes mérlegelni, mert látszatra a környezetszennyezés elleni harc rontja a kereskedelmi mérleget. Ez volt a helyzet például Svédországban az 1971–1973. években, amikor a kormány elhárította a környezetvédelem támogatását, de ezzel együtt járt a külföldi berendezések fizetési mérleget rontó importja.

A francia környezetvédelmi minisztérium kutatásokat végeztetett a tiszta technológiák alkalmazásának eredményeiről. A kutatások kimutatták, hogy tiszta technológiákat elsősorban a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban vezet-

tek be, ezt követi a vegyipar, a papír- és a kohászat és a bőrpar.

Bár azt lehetne hinni, hogy a felledülés kedvez az új technológiák bevezetésének, mégis tény, hogy ennek propagálása az 1974–1977 közötti években tetőzött. Az iparágak gazdasági megfontolásból korszerűsítettek, ésszerűsítettek. Emellett elsődleges szempont volt az energiamegtakarítás, nem annyira a jelenben, mint inkább távlatilag.

A hatóságoknak igen nagy a szerepük az új eljárások ösztönzésében, és ez nemcsak a környezetvédelem népszerűsítésében nyilvánul meg, hanem abban is, hogy részt vállalnak az új technológiák bevezetésének finanszírozásából. Fő szempont a víz és a levegő megóvása a szennyezéstől és a hulladékok csökkentése.

A tiszta technika eddig legszélesebben az Egyesült Államokban terjedt el (annak alapján lehet ezt megítélni, hogyan viszonyul egymáshoz az új gyártási eljárások bevezetését célzó beruházás és az az összeg, amelyet levegő- és víztisztításra, valamint a hulladékok elleni védekezésre fordítanak).

A hagyományos értelemben vett környezetvédők tulajdonképpen fékezik a tiszta technika bevezetését, mert más kategóriákban gondolkodnak: régi technológiákban, amelyek ellensúlyozására rendszabályok életbe léptetését szorgalmazzák a környezet megóvása érdekében. Ezért van szükség új szemléletre.

P. J. A.

„SZÉP ÚJ VILÁG“ A GYÁRBAN (Time, 1981. 118.)

A szintér olyan, mint egy tudományos-fantasztikus regényben. Japán Nagoya nevű városában a Yamazaki Gépgyárban éjjelkor mindenki elhagyja az üzemet, és a tágas fémhullámlemez épület a sötétség leplébe burkolódik. Csak egyetlen munkás, az éjjeliőr cirkál lámpájával. De a zúgás, csikorgás és csengetés mégis azt bizonyítja, hogy a gyár teljes erővel működik. Nyolctonnás öntvényeket mozgat és munkál meg, emberi kéz beavatkozása nélkül. Ez az éjszakai üzem 18 millió dollárjába került a Yamazakinak, a legnagyobb japán szerszámgyártó társaságnak, és 1981. november elején kezdte meg működését. A számítógép által ellenőrzött, munkáskezelés nélküli üzem, a „szép új világ” első ilyen gyára, amelyet a futurológusok már régen megjósoltak. Az üzem finommechanikai termékeket, sztergapadokat és egyéb fémfeldolgozó szerszámgepeket gyárt. Az 1400 darab havi termeléshez a régi módszerekkel

200 szakmunkásra és 68 különböző gépi berendezésre lenne szükség.

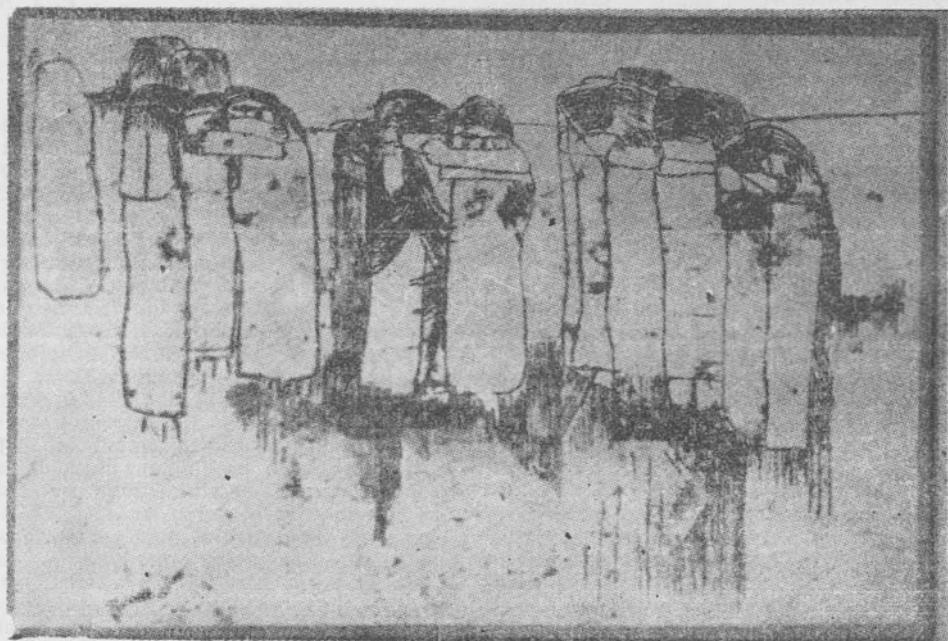
Az üzemben 98 gépi központ van, és valamennyi működését elektronikus számítógép ellenőrzi. Munkásokra csak a termelési folyamat kezdetén van szükség, amikor egy beépített szerkezetbe berakják az öntvényeket, azután sárga targoncákban a tárolóhelyre szállítják. Ha az illető gépcsoport kész az öntésre, a fém automatikusan a megfelelő gépi központba gördül, egy óriási, mintegy 40 kelléket tartalmazó dobból kiválasztja a megfelelő szerszámot, és megkezdí annak terv szerinti öntését. Ha például egy fúró hirtelen kettétörik, a gép azonnal „érezkeli”, és egy másikkal helyettesítve folytatja a munkát. Az öntés automatikusan továbbhalad a többi gépcsoporton, és általában három nap alatt kész

az a termék, amely hagyományos fémfeldolgozási módszerrel három hónapot igényelne.

A Yamazaki üzem igazgatósága büszke az új gyárra, amely napi huszonnégy órában, a hétnek mind a hét napján megállás (és a hétfői nehézségek) nélkül működik, pontosságban felülmúlva minden hagyományos úton készült terméket.

Rendszeres működéséhez a lehető leggondosabban „fel kell hangolni”, azaz minden hatodik vagy hetedik napon a munkások felújítják a gépi központok dobjainak kellékeit. Ez az egyetlen művelet, amelyet az üzem alkalmazottaitól megkíván. Nappal 10-12 alkalmazottra van szükség, az éjjeli váltásra csak egyetlen ór marad. A munka termelékenysége alapján az üzemépítés költsége két év alatt megtérül.

B. A.

Nagy Enikő: Sirató anyák

SZEMLE

- SZILÁGYI JÚLIA • Hogyan olvasott Virginia Woolf? (Gondolatok a könyvtárban) 403
SZIGETI JÓZSEF • A sorsformáló úton végig 405
DERZSY ANDRÁS • Ami egy kitűnő könyvből hiányzik 408
J. E.-K. • Erich Fromm: Haben oder sein (Könyvről könyvre) 410
K. L. • Homage to Mandelstam (Könyvről könyvre) 411

LÁTÓHATÁR

Nagy Miklós: Elmélet és gyakorlat a mezőgazdaságban (Viitorul social) 413; B. A.: Tudománycsempészek (Encounter) 413; P. J. A.: Környezetkímélő „tisztá technika“ (Futuribles) 414; B. A.: „Szép új világ“ a gyárban (Time) 415

ILLUSZTRÁCIÓK

Bakó Klára, Buday György, Fazakas Tibor, Kovács Zoltán, Mérey András, Nagy Enikő, Simon Sándor, Szentés Lajos, Zsigmond Aranka

A KORUNK HÍREI

Május 8-án került sor szerkesztőségünk helyiségében *A Korunk Bolyai-díja* odaítélésének kihirdetésére. A találkozót Gáll Ernő nyitotta meg, majd Veress Zoltán és Herédi Gusztáv ismertette a két zsűri jelentését: a díj nyertese Weszely Tibor (*Bolyai János matematikai munkássága*) és Egyed Ákos (*Falu, város, civilizáció* című könyvéért). A két díjazotton kívül felszólalt Csűrös István és Bodor András.

Május 12-én Marosvásárhelyen a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola Studio-termében ünnepélyes rendezvény keretében nyújtottuk át *A Korunk Bolyai-díját* Weszely Tibornak. A díjról, valamint a díjazott munkák jelentőségéről Gáll Ernő, Veress Zoltán és Herédi Gusztáv beszélt, majd dr. Löwi Károly tartott előadást az 1981-ben magyar nyelven megjelent orvostudományi munkákról. Boér Ferenc, a marosvásárhelyi Nemzeti Színház művésze a *Korunk* költőinek verseiből adott elő. A találkozón felszólalt Zolcsák Sándor festőművész, Spielmann József orvosprofesszor és Nagy Pál irodalomkritikus, az *Új Élet* szerkesztőségének tagja.

Május 21-én, Ritoók János, a *Korunk* volt felelős titkára tragikus hirtelenséggü halálának első évfordulóján szerkesztőségünk tagjai virággal emlékeztek a felejtethetlen kollégára és jó barátára sirjánál, a Házsongárdi-temetőben.

Május 7-én a kolozsvári egyetem filológiai karának Műhely Körén Gáll Ernő tartott előadást *A szabadon lebegő vagy népi gyökereket eresztő értelmiség?* címmel.

Május 14-én a Kolozsvári Írók Társasága tanácskozást szervezett *A szocialista humanizmus és mai irodalmunk* címmel. A beszélgetésen szerkesztőségünket Rácz Győző képviselte *Emberképünk kialakítása* című felszólalásával.

Május 14-én a nyárádremetei iskola tanerőivel, valamint a község más értelmiségeivel találkozott Veress Zoltán, s előadást tartott a *Korunk* szerkesztőségének munkájáról.

Május 17-én a Kolozsvári Írók Társasága a Diákművelődési Házban találkozót rendezett a Babeş—Bolyai Tudományegyetem tanáraival és hallgatóival; a szerkesztőségünk részéről jelenlevő Veress Zoltán *Tudomány és irodalom* címmel tartott előadást.

KORUNK GALÉRIA

Április 24.: Aranyosi György grafikái. — A megnyitón Kántor Lajos bevezetője után Senkálcsyk Endre érdemes művész Lászlóffy Aladár-verseket olvasott fel, Laczkó Mária végzős főiskolai hallgató (ének) és Buzás Pál zongoraművész Bartók- és Kodály-dalokat adott elő.

Május 15.: Feleki Károly fényképfelvételei a kolozsvári Hóstatról, *Egy életforma képei* címmel. — Pillich László bevezetője után Márton János színművész a Hóstat művelődéstörténetéből, folklórából adott ízelítőt, majd a földészek kórusa a *Köszöntő* című dalt adta elő.

